Милорад Павић

Гаврил Стефановић Венцловић

Српска Књижевна Задруга

основана 1892 године

КОЛО LXV КЊИГА 437

ИНИЦИЈАЛ СКЗ НАЦРТАО ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ

Интенет издање

ИЗВРШНИ ПРОДУЦЕНТ И ПОКРОВИТЕЉ
Технологије, издаваштво и агенција
Јанус
Београд, октобар 2001

ПРОДУЦЕНТ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
Зоран Стефановић
ЛИКОВНО ОБЛИКОВАЊЕ
Маринко Лугоња
ВЕБМАСТЕРИНГ И ТЕХНИЧКО УРЕЂИВАЊЕ
Милан Стојић
ДИГИТАЛИЗАЦИЈА ТЕКСТУАЛНОГ И ЛИКОВНОГ МАТЕРИЈАЛА
Ненад Петровић
КОРЕКТУРА
Саша Шекарић и Драгана Вигњевић

Београд 1972

Писац ових редова је у необичном и незахвалном положају да држи oratio funebris некоме ко би то, без сумње, неупоредиво боље учинио за њега. Замислите Анријету Ану од Енглеске, орлеанску војвоткињу, у прилици ла држи надгробну беседу Босјеу! Уз то је беседник XVIII века, на чије постојање хоћемо овде да скренемо пажњу, захваљујући једној изузетној проницавости и способности уживљавања, дакле једном нарочитом дару далековидости маште, очигледно знао о нама који ћемо доћи више но ми о њему. Уосталом, тај свестрани чудак, говорник, антологичар, преводилац, песник, преписивач, научник -енциклопедист и

естетичар, који је у својим сентандрејским, острогонским, коморанским и ђурским звоницима исписао готово двадесет хиљада страница на српскословенском и чистом српском језику, и све то илуминисао, нашавши времена да се бави сликањем икона на дрвету, музиком и ко зна чим још, тај монах који је заиста на своју предикаоницу пред шајкаше на горњем Дунаву излазио носећи "сабљу у језику" - интересовао се за нас више но ми за њега. Имао је, осим тога, дар да из времена исцеди и извуче више но што је оно било кадро да му накнади. Тај дар био је утолико необичнији што се јављао у једној средини која из објективних и субјективних разлога није давала обимне животне опусе. Тако је у време уложио више но што смо ми до данас били у могућности да исцрпемо.

1. У превратна времена непревраћен

Частна смерт, бедни живот

Непознати калуђер

Све што о Гаврилу Стефановићу Венцловићу данас умемо да кажемо, одиграло се између 1711. и 1747. године. Те прве године изронио је из мрака раног XVIII века; оне друге године, на исти начин нестао је у тами времена. Тачније, његов живот протекао је омеђен сеобама Срба. Започео је у атмосфери велике сеобе под Арсенијем Чарнојевићем 1690, достигао зрелост у тренутку кад је дошло до сеобе Срба с турске на аустријску територију под Арсенијем Јовановићем Шакабентом 1737. године, а угасио се негде у немирима м великим променама на аустријској граници, које су довеле до исељавања Срба у Русију средином XVIII века.

Према једној претпоставци рођен је око 1680. године;[1] како сам бележи, отад му се звао Стефан; отуда презиме Стефановић, које је Гаврил превео - на грчком στέφαυος; значи *венац* - и називао се, а тако су га и други називали,*Венцловић.*[2] Према једном свом запису, родом је био од "сирмијских страна", то јест из Срема.[3] О томе као да говори и језик његов, пун турцизама, али источни, с незнатним примесама јужног наречја.[4] У сваком случају, осећао се једно са својом паством добеглом приликом прве сеобе с Дрине и с калуђерима који су тада из манастира Раче на Дрини пребегли у Аустрију. Тридесетих година потписивао се Рачанин,[5] а четрдесетих година још увек се обраћао својој шајкашкој пастви на горњем Дунаву, у Коморану, Ђуру и Сент-Андреји с "браћо Дрињани". У једном од тих рукописа, он поетски везује своју судбину с њиховом:

Писмо на леду позадуже траје,
неголи наши срећни и добри данци
у миру бораве…

У сваком случају, детињство и прва младост Венцловићева протекли су у време Леополдовог рата с Турцима (1683-1699), и најпресуднији догађај у том раздобљу његовог живота морала је бити велика сеоба, која га је захватила 1690. године. У то време, "не усуђујући се да остану у Срему надомак Турака, који су стигли под Београд, бегунци из Турске су се ужурбано пребацивали у Барању и Бачку, већином пешке, гонећи пред собом стоку и носећи најнужније ствари. Народне масе и свештенство из Срема нагрнуло је заједно са њима према северу. Знатан број избеглица задржао се у пустим пределима око Сегедина, Баје, Сомбора, Суботице и Дебрецина. Већи део, који се кретао десном обалом Дунава, настанио се у Барањи, а највећи део бегунаца, већином варошана, пребегао је заједно са свештенством до Будима, Сент-Андреје и Коморана. Велики број избеглица, градећи "хиже како који може", сакупио се у Сент-Андреји, где је са угледним главарима и варошанима боравио једно време и Арсеније III…" Тако се, понесен сеобом, у Сент-Андреји нашао и Гаврил Стефановић.

Много касније, као стар човек, он се с кајањем и грижом савести сећао своје слободне младости коју је провео "о својој вољи" и не без "многога порока". На другом месту, између покуда упућених младости, с носталгијом узвикује: "Младост кичељива, разиграна и скоро проходљива!" У новој средини пошао је једним новим путем.

Сент-Андреју, град на Дунаву у непосредној близини Будима и Беча, Венцловић је затекао као велико, привредно веома значајно, имућно и готово чисто српско место. По броју душа није много заостајало за Београдом и Будимом, који је 1715. године, с двадесет хиљада становника, највеће насеље. У време сеобе 1690. године, Сент-Андреја добија четири православне цркве у барокном стилу, а и раскошне цркве у Будиму и Пешти (нарочито "георгијевска") морале су такође остављати снажан утисак. Иако је 1734. године варош била добро грофа Николе Зичија, у Сент-Андреји је администрација вођена на српском језику, а нарочито се био оснажио српски грађански сталеж који је трговину држао у својим рукама. За Венцловићевог боравка и каснијег повременог навраћања у ову варош, подигнута је још једна "хоповачка" црква (1746), а касније још две.[6] Сент-Андреја у то време иде ка оном успону и процвату о којем ће један хроничар (Јаков Игњатовић) касније написати: "Светоандрејски патрицији нису лењи, они су познати по трговима Липиске и Кракова. Пешта купује на светоандрејској пијаци робу. Пешта је онда још слабачка у трговини, а Светоандрејац поносит, у кругу породичном, у храму, као и на јавни мести, поје:

"Ми же Сентандрејци целот света славни."

"Највећи део пребеглих калуђера сместио се у Сент-Андреји. Ту су се сместили калуђери манастира Раванице, Крушедола, Хопова и Раче, и подигли себи… цркве, у које су склонили мошти светитеља, књиге, утвари и драгоцености из својих манастира. Поред осталих калуђера налазио се у Сент-Андреји и Кипријан Рачанин. У Коморану су се сместили "расодер" Аксентије хоповац и студенички проигуман Василије. У Ђуру су се сместили проигуман ковиљски Игњатије и калуђер Теофан из манастира Хопова ... У Фелдвару (или Фудвару на Дунаву) живео је и радио (1698-9) Јеротеј Рачанин, а у Јегри други Рачанин, јеромонах Исаије." Тако се некако морало догодити и са Венцловићем. Њихов живот мора да је био веома тежак. Живети у избеглиштву, у страној средини, далеко од своје отаџбине, "лишени отачаства", како је писао проигуман Јеврем Хиландарац, који се тада (1699) налазио у Печују, није било лако. Један од калуђера избеглих у Ђур, већ 1690. записао је: "Оле, колико ми васује (узалуд) трудихове се и ничто успехом ва тије часи." Један од најинтелигентнијих калуђера тога доба који је ишао у Русију, јеромонах Михаило, записао је (1695. године) у Сент-Андреји како су Срби у Мађарској живели "в велицем утјеснени и изгнани от безбожних и богомрских Агарен (Турака), својих домов и монастерej и всакаго добра лишени, а зде никаково добро не приобрјели [нашли]. И прјебихом [борависмо] здје четири љета, по злу добра чекајући и не дождахом [дочекасмо], а от селе јединoм Богу вједомо. Уви, роду христијанскому!" Не само да су калуђери много трпели него, како се у једном запису примећује, "и сам же свјатеј архиепископ [овде се мисли на патријарха] от лукавих Немцов и Угров многа искушенија претерпе, и скрб и напасти, но не име что сатворити ... за ин такова прича: чија чаша тога и оченаш" ... Ова пословица, ако је постојала, одговарала би по смислу принципу: "Cuius regio, eius religio" ("чији крај, држава, оног је и вера"). Тешке прилике у којима су се нашли калуђери, нарочито манастира Раче, најкултурнији међу њима, присилиле су их да умоле патријарха Арсенија да им дозволи да обнове манастир Беочин и да се у њему сместе, што им је патријарх и одобрио.[7] То се догодило 1697. године. У међувремену, Венцловић је постао ученик Кипријана Рачанина, чија се школа при храму Св. Луке у Сент-Андреји оснивала на његове очи. "Још пре сеобе у Аустрију, манастир Рача у Србији крај Дрине био је један од оних ретких заосталих расадника писмености у српском народу и рачански калуђери нарочито су се бавили преписивањем црквених књига. Године 1688 [?] Турци су спалили Рачу, и рачански калуђери уз патријарха Арсенија III пребегну 1690. у Угарску", мада има вести да су се почели пребацивати још 1683. Један од најписменијих калуђера рачанских, Кипријан, понео је са собом велики број рукописа и штампаних књига. "Прво се задржао у Срему и потом је отишао у Сент-Андреју крај патријарха, где је био "обшти духовник". Оно рукописа и књига што су и Кипријан и остали калуђери били пренели са собом, није било довољно за црквене потребе српскога народа, и велика оскудица у црквеним књигама убрзо се осетила. Кипријан Рачанин тада прикупи око себе известан број писменијих калуђера, и отпоче са њима "в велицеј бури и метежу", како сам вели у једном запису из 1693. године, систематско и обилно преписивање црквених књига..."[8] Од тих Венцловићевих школских другова позната су нам двојица: архиђакон Данил (помиње се 1693. године) и Михаил (помиње се 1704. године).[9]

Кипријан, којег Венцловић с поносом у неколико махова назива својим учитељем, показивао је изразиту наклоност према поезији и сликарству. "Изгледа да су га највише привлачити похвални списи и црквене песме посвећене српским светитељима: Симеону Немањи, Сави, Стефану Дечанском, кнезу Лазару, Максиму Бранковићу. Двапут је преписао Јефимијину похвалу кнезу Лазару."[10] Он је преписивао псалме, одломке из *Песме над песмама, Соломонове приче,* давао упутства за акцентовање поезије и правила стихотворства, бележио изреке и уносио новине у правопис, састављао стихове у невештим дванаестерцима нове версификације, која је преко Пољске и Украјине стизала до наше књижевности, али и антологијске поетске текстове, који и данас живе са своје лепоте, мада су писани на стари начин, у ритмованом слогу у којем се Кипријан осећао мајстором и стварно то и био. Најзад, он је, према традицији, све те своје рукописе и илуминисао. Тако је његова школа при храму Св. Луке у Сент-Андреји, у складу са занимањем свога патрона, према легенди првог иконописца, била и сликарска радионица у којој се учило цртање, бојадисање, па и сликање икона, "светитељских образа", како се то тада називало.

Венцловић је од Кипријана примио готово све ове наклоности. Он ће се, један од првих у српској новијој књижевности, према Кипријановом обичају називати "писцем". Преписиваће и читаће књиге с песмама Србима свецима, писаће житија светој Петки Српској и деспоту Максиму Бранковићу, састављаће стихове у модерној барокној версификацији, с римом и у дванаестерцу и пољском тринаестерцу, сакупиће у свом делу импозантан број изрека и пословица, извршиће реформу правописа. Поезија, којој се учио у доброј школи, остаће до краја права вокација Венцловићева; на једном месту као да парафразира лепе поетске речи Кипријанове из поговора *Букварy* од 1717. године, кад каже: "Није нам потребе прецрпљивати море у бунар; доста је за нас и кладенац водни." Култ св. Луке, првог иконописца, остаће жив и код учитеља и код ученика: Кипријан има једну топлу похвалу св. Луки, којем посвећује своју илустровану књигу са службама и житијима Срба светаца, а Венцловић ће истицати да је постригом из храма Св. Луке у Сент-Андреји, и у списима ће оставити један текст с причом како су настале иконе, и које је све "образе" том приликом св. Лука насликао. Венцловић се поносио том својом двоструком спремом, књижевном и сликарском, и није могао сакрити задовољство кад му се у једној беседи пружила прилика да о томе проговори:

Ето, да речем, зна човек добро књигу чатити, философ је и богослов, пак и иконописац добар је, ил' му која друга два заната зна - со тим јест он, знамо, један човек, не два, ама два имена на себи носи, јер двозанаџија је, да речем ковач и колар ...[11]

Пред крај свог живота, кад Кипријана већ више није било међу живима, Венцловић је још увек радо подсећао своје читаоце да

се школовао код "бившаго в Сент-Андреји обштег духовника Кипријана Рачанина", да је "ученик обштег духовника будимскаго предела", да је "ученик обштег духовника К. Р.". Имајући пред очима Кипријанов пример, Венцловић је и сам желео да постане "обшти духовник", али му је то пошло за руком тек пред крај живота, 1747. године.

Његово учење код Кипријана прошло је само једним делом. у миру: у затишју између Карловачког мира с Турцима 1699. године и избијања Ракоцијеве буне 1703. године. За православног свештеника спремао се Венцловић у једном крвавом времену, кад су мађарски куруци певали против православних попова:

О, водом крштени, бесни, погани попе,
И твоја уста зар, гризу и једу људско месо,
Али долази дан који ће и тебе уграбити
И сотона својим оружјем у пакао бацити!

У том раздобљу десили су се важни догађаји који нису могли проћи неопажени поред младог пострижника храма Св. Луке у Сент-Андреји. Године 1698, Петар Велики боравио је у оближњем Бечу; ту у аустријској престоници умро је 1706. патријарх Арсеније Чарнојевић; 1708. отрован је у Бечу Арсенијев наследник, митрополит Исаија Ђаковић, а 1711. у Хебу се угасио живот заточеног грофа Ђорђа Бранковића. Била су то тешка времена. Можда их је најбоље приказао сам Исаија Ђаковић. "Питате - пише он Коморанцима - за наше послове обштенародне. Веома тешко иде, не знамо шта ће из нас до најпосле да буде... Једно сиромаси, друго неучени, треће несложни, четврто о туђем господарству и сваки нас ненавиди, и на нас вичу као на злочинце и тате, и како можемо што добити или одржати, кад су од свега руке празне и свезане." Не мање карактеристично Будимци му отписују 1706. године: "Знате, ваше високопреосвештенство, да наш сиромашки народ у мачарској земљи особито нејма на једну стопу коњску, него понизни и потурнути од сваког." "На последак од толико времена како смо се овде ми населили, нити смо грађани, ни сељани, нити које урежденије имамо. Веће, ако коме шта дамо, тако смо им мили, ако ли не дамо, а они на нас ратују."

Између 1711. и 1717. године, у другом предаху између буна и првог Карловог рата с Турцима, Венцловићево школовање, како изгледа, завршава се. У то време помиње се неки свештеник Гаврило у Ђуру (1711) и у Острогону (1715).

Јуна месеца 1715. године, Венцловић је, како изгледа, у Ђуру, јер се једно писмо његово писано у Карловце, а недатирано, везује за ту годину.[12] У то време, млади поп Гаврил се налази при храму Св. Николе, и у име ђурског обрштера Петра Јенеја и своје сабраће свештеника "малих и великих" моли митрополита Вићентија Поповића да помогне обнову цркве: " ... ва живих обретамо се; ва метежи многем и печалех житејских дни своје преходеште - пише ту Венцловић у једном од најранијих аутографа који су до нас дошли - претегло сиромаштво и нужда паки се нам ронтисала црква. Дувар трошан а таван иструхнуо, те пао доле сав те смо започели паки да би бог дао да обновимо. И сиромаси смо, и мало нас је, а мајстори скупи. Што смо имали, на полак посла све смо потрошили. Не знамо што да творимо, него молили бисмо с[е] врло вашем светитељству аште би изволенијем вашим било да накнадите от добрих трговаца, јако ж весте сему светаго Николе у нашој вароши храму да се може довршити ..." Већ ту на почетку своје књижевне каријере, Венцловић је показао две ствари: прво, да му је познат кићени манирстички стил барокних епистолара којим се користи да украси дуго заглавље својег писма моћном карловачком митрополиту, потпуно у складу са обичајима који су владали у преписци тадашњег српског духовништва са Карловачком митрополијом.[13] У малом додатку уз писмо, Венцловић је показао још једну своју важну особину: оштроумно и тачно, он је политичким разлозима аргументовао захтев ђурских Срба да обнове храм; он је истакао "како је ова наша црква близ Беча и велика господа немачка доходе гледати. Зато радимо већма да је обновимо..." Али, одмах је додао да су и "калвини" у Ђуру такође почели зидати цркву, па им допола стоји незавршена, јер су језуити забранили да се доврши. Ако остане недовршена и српска православна црква у Ђуру, помислиће се да и она стоји зато што су њено зидање забранили "папишти". Аргумент је био очигледно убедљив и карактеристичан за дипломатски такт младога писца, а читава напомена баца светлост на услове под којима су живели ђурски Срби почетком XVIII века.

Године 1717, кад су се шајкашке флотиле отиснуле с горњег Дунава под Београд, који ће исте године заузети, Венцловић је у Сент-Андреји, где довршава неке преписивачке радове. До 1717. године већ има завршене, ако не више, свакако две обимне књиге на којима је радио као преписивач и илуминатор. Прва је данас у Москви.[14] Почео ју је 1711. године, а завршио и потписао као "јермонах Гаврил" 1716. У другој (она се данас чува у Сент-Андреји), која је писана 1717, Венцловић као да сам говори о недавном завршетку својег учења. На том минеју за март-април забележио је, према маниру свог учитеља: "списа мали ђакон Гаврил, у свети Андреји више Будима… Јеште слова до конца не навикох… Писа се при духовнику мир Кирилу, да будет јему вечна радост".[15] Кипријан му, очигледно, у том тренутку није више био учитељ. У исто време, судећи по сличној формулацији записа, саставио је и минеј св. Луке за август, вероватно опет у Сент-Андреји, јер се тамо још увек чува, и јер је текст везан за име патрона сентандрејског храма Венцловићевог школовања и пострига.[16] Наиме, у једном запису из 1739. године, Венцловић се потписује "јермонах Гаврил, више Будими Сентандреј, от храма светаго апостола евангелиста Луки пострижник".[17]

Мирно раздобље између првог и другог Карловог рата с Турцима (1718-1736), тачније између Пожаревачког мира и поновног пада Београда (евакуисан 1740), у Венцловићевом животу било је време зрелости, нарочито рада на књигама српскословенске редакције, и период у којем је као проповедник (свештеници су изнајмљивани на рокове од годину или две дана) крстарио од вароши до вароши у оном делу горњег Дунава између Беча и Будима где су још од XVI века живели Срби и где је почетком XVIII столећа, у Коморану, Ђуру и Сент-Андреји ницао низ шајкашких и привредних центара. Године 1728. у мају, митрополит Мојсије Петровић писао је архимандриту Исаији Антоновићу (у Сент-Андреју?) одобравајући му што је "попа Гаврила у Коморан вратио". Првог јула, Венцловића је, међутим, у Коморану заменио неки поп Рафајло, а Гаврил је био "лепо исплаћен" и послат митрополиту, који се, како изгледа, тада већ био вратио из Беча у Будим. Године 1732, Венцловић је ваљда на парохији у Ђуру. Следеће, 1733, године, он у Коморану почиње своју књигу *Разглаголник,* али је 1734. недовршену преноси у Ђур, где прелази после смрти ђурског свештеника Пахомија Петровића. Он је, међутим, ове и следеће, 1735, године наизменично боравио и служио понекад у једном, понекад у другом месту као "путујући проповедник."[18] Гаврил 1734. почиње водити протоколе крштених и умрлих коморанске цркве Св. Ваведења, и они су истом руком вођени све до 1746. године.[18]Године 1735, он у Ђуру пише своју *Пресађеницу*, шаље из овог места у Сент-Андреју писма владици епархије будимске Василију Димитријевићу, али исте године и протокол коморанске цркве бележи да је тамо крстио једно дете. Године 1736. био је капелан ђурски; ту је преводио *Мач духовни* Лазара Барановича и наставио преписку с владиком Димитријевићем.[20]

Кад је избио нови рат између Аустрије и Турске (1737- 1739), он се, као једном раније (1717), како изгледа, склонио у Сент-Андреју. Отуда је 1739. прешао у Коморан, и протокол тамошње православне цркве бележи тај долазак као важан догађај. У то време, већ је био проповедник на гласу међу српским живљем на горњем Дунаву. Још 1736. у Будиму су читане његове рукописне књиге, а наручиване су му и нове. Године 1743, у православне цркве у којима је он проповедао залазили су, како сам Венцловић бележи, поред; српске и грчке паства, "Шокац, Маџар, Шваба, Немац, Шпањор, Пољак и Тот". У Коморану, Венцловић ради на књизи *Слова избрана,* а беседе које ће ући у ову антологију говори тамошњој пастви о Сретењу и на Божић 1739. године.[21] У међувремену, исте године, Венцловић у Ђуру "близу Беча" ради на једној другој својој књизи - *Канонику.* Као "садањи јереј коморанских христјан", продужавајући рад на књизи *Слова избрана,* Венцловић и 1740. држи проповеди у Коморану на Ускрс и Благовештење, и наставља из овога места преписку с владиком Василијем Димитријевићем. У Коморану је 1743, када довршава зборник *Слова избрана* и једну од проповеди унетих у њега држи на Нову годину. Ту се ваљда задржава све до 1746. године, докле су протоколи крштених и умрлих коморанске цркве вођени његовом руком. После те године, поставши општи духовних, што му је била давнашња жеља, Венцловић ваљда опет прелази у Сент-Андреју, уколико се није смирио у селу Помазу, на Дунаву, између Сент-Андреје и Будима, код извора који народ зове Сулејмановац, у ћелији коју је толико прижељкивао, а можда је никада није добио.

То су била такође немирна времена: немирна на свој начин. После побуне у 1735. години, у Будиму је извршена свирепа смртна казна над Пером Сегединцем и његовим саучесницима. У исто време пламсала је буна и у завичају Венцловићевом, у Срему. Године 1737, захваћен другом сеобом Срба и повлачењем аустријских трупа пред турском војском, у Угарску је побегао патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента. Београд је евакуисан и предат Турцима, а цар Карло IV је исте године умро не оставивши за собом, како Венцловић бележи у једном рукопису, "рода мушка". Од 1740. године Венцловић ће у своје књиге записивати име новог владара - царице Марије Терезије, која је заузела у оближњем Бечу престо свога оца. У том тренутку, Венцловић није узалуд писао:

Лукави су дани настали;
Пробаљујте време;
Ваше сваке речи
Нек су вам са сољу разблажене,
Знано и вешто сваком по себи
Добро знајући што ће ко коме
И сваком на свашто
Одговор дати ...

Верска гоњења, која су смењивала ратове и кугу, сад су достизала врхунац. Још 1708, Срби из целог будимског дистрикта туже се како их католици називају "чизматицима", силом их нагоне да празнују католичке празнике, а православне свештенике излажу подсмеху и грдњи. Године 1718, на предлог дворског камералног савета, у Србију се шаљу нарочити католички мисионари. У гомилама долазе католички калуђери: фрањевци, минорити, капуцини, бенедиктинци; нарочито опасни и озлоглашени били су језуити. Београд постаје седиште бискупије. Године 1720, будимски попови се жале месној српској општинској управи како их Мађари и Немци узнемиравају при служењу литургије, подсмевају им се, и за време службе у цркву убацују поган, овчије главе и кости. Због насилног ширења уније, убистава православних свештеника у вараждинском генералату, 1718. избија буна. Године 1732, пештански магистрат не прима у своју скупштину и одбор српске грађане и забрањује им даље досељавање. Године 1743, Србима по градовима забрањивано је да по својој вољи праве тестаменте, у Будиму им се чине сметње приликом отварања радњи и стварања еснафа, на спахилуцима се плаћа свадбарина, војници се нагоне да уз Дунав и Саву вуку лађе, а на далеким ратиштима сахрањују их по западном обреду. У Егри су Срби искључени из општинских послова, забрањено им је досељавање и куповина кућа, а 1744. године жале се Сабору да се с њима поступа као с

робовима. У Острогону, Србима нису призната грађанска права, забрањивана им је куповина непокретних имања и продаја вина. У том тренутку, 1748. у Острогону нема више од пет до шест српских кућа, а биле су тако осиромашиле да нису могле да издржавају православног пароха. Године 1734, власти издају наредбу да православни Срби морају признавати католичке празнике и да без нарочитог допуштења не смеју дизати нове цркве. У Ђуру, српски попови не смеју да прате мртваца на гробље ни да га опојавају.

У таквим временима и управо у тим местима, своју свештеничку службу обављао је Гаврил Венцловић. У Ђуру и Коморану носио се са сиромаштвом и малобројношћу паству, с Грцима који су непрестано подјаривали несугласице са српским парохијанима, с Мађарима који су вребали да премаме на унију његове житеље, са језуитима који му умало нису дошли главе, и са Србима који су, живећи у тешким приликама и сиромаштву, и сами устајали на њега, тужакали га и лишавали плате. Из једног низа Венцловићевих писама будимском владици Василију Димитријевићу види се под каквим је тешким условима живео и радио Гаврил у овим местима. У једном писму из Ђура 1735. године жали се да му се паства разишла: "Што би мало Србаља, то се разиде: Вршанлићи у цареве секеруше до Француза; Адам, црковни пасторак, најми се к немачким месаром, тражити им по вилајету волова... Толико градских четворица Грка сад што имам парохијалних, а и они убах слабо су дома." У таквој ситуацији, парохијани су се договорили да траже попа који би бадава служио: "од њих плаће да не чека, него како може да се живи". Тако је Венцловић морао отрпети да његови ђурски парохијани траже другог свештеника код њега жива, а да се он сам сналази како уме и може. Уствари је живео од милостиње трговаца који су кроз Ђур пролазили, али то му је једва за храну дотицало; "не уздам се да ћу отуда моћи риза променити" - вели он у једном писму.

С друге стране, претиле су недаће друге врсте. У току рата за пољско наследство, у Шлезију су у то време биле упућиване и неке српске јединице. И ђурски командант је распродао све своје имање у месту и с "мушкатирима" се спремао у "горњу земљу". Од тих војника неки су бежали, а у Ђуру је била "скела", коју је било врло тешко прећи. Тако су војне бегунце, Србе, највише ту хватали и затварали. У таквом месту и у таквим приликама, Венцловић је и сам допадао беде. Писма су му отварана, а једном умало није и главу изгубио. Као бегунци с фронта у ђурску тамницу била су бачена једном приликом двојица хајдука из Печуја од "киш Петра капетана". Један од њих био је тешко болестан; било је нормално да им се њихов свештеник нађе и помогне их, бар оног болесног. "Ишао сам с толмачем - пише Венцловић - к профусу, да би ми [га] пустио исповједати га и причестити. Рече он, пустити се не може, али мени слобода је улести, отвориће ми. А сутрадан рано у понедељник дођо с причештенијем. Профус отрече се, јер то на њему не стоји. Једва намолих двојицу који језик знаду. Ходише к шултусу и комендату. Никако не допустише. У том се дочу до језовита - а ја чекао сам код тамнице. У том дотрча к мени ђак, каза брже да бежим. Ја тек напоље кроз капију, а допадоше два јежовита на стражу тражити ме ... Ово је врло опак посао, да који христјанин допадне тамнице, то већ и с душом да пропадне ..." Тако Венцловић умало није усред Ђура и сам допао затвора.

Та тешка ситуација у Ђуру објашњава поред осталог и чињеницу да се Венцловић, по свему судећи, никада није сретао са другим писцима који су у овом месту боравили, нити пак с њиховим делима. Ђур је, наиме, дао историји три различите књижевности, три истакнута писца. Сва тројица била су свештеници у том месту: мађарски песник Матијаш Њеки Вереш радио је ту као католички свештеник још у XVII веку.[22] Јан Томка Саски, словачки писац и истакнут историчар, једно време ректор евангелистичког лицеја у Ђуру, савременик Венцловићев, у Ђуру је поред осталог правио планове и о писању једне историје српске књижевности. Венцловић пак, заокупљен својим позивом православног духовника, морао се држати по страни од јавности, готово у врсти илегале, и тако никад ничим није показао да му је бар Саски био познат.

Један од најтежих проблема Венцловићевих у овом месту, у Ђуру, био је сукоб између Срба и Грка око православне цркве и начина читања у њој. Грци су тражили да се у цркви поје на грчком, а да се на српском не чита ни апостол ни "друго српско читање". А Срби се опет "зато кољуште, јер род им је сабљом добио овде фундамент цркви, сабљом ће је и одржати. Докле један Србин овде траје дотле нек се не зову грчка црква". Венцловић је био ту између чекића и наковња: дошло је до сукоба око црквеног новца који су Грци трошили без знања и сагласности српског дела пастве. Један од српских парохијана ишамарао је једног од Грка, а Грци су почели јавно да нуде четири стотине талира ономе ко напасника убије. Случај је био такав да су о њему извештене власти у Будиму, и владика је решио да предузме најстроже мере - одлучење од цркве. Венцловић се, међутим, успротивио. Њему је ситуација била јаснија него владици. Он је знао да "од зла за инат и у другу веру одлази се". Срби, ако на њихову штету буде пресуђено, одбиће се од цркве и "звати маџарског попа". "Из тога големо зло може изаћи, и без крви неће бити, ако два - три не падну мртва, ја ли се на инат у папиште обрнути. Јерно овде то скоро бива, све тек с митом се држи" - пише Венцловић владици Димитријевићу. У том случају, црква би потпуно пала у грчке руке: "… ако на сами Грци остане, ту већ ни ја, ни други више србски поп не може боравити. Ваља и мени таки пртити одовуд докле ми пртишта нису изфрљили на сокаку, како и двапут било је." С друге стране, ако Грци буду увређени владичиним судом, прећи ће у Коморан, и православна црква у Ђуру, која често, како сам Венцловић пише, остаје само на грчкој пастви, поћи ће трагом острогонске - опустеће. Тако је Венцловић, с правом, Грке сматрао непостојанима: "Ако виде исто нејма ли кога ћара ни пазара, тако се пресељају ..." а ни на Србе се опет није могао ослонити, јер су непрекидно ван места по ратиштима и у трговини. Најзад, однос српске пастве према свештенику био је све пре но присан и пријатељски. Страшно је сведочанство оставио Венцловић о тим односима у тренутку кад је сахрањиван његов претходник у Ђуру. Венцловић каже, сећајући се детаља, да се ужасава смрти и велике веселости "мирјана" - световњака, како се десило приликом Пахомијеве сахране: "тек само што хегеда није било, а

иначе праву су свадбу проводили …"

Однос према Србима у Коморану, где је било племства и више српских породица но у Ђуру (1715. било је 114 шајкаша, од којих пет племића официра са обервајдом Ђурком Фелдваријем на челу), за Венцловића је био још мучнији. Године 1733, он се ваљда већ посвадио с Коморанцима; касније, како изгледа, имао је сукобе са својим некадашњим пријатељем, црквеним оцем обервајдом Ђурком, и спор је у том случају имао да пресуди сам митрополит приликом проласка кроз Коморан. Живот му је и у Коморану био такав да је владици у Будим писао како већ другу годину непрекидно живи у нади да ће га "одовуд променити".

Не из неке лажне скромности, него у једном од таквих тренутака мучнине, Венцловић је рекао својим слушаоцима да му је проповедање изишло на врх главе, да има позванијих, и вештијих, и ученијих за то, и да им он све ово говори "без лаже". Тако је његов живот зашао у своју трећу, последњу фазу, која почиње четрдесетих година и траје до смрти - у период у коме је стари и уморни беседник своје беседе стао све чешће да бележи онако како их је говорио - чистим народним језиком. Тада је настао највећи број његових књига са беседама српским шајкашима.

Из света и живота који је морао делити како и с ким не жели, често без пастве или у завади с њом, окружен мржњом Грка, Мађара и Немаца, Венцловић се повлачио у себе и налазио утеху у огромним напрезањима која су изискивале његове књиге. Хиљаде страница настајале су у таквим дугим часовима очаја, "болезни, гареза и немира од ово шаке људи ..." "Вздан сам у ћелији боравље - пише он у једном писму из Ђура - слабе знам, нити имјеју коме ходити, ни что о чем разбирати. Такмо о својеј нужди и недоскути бављу се, у чатању и писму које и ва немоштех прехожду сујетније ми дни и љета ..." "Толико имјеју мало утјешеније здје и отраду што сам миран у ћелији, не имјеју које досаде ни гареза с ким, ни у цркви људске крамоље, ка у Коморану што сам подесио. Сам сам у ћелији, сам у цркви настојник ..." Из Коморана се јављао владици Димитријевићу 1740. године: "Све сам лани ожидао да ћете ме одовуд променити и кад већ сустиже зима (ка и саде што сустизују) та и прознах да ми није пута. Те и сам уже от оно добине приковах се, упразних се у писму многом, и не вем когда томе крај будет."

У таквом ставу било је несумњиво и нешто од оне скепсе која прелива странице теолошких списа Венцловићевих, нешто, дакле, од става стеченог искуством и освојеног мудрошћу. Тај скептични оптимизам, Венцловић је испољавао и у ретким часовима хумора, кад у апостолску посланицу долије свог уља и пожали се:

Беда на води,
беда од харамија,
беда од свога рода,
беда од језика,
беда у граду, беда у пустињи.
беда на мору,
беда од лукаве браће
и међу лаживим друштвом.
И пребеда ово пишући
у опрљеној књиги,
на злој хартији
(јакож и види се!)
с неуправним мастилом …

Његова "похвала скромности", алегорична минијатура која је исповест колико и проповед, даје доста тачно угао Венцловићевог гледања на начин живота за који се определио:

Други со том трговином нека да биртлује, по широку и дубоку мору плави се, те далеке пучине пребројује ходећи и свакад се сноси, претерива с ветрови, гњуран с големи таласи - да веће стиче! Те се голем каламар голи паламар нарече.

А мени доиста побоље, лепше и уљудније то се свиди по сиромашки се на земљи држати, те и с два вока с ралицом по страни на слатко браздећи плужити. а поиздалека мило гледећи много добаљање морских тамо животилаца. А ја како могу, с натегом копиркати се и оскудно се живући тако, да се могу и с мало теста таворити без многе муђње и чемерна дерта, него мале и велике у комори с метлом сметати новчане хрпе, те с многим добијањем, многу и тугу подносећи …

Али ма колико да се упињао да свој живот прихвати онакав какав јесте, Венцловић није могао да затвори очи пред горком стварношћу која је неумољиво продирала у његову писарску ћелију. Старост, болест, оскудица и стално узнемиравање, мењање места пребивања и рад под туђим кровом, огромни напори нервни и физички над књигама, чинили су своје. Још у почетку свог рада, тамо негде између 1711. и 1716. године, завршавајући своју прву књигу, Венцловић бележи: "Писах си зело скудоуман и без места, в чуждих домех из чуждих книг, в оскудени телесних потреб, в хитошти..." За *Пресађеницу* 1735. године

Венцловић се правда да ју је писао ситним брзописом јер "не бист уже време минејски писати; в старости бо уже писах, да не всуе провожду дни в чуждих домех". Уз књигу *Мач духовни* Лазара Барановича, он бележи да "на парохији, каде на што доспех, тако и писах зело хитоштију, да в време своје згодит се в цркви на сказаније људем". *Великопостник,* који је почео негде ваљда око 1739. а завршио 1741. године, Венцловић је радио помажући се туђим књигама, што му је посао удвостручавало: "Започех из три књиге в једно поученије синаксарско списивати; а из туждих књига двоструко преписујушти зјело ми је дангубно …"[23] Године 1743, Венцловић себе већ назива "худим списатељем у дубокој старости". Старост и болест почеле су га притискати и, што му је нарочито тешко пало, почео га је издавати вид, тако да га је хватало очајање при помисли да ће бити препуштен на милост и немилост средини с којом је имао толико несугласица. "И ја, раб ваш, в старости и недоумјенији - писао је он своме претпостављеноме у Будим - здје всује живот ми се изнурујет, а нелагодан сам телом и умом скудан. Не вјем гдје прибежишта изобрјести. Намјереније ми је да би доље [у Фрушку гору?] до манастирјеј пошао, а страшу се что же и тамо и на путу случит ми се. Да не горјеје что збудет ми се ..." Стрепео је од манастирског живота, на који му је било касно да се навикава; његова природа, која је постала ћудљива и скиталачка, тешко би се покорила манастирским прописима и односима. Био је свестан тога, и у једном тренутку очаја писао је 1736. године, овако сводећи рачуне о свом протеклом животу:

И то ми благодјетелно пишете да јест болше и мирније у једињенију живити се. И љепо јест, да би било вње мира. Пустиним же живот блажен јест и божеставним желанијем воскриљајуштим се, а посреде млв и пиштеј житејских јест. И ја тако живушт от моје младости о својеј вољи, није ми могло без многога порока пребити, и аште ми се в том конац придесит, то всује будет иночаски образ и објет мој.

Ужасавајући се тако да ће "узалуд бити" све што је учињено, Венцловић је даље писао свом црквеном старешини искрено и неувијено да, познајући себе, "нема намеру да се где у манастир прикључи", јер он вели "зна како је тамо". Ако би и помислио на манастирски живот, њега на то само невоља гони, "зашто имам напаст от бјеса одавно, а не мањи него више се појављује, те ми ваља целбе тражити". С друге стране, вели Венцловић у писму, ако би се и усудио да крене било куд у монахе, не би се имао више куда вратати у случају да му то не пође за руком, јер "нема свога особитог пребивалишта, но свуда туђе само". У таквом положају, он је преклињао и "зјело молио" будимског владику да му допусти нешто друго, у чему је видео спас и једино решење, узбуђено упирући поглед у могућност испосничког самачког живота. У том делу писма Венцловић одједном и нехотице напушта китњасти српскословенски језик којим се обраћа из куртоазије и поштовања свом претпостављеном, и почиње писати чистим народним језиком:

Него зјело молил бих вашеје обштеје благодјетељство, своје ради душе, то би могли сатворити владостију, аште би хотјели, што давно намјереније имјеју умно а досада нисам вам смјео поминати. И то сада потајно вас прошу, ако може бити, тамо близу села Помаза, код оне воде што је зову Сулејмановац да би кјелицу коначну справио. Можете повељети људма грађе онде принети и помоћи што чим справити, како да ви хоштете, једнога старца наместити да онде борави се кано ремета, а овамо, који је млад и узда се многом животу, може боравити на нурији. И Адам Савић казује да се Ковинчани нуде му који би овамо дошао. А ја већ концу живота се приближио и омалаксао, и очи ми врло изнемажу, слабо видим. Бар да ми је једно годиште, колико Бог посуди, особито мира поживити. Него засад не могу, ако би и хтео куда ходити; с празном сам руком, докле се не раскрстим с оним момчетом што сам му оно сиротиње тобож на хвајду издао. А како видим, задуго томе крај не може бити, те ако ми у том љето прође, и зими не знам куда. О том сам у бризи. А како ме је други рок овамо бадјава прошао, та сам се и отрекао људма у церкве јеште на Сретеније фер(фара) 2. И што год више боравим, све ми је всује што имам; из готова се живим. Такмо, ако сам Господ откуда ми што накнади, да иждиву свој живот чувајући бирцаузе, а правило остављајући. Не вјем је ли што на ползу души од тога.[24]

Тако је поетска визија двају путева, коју је Венцловић својим шајкашима стављао пред очи као једну од основних моралних дилема живота, подједнако важила и за њега самог, и он је себи проповедао када је 1741. године говорио с предикаонице:

А да тко ли би тај
у садање доби бистроуман
и хитлен био,
да се о том може увавестити
и дознати се својим путинама?
Ко би претекао тога брза хрта,
и ухватио би небеснога
високо летуштега орла?
Да тко год стојање
кано бежање размисли?
Тко за поуздано ка стојеће?
Ко ће разделити ова и она,
што се напред показују и помилају се?
И овим ето, устопце да иде,

а на ове да и не гледа?
Тко мртву живу ли реч прима?
А да тко ли воли
у колиби или у граду великом боравити,
и насеобу, - или из села бег
и кријење?
Ко мрак неголи свет?
Ко ли воли рит
више бистрог извора планинскога пити?
Ко ли воли јед неголи мед?
Ко маћеху него своју рођену мајку?
Оца и очуха?
Трње и лепу, чисту земљу?
Ко стрњиште или пшеницу? …[25]

Тако је Венцловић за светим оцима могао рећи: "Мир свима гласећи говорим, а сам га у себи нејмам." Јер није узалуд црвена нит његовог живота, па и поезије, била крик престрашенога који тражи уточиште: "Тко ће ми дати крила таква каконо у голуба, да одлетим и отпочинем на месту пустому од људи, где нејма беде!" Тако несмирен и неуслишен, у освит нових великих немира - нестао је. Нова сеоба Срба, сеоба у Русију, по свему судећи није га затекла међу живима. Према једном запису умро је 1749. године,[26] у тренутку кад су његове књиге увелико биле анахронизам и кад је на позорницу живота ступила нова генерација писаца образованих у руским школама, доносећи једну нову поетику и један нови књижевни језик, ону поетику и онај језик које су у неколико махова, срећом узалуд, покушали да освоје Гаврил Стефановић Венцловић и његов учитељ из Сент-Андреје. Требало је да прођу стотине година да она стара поетика и онај чисти језик Венцловићеве поезије и његових књига дођу поново у видокруг и ступе у закаснелу борбу за признање и право грађанства у Једној култури.[27]

2. Путујући читалац

В чуждој стране и домје…

Кипријан Рачанин

Било би лако и лепо замислити велику књижницу у звонику храма Светога Луке у Сент-Андреји и у њој Гаврила Стефановића Венцловића при раду. На жалост, то не би била реална слика његовог бављења књигом. Његова права књижница лежала је расута широм оних никад његових пребивалишта по малим шајкашким градовима на горњем Дунаву. Књиге су биле скупе: приликом једног спора у Коморану, у који је био умешан и Венцловић, најжешћа распра водила се управо око наслеђа једне Библије, која је двема трећинама припадала једноме наследнику, а једном трећином другоме. У таквим приликама, без сталног пребивалишта и стана, Венцловић није могао да створи сопствену библиотеку. Радио је, како се жали, служећи се туђим књигама, а сопствене је, по свој прилици, морао продавати да би се издржавао. Тако је 1736, Венцловићев превод Барановичевог *Мача духовног* био у рукама неког будимског јереја, а исте године, ваљда, Венцловић је водио преписку с будимским владиком Димитријевићем око неког новог списа (часловац?) који му је био наручен.

Међутим, ако нисмо у могућности да створимо представу о Венцловићевој библиотеци, могућно је говорити о његовој лектири. Вероватно је да је читао књиге свога учитеља Кипријана. Међу њима се налазио и већи број оних које су га могле упознати са српском средњовековном поезијом и књижевношћу писаном у прози, с похвалама српским владарима свецима, с њиховим житијима, с текстом Јефимијиног веза. Венцловић се потписао на једној књизи у којој се, међу текстовима из XVI и XVII века, налазио и параклис Стефану Дечанском. У црквеном зборнику који је, како изгледа, наставак неке изгубљене Венцловићеве књиге,[28] наш писац је приредио праву антологију тропара и кондака Србима свецима: деспоту Стефану, архиепископу Арсенију, Стефану Дечанском, светом Јовану деспоту, светом Сави (са биографским подацима), деспоту Максиму, Анђелији, за коју бележи: "Богатаство своје расточила јеси ништим .. ." У *Стихослову полијелеја* има по неколико врста кнезу Лазару, Симеону (с датумима живота), краљу Милутину и другима, са сликама Симеона, Саве и кнеза Лазара (с датумима и подацима о косовској бици). Засебно, у тој књизи поново исписује текстове из службе Сави и Симеону, Ћирилу и Методију. Међу осталим текстовима читамо:

Отче наш, светитељу Арсеније,
Молим те, моли Христа бога
Просветити душе наше
Да некогда уснем в смерт...

У својој првој књизи писаној на народном језику 1732, он даје једно "поученије" које се може читати на дан празновања Стефана Дечанског. Приликом писања биографија свете Петке Српске (1732) и деспота Максима (око 1740) на народном језику. Венцловић се свакако морао добро упознати са житијима ових личности која су му послужила као основ.[29] Он се, иначе, позива на летописе, и на једном месту помиње "српско јеванђеље", законик и отачник. Интересовао се и за историју свога народа и познавао је. У једном тексту, дајући етимологије имена Словака, Бугара, Срба, Руса и Пољака, писао је о настанку словенског писма и пореклу свог народа: "… сви једнако наричемо се Славени по првом заману кад је све то у једној слози било и једнога су цара над собом имали, те им нико није могао одолети. У великој тафри, помпашни на гласу људи особити били су врли витезови на боју, те со тога су прозвати врли и славни туштени народ. Нити има на свету више кога рода, колико тај славенски без числа многи народ штокуд расејао се. Јесу допосле назвати Хорњавци што су више између лешке и мађарске земље Словаци, али кроз то тако обашка се именоваше, јерно србскога чатања слова (та азбуквица) понапре између њих је изашла свим осталим, Србљем, Бугаром и Рушњаком за потребу књижну, ако најпосле кроз Немце и изгубише је они сами …"[30] Венцловић познаје центре српске средњовековне културе, Атоску гору и Фрушку гору, и набрајајући на једном месту православне манастире, обе помиње додајући: "Дигни де се, једанпут, те отиди у Свету гору, или тамо у који руски велики манастир, да видиш њихан начин какав је и научи се од њих апостолском учењу." Постоји један његов текст у којем описује настанак Атоске горе. Додуше, он у једном писму с калуђерском скромношћу напомиње да не зна поименце све који су поглавити и колико има манастира фрушкогорских, али зато на истом месту показује да зна за атоски Хиландар и манастир Св. Павла, а о тој истој Фрушкој гори (у коју је и сам ваљда намеравао у једном тренутку да се врати) у Максимовом житију пише:

Инди, што да чини свети Максим, оде проходати се по Фрушкој зи гори, пронаћи за своје седиште гдегод прилично место. А тадар Јакшићево колено владаше сас Фрушком гором, ал' њему они свасти бијаху. Пронађе он једно хубаво и на очију лепо свидно му се место, прозвано се Крушев до. Запроси од Јакшића дати му за манастир ону долину и они му то не забранише, таки му је посудише. Тадар он саста се с ондашњим војеводом, именоватим се Јован Његојевић, те ш његовим се договором и с помоћу му, сагради велику лепу цркву, храм је учини именовато се Благовештење пресветије богородице и с ћелијами је обгради, подиже славни манастир, сабра у њега подоста калуђера… Потом јоште за мало поживи и престави се онде, у Крушедолу.

Међутим, Венцловићу није био познат само деспотски, њему у неку руку савремени период. У једном писму, он је око 1740. тражио од свога будимског владике да му набави књиге из којих би подробније упознао животе Саве и Немање (можда је мислио на списе Саве и Доментијана или Теодосија), пошто је намеравао да и њима, као Максиму, напише слово: "Рад би о светому Сави србскому и Симеону примјетнути поученије у савкуп к иним светим - пише он из Коморана - а не знам им подретло, кога је закона и рода био свети Симеон, и колико су љет који живили, којего се года преставил, от колико ли је љет који у иночество дошао и архијерејство. А без тога не може се сприликовати слово…" Под калуђерском скрушеношћу и "скудоумијем" које је Венцловић очигледно намерно увећао пред моћним будимским владиком, крила се жеља да се дође до скупих и у Коморану недоступних књига. Јер, Венцловић је још тридесетих година бележио податке из Симеоновог живота у свом *Зборнику*,[31] а 1735. године у *Пресађеници* је написао кратко али пуно података житије светога Саве. У тој биографији, Венцловић показује да зна ту епоху, која је заједно са Савиним животом текла за грчкога царства Алексија Дуке и Теодора Ласкара, да је Сава био син првог српског хришћанског краља, Стефана Немање, Белоурошеца, који је потом, у иночаству, наречен Симеон. Даље помиње Савино бекство у Свету гору, у манастир Пантелејмон, назван *Русси,* где је Сава пострижен. Зна да је постављен за архиепископа српске земље у време цариградског патријарха Манојла и наводи годину. Затим помиње Савин пут у Јерусалим, повратак и смрт у Трнову, у Бугарској. Најзад, Венцловић каже и то да је Савино тело пренето у отаџбину "својим краљем Владиславом".[32]

Има неког поносног тона у тим списима о Сави, о Венцловићевом земљаку деспоту Максиму, о његовој матери, а туге и чемера у исповести Венцловићевој, где је сасвим у духу времена излио један ламент над пропалим царством српским. Он је и иначе често туговао за изгубљеном отаџбином, горко помињао да се његови земљаци називају "сервијани - штоно се по латински именују слуге свачије", молио се Господу за повратак српске земље и надао се да ће нам поново дати "свете царе наше, и сачувати ће њихову господу у покорству и у страху и у православној вери. И њихову ће војску уснажити на њине непријатеље и нас ослободити …" Из летописа које је читао и помињао, знао је за судбину пропалог царства и за причу о неслози, па ће 1743. године, у једном тренутку кад су се са аустријским јединицама у рату за наслеђе српски граничари поново отискивали на далека ратишта у Елзас, заплакати над пропалим царством. и минулим временима моћи, окривљујући сопствени народ за ту несрећу;

Хоћу сам своју ми грбину издати на груханје и образ закрих са срамом, те у самоћи седох јерно доста сам се црна чемера нагутао и пун сам већ једа. Зато пробрах се да је много боље у окрајку седећи мучати: у томе нејма главобоље. Знајући ми то, да је време лукаво. И они што су тобоже поближи и понајбољи и мили пријатељи, костреше се и растресају те устају скачући на зло дружевље, јерно били смо јоште из детињства зли и пакостни синови, а и на меру ставши људи ништа нисмо бољи, помећући оца и матер своју. Та и подретло нам од корена сведочи како смо зли и опаки будавши с првом права винова лоза до краја лепа, пунородна, с хубавим грожђем, добро запајана с небесним капљами, у вис растући разгранато, - а сад само остала једна павитина дивља тако да ни дивље зелене вињаге не види се на њој. Камо царство, краљство и велико на гласу господство наше? Гиздаве коруне и с камењем драгим и с бисером царско преодело? Није ли се стрмо доле преобрнуло све

широм? Скупи белези и лепе заставе, да речем дивни барјаци, са златни гојтани и красни венци великојуначни многи копјаници, златоперјаници и заркулоносци, наше хваљене дике! …[33]

Језик те старе књижевности на којој је једним делом однегован Венцловић, српскословенски или стари српски књижевни језик којим су писани списи Саве, Теодосија, Доментијана, Данила, Душана, Кантакузина, Константина Философа, Пајсија и других, доживљавао је у Венцловићевим временима своје последње тренутке. Окрећући се народном језику међутим, Венцловић није заборавио ни стари књижевни језик који га је створио и с којим се праштао. "Његов црквенословенски језик - речено је недавно - слободан од граматичких и лексичких србизама, био је зрео да изрази и мисао и песнички узлет. Венцловићеви списи су лабудова песма српске редакције црквенословенског језика, али у једном смислу и њена кулминација. Међу ауторима који су стварали на таквом језику, он је не само временски последњи него и духом најмодернији" (П. Ивић).

Поред историјских списа, читао је Венцловић, како изгледа, и нешто оне књижевности која је у његово време стварана на народном језику. Читао је, ваљда, и познавао анонимне зборнике световне поезије који су кружили међу ђацима у његово време, и он их је 1746. године помињао кудећи и нападајући их: "Ама, је ли тек Свето писмо - пише он у књизи *Поученије избраное* - а нису ђачке које неваљале поцепнице, оно је све исто сребро и прокушано злато…"[34]

Иако је показивао несумњиво интересовање за књижевност свога народа, Венцловићеву најважнију лектиру не треба тражити у тој области. Његове грчке студије биле су свакако пресудне за његов развој. Знао је грчки и латински, и по његовим делима расуто је безброј објашњења грчких речи, а пошто је као православни свештеник морао служити и у црквама с мешовитом паством српском и грчком, он је служио на оба језика. Има у једној његовој књизи читавих одељака на грчком са упутствима и објашњењима за српске свештенике који служе на грчком језику у српско-грчким црквама. Тако му грчка теолошка књижевност није била недоступна у изворном облику, мада му је, у највећем броју случајева, стајала на располагању и у преводима српске редакције који су се гомилали столећима, као и у руским верзијама.

Занимљиво је и значајно да један део ових Венцловићевих интересовања иде на античку књижевност. У житију Григорија Богослова, које је Венцловић дао према тексту Григорија Презвитера, има један леп одељак о класичним студијама Назијанзина. Ту писац устаје у одбрану античке књижевности са овим аргументима; "У дубоке се јелинске књиге учено завезе… Узе првом напред *иројска о* свему премеривања ствари, Потом и *амвикијско* учење доносити на среду, што ваља држати се, што ли је за одмет, непристало за христјане. Такођер узе их световати и *јелегијским* наказивањем и тромерилами доводити у разум, и с другом многом сприликованом наликом да ваља се и врло учити: што је за потребу, оно себи примати с искусом, а што ли није, и то знати, ал' не творити." Тај принцип да од туђих знања и обичаја ваља узети све што се може корисно употребити, Венцловић ће и иначе заступати. "Указујем вам овде нешто и не од наших, ама с промотривањем и врло је наше! Те ако по духовноме смотривању провиђаш нишанећи оком на оно исподмукла, није ти то грехота. Поузајмљи од Јегиптена, безбожних људи, благо и лепе агијаре, скупе ствари, што је сребро и злато, бисер и драго камење, те с отим пробегни да ти буде путнина за трошак с туђег мираза…" Таквог става Венцловић се, уосталом, и прибојавао, јер у једном његовом тексту види се да није у тим временима било безопасно износити такве идеје: "Ако је што снаход се стојеће за нашу потребу које биље и на туђојзи ливади, нека је то узбрати! Не за сазнање себи злочеста се држања, ама на случај којих год лекова. Што се назубно, за пакост не говори, то с добром вољом ваља примати. И што одвише ми је о тому говор? Средњим путем боље волим нек ми затркушком се проходи слово ка брзокоњик трком хваљени! (Ако сам се мало и задржао о указу овде великога Василија, садружна у науци Григорију, ка с неком жвалом зауздат опет овде већ и заустежем о тому слово. И сртање зауста љам напред више не тртати, јерно тко више своје му врсноће жели поскочити, тај и с мере му натраг изостаје…)" Али, кад треба у вези са неким ставовима аполинаријске јереси да се изјасни у прилог или против класичних студија, Венцловић је недвосмислено за њих: "Детињске су тек оне речи и низашто пристале, што он то заказује да нејмаду христјанска момчад јелинскому се писму учити ни наука им примати…" Школовање Назијанзина било је и иначе у складу са античким: поред граматике и "риторике", философије, он је учио - читамо у Венцловићевом тексту - и музику: "Сваке те управе и светске многосвидне се мусикије свикоше свиралске" - каже он за Григорија и његовог школског друга Василија Великог. "Хесап збројни људских мисли и меру земљану равно знадијаху, тако и расположење по небу звездно и преход обртни, кругове." Као што је за јунаке слова о Назијанзину рекао да "за покривач свој ту мудрост намењаху", тако се ни сам није устезао да у своје списе уметне и многе анегдоте, цитате и друге реминисценције из лектире класичних књижевности.

На једном месту има тако Венцловић мали паралелни цитат из "Омира и Хипократа" (који му је био потребан као аргумент у замршеној антипапској дискусији); "Јоште погански мудраци Јелини разлико тај хлебац обашка именују … јаким и општим свега народа хлебом зову га. Омир оружату пишту га именује а чудни Ипократ вели "да идемо к оружатој војиштанској храни"; сви језици да се запитају што је хлеб…" На другом месту, кудећи необразованост свештеника и замерајући што учитељи и проповедници нису дорасли тумачењу и, кад је потребно, оповргавању класичних списа, помиње многе античке писце: "Висине мудре ни чуо није, а камоли да је и згледао! Неки је пак и врло тупоуман и рђава језика, безговорљив. Ни може што ваљало исказати, нит се што досетити. А иште да је учитељ! Обртати речи не зна ни их мудро вештином слагати и приклапати к уђисању [тј. чинити складним и разумљивим.] измишљивања разгонетна и Пиронова настојања, ил' му здржања или размршења кога и супроћ смештања положена. И Хрисоспова смишљеног узла одрешивања или Аристотелеве хитрије и

Платонових сплетених лажа слаткојезичних, бајања и чарања, штоно су ти многи што о чему клаповници, књижетине, сановници, трепетници, рожданици и зрномети, зло и доброкобници, јелинских мудраца писма…" Разматрајући питање "базичног" броја четири, Венцловић помиње Питагору и питагорејце, другом приликом напада "злу лажу епикурску". Пишући о слави јунака, он се сећа *Илијаде:* "Та јунаци борци, како ли је и Нестор, што су били, не теке за то боре се међу се у коштац, ко би кога надјачао и пода се скљусио, на свој само оглед, - него више за јуначки да им међу људма проходи хваљени глас."[35]

Венцловић има једну полемику с "мудрим Аристотелом", у којој оповргава Аристотелово мишљење о настанку земљотреса:

Мудри Аристотел, јелински учитељ, овако казује са шта се земља затреса: - Каде, вели, где духајући јаки ветар зађе у које пукотине ил' му пештерине земљане, те далеко доле у ширине испод земље оде, а спрам свога духања нигде скоро пак одухе не може здесити куд би пак излезао, та и врти се там-овам, силовито навирући куд би прошао. Зато потреса са земљом докле куд згоди коју дупљу, те опет излезе напоље.

Ал' то су тек једне масали. Ветар у собе и у подруме дубоке залази, ама где уђе, ту се и стани, теке га нестане, а не затреса с подрумом, зашто спред више духању нејма снаге. Преко света свакад душе ветар тако да достапут и стрехе с кућа разноси и воде клати сас дна, ал' кад с главе стане, откуд му је започетак, онда тим часом свуд се потиша. Еда ли и мешини надухатој што чини квара? Није! И човек докле у ватру из уста духа, дотле и разгорава. А кад престане, оно нејма ништа, све је оно духање узалуд отишло.

Аристотела и Платона спомиње Венцловић још на једном месту обраћајући се философима, а у полемици с католичким догматицима, говорећи о јелинским "звездочатцима", помиње "плеву папишку од јелинских књига".

Од античких анегдота има ону лепу о сликару Апелесу и златном јелену, ону о Дарију, Александру Великом и кокоши која носи златна јаја. а у књизи *Пентикости* има цитат из "Квентуса Курција" (Quintus Currius Rufis I век н. е.),[36] из четврте књиге његовог списа *Историја Александра Великог* (који је могао читати у руском преводу петровске епохе):

Кад је велики Александар, цар мађедонски, преузимао свет, дође с војском под неки врло тврди град у морској затоци, - зове се Тир, те то рађаше, да га како без крви добије. Много под њим доби бави се, и никако се не може да га узме. У неко доби, поче му војска ручати: један му официр узе сомун хлеба, разреза га с ножем да једе, и потече крв из хлеба! Однеше ту профунту пред Александра крваву; кад он виде то чудо, со тога прознаде јер без голема боја и крви град не може се узети.

И с крвљу га достадоше.

Из истог извора (Курцијус) вероватно су и прве две анегдоте дошле до нашег писца. Позивајући се на Цицерона и Тукула, Венцловић бележи и ову анегдоту: "Два брата, Клеобес и Бетон, врло почитоваху своју им мајку. А погани бијаху. Те кад би јој ваљало у збожницу ити, њихову црквину, а не би им се коња здесило, сами би се запрегли у кочије и одвезли би је тамо." То је мит о Клеобису и Битону, синовима Херине свештенице у Аргу, који су једном заспали у храму и нису се више никад пробудили.

Вергилија је Венцловић помињао и имао реминисценција из његових дела. Нека места потичу из другог певања *Енеиде:*

Јенеја, тројански кнез, тако је врло миловао свога оца Анхизеа, те кад се је била запалила Тројада град, и ватра га је била опколила, он усука се кроз ватру, те га лати на рамена своја и изшика га на страну из палежа.[37]

У Венцловићевој књизи *Пентикости* (1743) испричана је једна сцена преузета из Вергилија, с наводом одакле је ("Вергил, книг 8"). То је сцена о Какусу и Херкулу, из осмог певања *Енеиде:*

Какус бијаше харамбаша; бијаше сву стоку Геркулосову запленио и сатерао у гору у своју пештерину. А тај Геркулес велики на гласу јунак бијаше. Кад разабра куд му се је подела марва, цикну од љутине. Другог пусата бојна ништо са собом не узе кроме један топуз. Самосам оде у гору тражећи те харамије где су. Нађе ону пештерину где му је скривена гуља. Улезе унутра, затече онде Какуса. Таки га крхну топузом у главу и уцопа га на месту. А своју чорду изведе напоље и дома их отера.

Не знамо одакле је Венцловићу позната лепа грчка легенда о последњем атинском краљу Кодросу који је жртвовао свој живот за спас Атине, знајући за пророчанство да ће град пасти приликом провале Дорана у Атику ако атински краљ не буде убијен. Њему је позната и трагична судбина Јустинијановог војсковође Белизарија, коју ће тридесет година касније у чувеном роману обрадити Мармонтел, а на српски превести Павле Јулинац. Венцловић је познавао античку митологију, и својим шајкашким слушаоцима у првој половини XVIII века одржао неколико беседа упознајући их с незнабожачким религијским системима. Ево

једнога од тих места:

Јелини пак. најмудрији људи (штоно су сад Грци) и овогорњи народ, они су особито од сваке ствари и натуре човечије, разлике своје богове имали; те велике по небу звезде сјајне сваку својим именом прозвали су, и за своје им богове почитовали. На небу имали су бога Јовиша. когано је и цар Александар почитовао. На мору морскога бога Нептуна, у паклу Пљутона, од докторије лекарски бога Евскуљапљеуша. На војски од боја, - Марса. Од многе беседе знане Меркуријуша. Од свирње Аполона, од ветра Еолоја. планинског бога од шуме двојицу имали су: Сатира и Силвана, мушјега бога Дагона, винскога Бакуса, а од мудрости и философије опет жене богиње имали су Минерву, од измишљавања и умља Дијану, од хране, усева - Цереру, од имовине и блага - Фортуну. Што год се вешти на свету находи, од свашта су они особитога бога ил' му богињу имали.[38]

У истој књизи, *Слова избрана* (1743), Венцловић ће се још једном вратати на исту тему, и у замршеној и дугој беседи проговорити о античкој драми и митологији показу)ући да много шта о њој зна, мада слушаоцу јасно даје до знања да се он ограђује од много чега што ту износи, и да не дели мишљења и обичаје паганства.

Ђаволство је то и идолопоклонство од поганских нижеименоватих дрвених богова постало, што су се погани шњима дичили, те нека мњења и мачти пехливанске по улица, по пазари с игром бесрамно момчад проводећи. свирње и маскаре чинећи и људи малоумни томе чудећи се и за истину држећи! Ама паметним и христопоклоником о томе и разговора да није, а камо ли у томе зурње и забаве! Ако би што и врло чудно и хитро указивање било мајсторско, - је ли исто враговштина, попљувати то ваља ка поган и нечист коју.

У продужетку је Венцловић описао култ паганског бога Дија, везан за легенду о Дијевом рођењу, и цео мит о свргавању Крона; објаснио је тајно преношење Зевса (Дија) на Крит како га не би нашао и уморио Крон ("отац омрзао деци, мршталица на њих"), описао како дете у колевци штите Реини синови Курети који су "жалостљиве гласове изводили и игре оружати, плештући се с дланови и клепћући ногу о ногу, плачнога свога им бога веселећи, тајећи му плачни глас… "Споменуо је, додуше нешто збркано, и детаљ о гутању камења (које је Крону подметнуто уместо Зевса). Споменуо је фригијске култове бога Зевса, и култове његовој матери везане за свештенице које су се спаривале са Зевсом претвореним у змију, тако што су се и саме у змије преобраћале. Даље је Венцловић описао мит о Дионису у најкраћим цртама, додирнувши његову незакониту везу са Афродитом (из које се родио Пријап), споменувши успут Тивеја и испричавши мит о Зевсу и Семели, која се "треску громову поклања", и онај о рођењу Дионисовом из те везе. Венцловић познаје и необичан начин Дионисовог рођења из Зевсовог бедра, јер спомиње "стегно којено роди недоношче дијете с отравом изметнуто…" У једном другом одељку исте беседе, Венцловић је описао мит о Пелопу, по којем је Пелопонез добио назив, нарочито помињући злочин Пелопов, који је краља Стимфала из Аркадије позвао на гозбу и тамо га убио и тело му раскомадао. "А где да ставиш Пелопово месно приготовљивање много за наших гладних богова" - пише ту Венцловић, мислећи свакако на култ Пелопа који је укључивао и жртвовање црног овна. Обредно шибање младића код Пелоповог олтара приказао је и Венцловић; то је жртва "лаконских обесних момчина, штоно се за душу сокацима шибају с измешатим сецалицама корбачи, да фиста из леђа им крв, и после мажу се да им се не позледе ране…" Даље Венцловић спомиње "страшљиве снове и мечтања зла" богиње смрти Јекате (Хеката), митског градитеља Трофонија, његове "играчине, по земљи скакања, у клупку преметања и у вис ђипања", везујући ваљда ово предсмртно весеље за пророчанство дато Трофонију и његовом брату у Делфима, које је гласило: "Живите весело и уживајте у свим задовољствима шест дана; седмога дана жеље ваших срца испуниће вам се!" Даље Венцловић спомиње Додонија, који би могао бити Дидајон, брат онога Ифита што га је убио Херакле; Орфеја, његове "гусле и разлике пискове и пригуднице", Осиода (?), Исиду и друге личности грчке митологије, халдејске астрологије и египатских култова. На крају се вратио Грцима, напоменувши: "Од свашта (зла и добра) особити им је бивао бог, те сваком особит и дар је издаван…"[39]

Најзад, у различитим текстовима по Венцловићевим књигама, наћи ће се и трагови античке философске терминологије. Због тога што је Венцловић ту давао преводе на народни језик философских термина употребљених у његовим изворима, та места представљају занимљиве детаље. Једно од најкарактеристичнијих налази се у књизи *Пентикости* (1743):

Има право у томе једна грчка (sic!) реч, што ш ње философи мудрују: зове се ЕНС, да речем по нашки: битност; то што је било а не да је скоро постало, те у томе су три слоге уједно сносне. Прво, свест разумна и правда и добриња… а како су ове битности свака по себи, а уједно су сложне *мудрост* и *истина* и *добриња*…[40]

На први поглед могло би се рећи да су Венцловићеви контакти са античком књижевношћу неочекивано интонирани и да су лишени оне обавештености какву бисмо могли пожелети код једног писца. Међутим, ако се уђе у прилике у којима је он радио, ако се узме у обзир тренутак у коме се, под тадашњим околностима у нашој књижевности прилично опширно, Венцловић усудио на један пут упознавања наше читалачке публике и шајкашке пастве у горњем Подунављу са античком митологијом и књижевношћу, мишљење о значају ових интересовања битно се мора променити. С једне стране, до њега су антички писци већ допирали у једној кроз много векова ретушираној и коригованој обради источне хришћанске цркве, а с друге, он је и сам морао, како каже, да води рачуна о томе да се не отисне у области у којима би могао доћи у прилику да с предикаонице проговори на један начин који са схватањима цркве није могао имати много заједничког. Тако грчка богословска књижевност, дела

византијске учености, беседништва и поезије, историјски и други списи чине наставак Венцловићевих интересовања за грчку културу и уметност. Његова лектира из ове области спада међу најобимније и у његовом образовању заузима једно од средишних места.

Поред многих списа чије нам ауторе не помиње, или су дела анонимних писаца, као отачник, хронике Цариграда и Солуна, "летопис", тј. живот Григорија Паламе, поред синаксара, патерика, пролога, канона и слова похвалних Богородици, поред житија Јована Богослова и светога Андреје и Епифанија, и повести светог Андреје јуродивога, у његовим делима има трагова читања апокрифа: књиге Енохове, мученишва Јеремијиног и другог доласка Христовог (приписаног Јовану Богослову). Венцловић помиње пророчанство Варухово и визију пророка Исаије. Преводио је новозаветне апокрифе: јеванђеље Никодимово и апокрифна дела апостолска (св. Томе). Од хагиографских списа читао је живот Марије Египћанке од Софронија Јерусалимског, у неколико верзија житије свете Петке, затим упоредни животопис Григорија Богослова и Василија Великог од Григоријевог истоименог ученика. Из старе српске преводне књижевности до њега је дошао роман *Варлаам и Јоасаф,* и изводе из овог омиљеног дела Венцловић је у два-три маха преводио на народни језик. Тако "Притчу о души и телу" преводи још 1732, а "Притчу о три друга" око 1740. Године 1743. још увек је имао при руци ову књигу и позивао се на њу називајући је "Историјом о Варламу и цару Јосафу".

Све форме византијске поезије одомаћене у старој српској књижевности срешће се у делима Венцловићевим; од византијских песника и писаца химни познаје оне најбоље: Андреју Критског, Козму "песанописца",[41] Дамаскина, Софронија Јерусалимског. Од беседника читао је најзначајније, и они су имали на њега, поред савремене му омилитике, пресудан утицај. Нарочито је много читао и преводио Златоустог: *Маргарит* и друге списе; затим Григорија Богослова и Василија Великог. Ова три беседника и иначе су привлачила његову пажњу: преводио је њихове животописе, дао један занимљив спис о књижевном спору који је избио у Цариграду око беседничких стилова ове тројице проповедника (читаоци су се били поделили у три групе и свака се определила за стил свог омиљеног беседника). Ту је Венцловић показао да познаје битне стилске особине сваког од ове тројице беседника. Најзад, поред текстова писаних у похвалу Григорију и Златоустоме, Венцловић има и један спис намењен сликарима, иконописцима, у којем даје двоструке портрете поменутих беседника - "унутрашње", описујући њихов карактер, и "спољне", описујући њихове физиономије, увек с намером да помогне уметницима који се баве иконописањем њихових ликова.[42]

Читао је Гаврил Венцловић морално-аскетског беседника Јефрема Сирина: његовог прекрасног Јосифа и лепу легенду о блудници и Христу. Читао је византијског мистика Јована Лествичника, аутобиографију Метафрастову и, ваљда, писма приписана Метафрасту, читао је Теодора Студита и Теофилакта, Григорија Паламу и Варлама "Калавранског" "с којим се Палама борио бранећи хесихазам". Тако је Венцловић ушао у основне проблеме односа двају духовних светова, двају начина мишљења, "западњачког", логичког, ако се тако може рећи, и оног "антиномичког", својственог грчко-хришћанском погледу на ствари, одраженог у овој чувеној полемици.[43] Читао је Венцловић списе других црквених отаца: Атанасија Великог, Ксантопула Нићифора Калиста, Амфилохија Иконијског, Максима Исповедника, Ћирила Александријског, Прокла Константинопољског, Јована и Петра Антиохијског, Исихија Јерусалимског, Генадија Цариградског, инока Петра, Ћирила Цариградског, светог Нифонта, светог Илариона Блаженог, Јефтимија Великог, посланице Атанасија Александријског, Никиту Пафлагона и Никиту Студитског Ститата, Јована Философа, Епифанија Кипарског, Антиоха, оца Евагрија, Јована Милостивог; читао списе Исидора Пилусиота, Теодорита, Лимониса и друге. Од дела других светих отаца нарочито чита и цитира светог Хијеронима и светог Августина, којег парафразира у лепом песничком фрагменту:

Кад падох, Господ ме подиже,
Кад устадох, задржа ме.
Кад пођох ходити - води ме!
И ко би тај толико несвестан био путник,
Видећи пред собом кога
Где пропаде кроз лед у јаму,
Да би и он тамо натратао
И за њим би се увалио?
Него запамти оно зло место,
Те и другом каже да се чува…

У књизи *Пентикости* (1743) има читавих интерполација које Венцловић назива "филозофија папишка" и сугерише читаоцу да их чита ако је довољно вешт у разумевању: "ко се боље разумеје в чем, вољно му је верити". На другом месту цитира папу римског Иполита, молитве папе Григорија Двојеслова (читане у грчком преводу који датира). Он има један већи одељак "Сказивање о иконама", преузет од Леонтија, "папе римског".[44]

Посредством византијске књижевности коју је овако добро познавао, и богате, вековима неговане српске преводне књижевности, Венцловић је у самом почетку својом лектиром обухватио хебрејску књижевност и њом суверено овладао,

нарочито списима Старог завета. *Псалми, Песма над песмама, Соломонове приче, Књиге о царевима,* списи пророка Исаије, трагичног весника Јеховине срџбе, његови ламенти над Јерусалимом, пророчанство Данијела, списи последњег пророка Малахије постају најприснија својина Венцловићева, и њихов значај у његовој лектири је прворазредан. Он чита и наводи "левитске књиге", често посредством грчког превода објашњава и преводи хебрејске изразе и речи, а у једном топлом тексту, разапет између идеје о "злочину" који је његова црква видела на сваком представнику хебрејског рода и љубави за узвишену поезију овог народа, Венцловић је писао:

Одонуд би чокот и лоза винова, а ми грожђе сашње побрасмо за нашу хвајду. Они тај грозд изгмеждише и исцедише га, а хришћани му чисто вино пију. Они у јудејској земљи им чисту пшеницу засејаше, а ми с верним српом класове пшеничне жњемо. Верни језици божаставни цветак себи ускидоше, а трн у Жидова оста… Лишће с писма указују, али воће му духовно језици збирају.

Нови завет, нарочито параболе и јеванђеље св. Луке с химнама, дела апостолска, посланице и нарочито апокалипса Јованова, омиљена су лектира Венцловићева у свим периодима.

Било би, међутим, погрешно претпоставити да се Венцловићева лектира сводила само на класике хебрејске и античке књижевности, на дела светих отаца источне и западне цркве. Он је живео у првој половини XVIII века, у време кад је битка за примат између православног и католичког свештенства на територији Угарске достизала врхунац, и кад се српска црква брзим темпом прилагођавала новим условима насталим после сеоба и хватала корак са збивањима у аустријској царевини и Европи. У таквим приликама не би могао опстати беседник који није дорастао да својом обавештеношћу, културом и познавањем вештине нове омилитике ступи у ту утакмицу.

Тајна Венцловићевог успеха као беседника, а он је најчувенији српски беседник у првој половини XVIII века и најбољи у том столећу - лежи управо у томе што је у његове беседе потпуно продро дух у оно време модерног барокног проповедништва.[45]

Он је одлично познавао дела оновремене књижевности и барокног беседништва у једном од најзанимљивијих видова - у оном необичном облику који је беседништво добијало током XVII и почетком XVIII века негде на граници Украјине и Пољске и унутар аустријских провинција, у тренутку кад се ораторство католичке цркве почело мешати с византијском омилитиком.

Венцловић је читао и преводио централно дело католичке реакције, чувену историју цркве Цесара Баронија, Annales ecclesiastici, која је изишла у Риму 1588-1607. године. Дело је било одговор такозваним "Магдебуршким центуријама". Наиме, присталице реформације су у борби с папством тражиле оружје и у прошлости цркве. Тако је, руковођена Истранином Матијом Влачићем, једна група писаца израдила историју цркве. Дело је изишло између 1559. и 1574. године под насловом Historia integram ecclesiae Christi ideam secudum centurias conplectens etc., обухватајући, по вековима, период до XIV столећа. У њему су права папства оштро оспоравана, тако да је са стране католичке цркве као одговор изишла поменута историја Цесара Баронија. Бароније, међутим, у овом делу није залазио у полемику и текст нигде није интонирао као директан одговор "Магдебуршким центуријама". Пољски језуит Скарга прерадио је Баронијево дело и у тој пољској верзији Венцловић је текст Баронија читао и преносио,[46] како сам каже, с пољског, мада се морао служити и руским преводом Скаргине прераде који је начињен по налогу Петра Великог, а изишао под насловом *Дјејанија церковнаја и гражданскаја…*[47] пошто су из њега изостављена сва места која нису била у складу са учењем православне цркве. Тако прерађено Баронијево дело било је тражено у нашим круговима почетком XVIII века, и наше велике библиотеке, патријаршијска у Београду и она Карловачке митрополије, имају га у руском преводу ("словенски").[48] Набављан је и за потребе будимског владике, Венцловићевог претпостављеног, којем је митрополит Мојсије Петровић 1728. године одобрио ову набавку: "Ако устребује владики нека откупи Бароније, скупи су" - напомиње митрополит у свом бечком дневнику. Баронијева историја привукла је Венцловићеву пажњу из више разлога. Један од пресудних био је некњижевне природе. Баронијева књига служила је нашим барокним иконописцима као приручник у којем су могли да нађу описан репертоар барокне иконографије.[49] Венцловић се, дакле, с Баронијевим делом морао упознати још у почетку свог бављења сликарством, а касније је у два маха ово дело и преносио. Први пут у*Разглаголнику* 1734. године, српскословенски, а други пут 1743. године, у књизи *Пентикости* на чист српски језик. Том приликом превео је једну анегдоту испољивши не књижевно, него интересовање за ликовне уметности, јер се текст који је пренео, позивајући се на извор, тј. Баронија, односи на један кип светог Теодора.[50]

Венцловићева лектира је обухватала и мање-више изворна дела пољско-украјинског барока и руске црквене књижевности. Тако је читао и преводио некакво "Поученије штампано у Литови, при краљу пољском Жигмунду, при митрополиту кијевском Јоне" и једну другу сличну књигу, коју назива "Поученије штампато у Москви, при цару Петру и Адријану, тамошњем патријарсе 1697". Из неког "руског извода" преводио је "препирање христјаном с римљани", а помиње и неки "псалтир московски", који би можда могао бити чувени *Рифмотворни псалтир* (1680), дело Симеона Полоцког, у којем су по угледу на пољског песника XVI века Јана Кохановског, псалми препевани новом версификацијом у везаном стиху и с римама.[51] Венцловић је и сам понеки пут претакао псалме у "нову метрику", у пољске тринаестерце, којима се служио још његов учитељ Кипријан, или у десетерац српске народне поезије. Венцловић даље помиње "Полуустава древна московскога предсловије", а поред руских летописа,

службе Русима свецима и московски требник, који је читао. "Блажени Иларион", кога помиње и чији текст доноси у својим књигама, биће да је древни руски проповедник митрополит Иларион (XI век). Венцловић је преводио символичне и алегоричне проповеди Кирила Туровског (XII век). Поред *Алфавита духовног* митрополита кијевског Исаије Копинског (умро 1634) и Северијана, епископа гавалског, Венцловић је читао најзначајније беседнике пољско-украјинског барока: Ј. Гаљатовског (умро 1688) и Лазара Барановича (1620-1693). Чита и преводи чувени *Кључ* Гаљатовског, дело уз чије је друго издање аутор дао теорију црквеног беседништва, а чита и оба Барановичева зборника беседа: *Мач духовни* (који преводи око 1736. у целини) и Трубу.[52]

На делима украјинско-пољског беседништва, Венцловић је овладао теоријом и праксом барокне омилитике и она ће у његовом проповедништву играти пресудну улогу.

3. Двоструке иконе или пост守ижник храма Светога Луке

На сокаку видео сам велике Артемиде богиње,

њезину главу у руци некога просјака, где продаваше ...

Венцловић

Школа Кипријана Рачанина при храму Светога Луке у Сент-Андреји, имала је у програму, поред учења писарске вештине, и иконописачки занат. Тачније, према обичају који је настављао и Кипријан илуструјући своје рукописе, и ученици његове школе вежбали су се у илуминисању књига. У складу са вештином којом се према легенди први почео бавити патрон школе, јеванђелист и иконописац Лука, ту је и Венцловић добио ликовно образовање. У једној средини која је имала богату традицију те врсте, у време кад је већ постојала и преношена с колена на колено графичка уметност опремања штампане књиге, Венцловић је у своје списе, уз чисто декоративне орнаменте, унео и многе ликове.[53] Бароније му је могао служити као врста иконографске енциклопедије. Поред његових омиљених беседника Златоустог, Григорија Богослова и Василија Великог, поред низа призора из живота Христа (сцене из чуда Христових, улазак у Јерусалим, Христос у слави, распеће) и Богородице (благовештење), поред ликова светаца, папе Двојеслова, слика васељенских сабора, Петра и Павла, и многих других, Венцловић је радио портрете српских владара и светитеља: Саве, Немање, Стефана Дечанског, кнеза Лазара, свете Петке Српске и других.[54] Један стари писац и научник Гаврило Витковић, који је у прошлом веку посећивао места Венцловићевих боравлења, каже да је "у сент-андрејским црквама, а наиме у пожаревачкој, ђипровачкој, преображенској, раваничкој или хоповачкој цркви, у којој почиваху у прво доба после велике сеобе мошти кнеза Лазара, налазио ... старе иконице, за које мислим да их је моловао Гаврило".[55]

Венцловић је познавао и друге иконописачке технике и на једном месту је писао:

Ваља такођер и свете образе, иконе нашег господина Бога и спаса Исуса Христа и пречисте владичице наше Богородице, часних, ангела и преподобничке, равно и свим светим - с малировањем и с писмом и с другим китењем цифрати их. На црковни судови изваjати, по одежда и петрахиљи вести, по дувари писати, на дасках на бакру и на свакој материји писати и полагати по црква на видело и за целивање, по домови држати те лепо почитовати, по путови на ступци такође писати за помољење се путником пред којим год часним образом, јерно колико што честитије на иконе гледа се, толико више опет на њих згледници умљиво се просвештују…[56] Венцловићева илуминаторска вештина оставила је понегде трага у његовим списима на један нарочит начин: сликајући муке грешника, у књизи *Поученија и слова разлика,* он у ствари даје опис једног иницијала: "Пакленом змију на брашно [тј. за храну] сам одан да ме једе, којино ми је репом својим свезао (и љуто ме стегује) уједно ноге и колена с вратом; и своју ми је главу у грло завукао и моју тужну душу, шмрчући ју, тегли из мене." У низу декоративних елемената поред фризова, вињета и нарочито богатих фигуралних и биљних иницијала, које је Венцловић понекад преузимао из графичких украса штампаних књига,[57] а некад трпећи оријенталне исламске утицаје, налази се један занимљив иницијал (от). Он би се могао протумачити и као покушај јако стилизованог аутопортрета, који уједно асоцира на Христов лик. Тај иницијал увек представља исто, аскетско, у браду зарасло лице, и по правилу увек иде уз текст који на неки начин значи пишчеву исповест. Први пут се јавља још 1711. у најранијој нама познатој Венцловићевој књизи, и уз њега иде текст: "Утрењујет дух наш к тебе, Боже!" Касније је чешћи, но текст уз њега увек је карактеристично двосмислен: "Видећете свој живот обешен пред очима вашим", или: "Уста моја ...", итд.

Али Венцловићево ликовно образовање било је шире и занимљивије но што би се могло закључити само на основу овог сачуваног илуминаторског опуса. У његовим списима, посебна пажња посвећивана је уметности. Античко сликарство и вајарство добили су значајно место у његовом делу. У првој својој књизи писаној на народном језику, Венцловић је писао о

ефеској Артемиди којој су "погани" од сребра образ изливали и у Ефесу на гласу велику и красну збожницу справили, а затим о пропасти Артемидиног храма. Он даје низ описа уништавања античких кипова (на пример, у житију св. Теодора), а код њега ће се наћи и слике просјака како по грчким трговима продају златне делове разбијених кипова античких богова. "Ако је бог златан, то опет он ваља сиротињи потребној за храну!" узвикује том приликом Венцловић. Али његов однос према античкој уметности није био увек такав. Једна од оних лепих анегдота, расутих по његовом делу, античка је прича о чувеном Апелесу, сликару из Колофона, пријатељу Александра Великог:

У неко доби бијаше велико на гласу неки изуграф именом Апелес и састаше се код њега многи понижи иконописци и почеше се међ собом натпирати који би од њих полепше могао исписати јелена. И поче га између њих један писати. А кад виде да га баш не може онако лепо изобразити како би ваљало, а он узе те много злата натовари на прилику му. А каде дође те указа ту своју мајсторију Апелесу, та он таки смотре да у тој његовој икони нејма мајсторије. Та му и рече:

- Кад ниси умео с бојом скиосати га лепо, а оно си га рад тога златом учинио јасна.

Није га уписао добролично, али га је украсио скуповидно.

На једном месту, Венцловић пише о Каптолу у Риму показујући да поседује извесно знање из археологије. Он помиње да је Каптол подигнут на темељима античког храма бога "Јовиша". Он зна о страшним латинским харањима Цариграда и о судбини уметничких предмета, светих моштију и других драгоцености из ризница тамошњих цркава. С посебном пажњом скупљао је и уносио у своје списе анегдоте о сликама, иконама и подизању храмова, о судбинама уметничких предмета и обичајима и веровањима који су ницали око њих. Он има анегдоту о Христовом "образу" који помаже трговцу спасавајући му еспап, има један поетски текст у облику апострофе Христовој икони:

К твоме образу, ох Христе владико.
Когано је човек измолировао,
Врло се стрепећи бојим гледати.
Да како ћу те онда, судију страшнога,
Седећа на престолу, јадник посмотрети,
Каде свима дођеш судити?

У анегдоти о томе како су постале иконе, он са очигледним пијететом говори о првоме иконопису Луки:

Пак потом започе он први иконе писати и понајпре исписа образ пресвете владичице наше богородице држећи јој на руку младенца нашега Исуса Христа, с великом хитрости и живопиством. И јоште к томе од друге форме две богородичне иконе и донесе их на виђење ка матери господњој, да види хоће ли јој бити угодне. И врло јој бише у вољу, пак рече: - "Благодат јаже из мене рождшаго се и моја да буде ш њими!" Такође и светих врховних апостола свете им образе на даска исписа и од тога његова писанија иконам започетка, по свој васељеној већ такво и велико частно дело просеја се…

У легенди о "икони немилосрђа", Венцловић је писао о Богородичином образу који се пред заточеником зиду окренуо и тако "проказао" његову кривицу, те је несрећник био погубљен по наређењу цара Тиверија. Веома лепо је испричана анегдота о кипу светога Теодора, коју је Венцловић преузео из Баронија:

Тамо, преко мора, близу Дамаска града (гдено се је свети апостол Павао крстио од Ананије апостола), неко место има, прозвато именом Карсатас. Онде, на ступцу имаше прилика спраљена на образ светога мученика Теодора. Пак згледа га неки Арапин, Турчин. Из лука са стрелом стрели к њему, те га згоди баш у раме! И таки пљусну крв тећи из рамена образа Теодорова.

У великом тексту о иконоборачкој јереси, Венцловић у *Великопостнику* има једну духовиту сцену: пред самртнички одар цара Теофила иконокласта, којем су се уста била развратила, излази неки његов коморник који је упркос забрани имао у недрима скривену "колпију" - иконицу на свиленом гајтану. Тај гајтан, цар је спазио на коморниковом врату, и како се на самртном одру био покајао због своје иконоборачке јереси, покушавао је у предаху од мука да се домогне гајтана и извуче икону: "И често својим прстом цар дотицаше му се гајтану, нуђаше га поближе му стати при њему собом; на постељи му врћаше се једва се и мичући - описује Венцловић ту сцену - а он се пак даље одмицаше, од цара изарад образа [иконе] што му је на врату, да му га не уграби: кћаше да бежи и остали га ухватише те га привукоше још ближе и ту га задржаше да виде што цар од њега хоће да чини. Врло се бојећи приступи и стаде баш уз њега - не може сакрити ни утајити од њега панађијара! Мотре други изокола што ће му [цар] чинити, ил' ће га чупати за косе, што ли ће. Чак у цареве руке утискоше га. А он опет, боји се да му и глава не отиде. И тако цар ухвати за гајтан: вукаше га к устма, метну га на своја уста, а образ спасов у уста своја меташе. И таки стога учини се велико чудо: ома склопише му се уста и лепо се сместише, ка су и била ..." На другом месту, описујући процесије које су

Цариграђани чинили приликом опсада њиховог града, носећи свете утвари и чудотворне иконе, Венцловић спомиње Богородицу "одигитрију" и приповеда легенду о настанку ове иконе, која је слепе водила.

Историје о настанку чувених цркава и градова омиљена су тема Венцловићева. Он, на пример, одлично познаје топографију Цариграда и распоред храмова у њему; на моменте се добија утисак да читамо описе очевица. За тело светог Трифуна, Венцловић тако напомиње да "почива у цркви цариградској светога евангелиста Јована богослова, близу патријаршије". Он има текст о настанку Цариграда, а о цркви Свих светих у Цариграду пише: "Премудри Лав, грчки цар, унутра, у Цариграду, прам апостолске цркве наблизу, сазида голему и дивну цркву ...", док за "Влахерну", цркву пресвете Богородице, зна тачно какав положај има "код мора цариградскога". О настанку цркве Свих светих има и лепу легенду, која говори о првобитној намери ктитора овога храма да цркву намени својој покојној жени, царици Теофани. Како свештенство није било једнодушно у оцени да ли покојна царица заслужује да јој се подигне храм, цар се одлучио за соломонско решење: цркву је посветио Свим светима, закључујући овако: "Ако узбуде Теофана право света, а она ће ту бити присвојена уједно са свим свецима…" О чувеној Аја-Софији, Венцловић је овако писао 1732. године: "Свакад споминат у Грка цар Јустинијан… је начинио дивну и красну велику цркву у Цариграду, што се зове Аја-Софија, висока - по српски речи се тој цркви име Света Мудрост, ил' пак же: *од века утајеное.* А саде је божијим попуштењем џамија турска, те хоџе халачу по њој…"[58]

У легенди о настанку цариградског храма ризе и појаса пресвете Богородице, Венцловић прича о необичном хаџилуку цариградских патриција који су у Палестини, подметнувши лажни ковчег, украли ризу с појасом пресвете Богородице к овим реликвијама почели у Цариграду да граде храм под изговором да граде цркву св. Марку и апостолу Петру. Кад се случај прочуо, крадљивци су били откривени и - покрадени и сами! Цар је наредио да се реликвије пренесу у његову скривницу, а сам подиже храм ризе и појаса пресвете богоматере у Цариграду.

Један циклус "солунских легенди" које је Венцловић саопштио у својој првој књизи, готово сав је посвећен настанку солунских храмова. Он прати рађање храма Светог Димитрија од "црквице" с тесном и "худом оградом", крај илиџе, до "велике и дивне цркве" коју је насред града дао сазидати један Венцловићев земљак из Илирика. Цркву, "која и сад стоји", Венцловић је описао овако: "И каде дођоше к оному месту што се зове *трисводно,* да речемо од три кубета, - више црковних врата, гдено се улази у цркву, стадоше између два велика црковна ступа, названи *феталски ступови…*" Ктитор овог солунског храма решио је да и у својој отаџбини нешто слично начини, у чему му је св. Димитрије такође помогао.

Друга легенда описује зидање цркве св. Димитрију у Африци; ктитору ове цркве, једном Солуњанину, патрон будућег храма помогне да из великих галија што су уз афричку обалу пристале, носећи мермер за зидање храма светог мученика Виктора и за потребе грчке царице, одабере за своју цркву најлепши камен и још му светитељевом помоћи царица подари мермерне стубове, те је лепо могао да доврши цркву.

Венцловићеви најинтересантнији текстови на тему ликовних уметности нису, међутим, из ове области. Он је био син једног барокног времена и једне источњачке школе пуне мистике, и није се могао задовољити обичним описима, анегдотама и легендама. У свом позиву иконописца и илуминатора рукописа видео је и нешто више, дубље и шире. За њега су најчешће дела сликарства, вајарства и архитектуре само симболи, један вид многоструких и богатих повезаности ствари, кореспондирања између објеката и њиховог транспоновања у машти човека, између дословних и алегоричних значења. Тако је, на пример, Венцловићев избор пао на апокрифну легенду о двору који је у Ефесу апостол Тома градио за цара Гундафора. Апостол је пред царем нацртао план двора који ће му начинити и одабрао место где ће се зидати, али је новац који је добио за градњу одмах раздао сиротињи. Кад је цар, нестрпљив да види како напредују радови, решио најзад да посети своје будуће пребивалиште, истина се открила и апостол Тома је бачен у тамницу. Он је, међутим, докраја непрекидно тврдио да је цару подигао тачно онакав и онолики дворац какав је обећао - дворац на небу, или у срцима људи, свеједно.

У анегдоти о "рисању Језекиљевом", Венцловић је приказао једно пророчанство саопштено у слици: Бог је наредио пророку Језекиљу да на ћерамиди наслика град Јерусалим "са свим начином, какав је од споља и изнутра; учини му изокола шанце и метеризе откуд ће се на град стрељати и вашине под градом упиши готове и изокола опседнуту непријатељску војску с јуришем ударајући на град…" Када је то пророк начинио, под Јерусалим су дошли Вавилоњани, опсели га, заузели, попалили, земљу похарали, а људе исекли и поплениli. У једној медитацији пред фреском с темом о убогом Лазару, Венцловић пореди фреску са "живим писмом", схватајући слику као немо нравоучeније: "Гледајући прилику богатога и убогога супроћ себи на стени исписате… ни ће богати се завидети, а ни сиромах се заборављати од богатога!" Занимљиво је на овом месту употребљен пасив у једној сасвим посебној функцији, која као да је стилска паралела Венцловићевој идеји о двоструком моралном ефекту фреске.

Као што је на једном месту писао о двоструким очима, спољашњим и унутрашњим ("очи слепога Дидима"), тако је и у сликарским делима видео двоструку природу - спољну и унутрашњу. Порекло тог схватања лежи у идеји о двострукој лепоти, спољашњој, физичкој, и унутрашњој, душевној лепоти, о чему је Венцловић посебно писао дајући неку врсту естетичке моралке:

Ево, јест у човека тело, а јест и душа у њему, и то су две налике. Те има на човеку хубавиња и добриња телесна, а и душевна красота особито пак има. А што ли је телесна лепота? Јест то средња глава, ни голема, ни маечка; подугачке, смеђе, кокораве косе, широке окружасте обрве, црне веђи, пуне очи, пуни образи, белорумени; устне брођасте, бели зуби и здрави, врат бео, подуг; на руку дугачки танковити прсти; танак у појасу и висок узрастом и осталога бела тела младошћу каде цвета. Ето, то је телесна красота. Ама ова лепота телесна. кажи ми, од себе ли бива на човеку по рођењу његову и племенитству, или од произвољивања и ћуди његове? Није, доиста од воље ни на кому то, неголи то је право, да је по роду, како се је у својој матери зачео и по своме племену и наличу какав се роди, такав и толик и расте и јест…

Венцловић тако сматра да телесна лепота човекова не може зависити "од воље му" него је "по роду и стасу његову", и ма шта човек чинио ако није склопљен лепо, остаје онакав "каква га је Бог створио". Људска "по телесном уставу непокренута налика стоји и држи се њихов облик на њима непромењен, какав је да је човек" - каже он. А. ко је леп, онај је у свако доба леп, "ако и није рухом нацифрат". За разлику од овакве телесне лепоте, чију је суштину покушао овако да обзнани својој публици, Венцловић се окренуо унутрашњој икони, "душевној лепоти", с позивом: "Од слушкиње до госпође да пошетамо се!" Њена се лепота не може очима видети, но ослушнути је ваља умом. За разлику од спољашње лепоте, ова унутрашња лепота може се мењати и увећавати човечијом вољом:

И та лепота није по роду, неголи по произвољивању и на ћуди то стоји свaком човеку и ако нејма тога у себи, - може узети! Аколи пак за се не мари, а он је изгубио. Зашто човек по телу никад онакав не може бити како би закtевао да је. Ама по души сваки може леп бити. Теке исто, ако се узхоће к томе држати, и то на вољи стоји, а није по стасу и телесном струку. И ружна душа може се лепом стати… Те каде чујеш красоту и лепоту по писму што се говори, нека не умиш да је то што овога погледа лепо, - образ, ил' му очи, нос, уста или врат и остали човечији стас, ил' му био женски, неголи ту красоту, штоно је унутра, у чловеку душевна лепота, смишљај!

У складу са таквим мислима, Венцловић има у *Великопостнику* један текст о унутрашњем портрету, или о унутрашњим иконама, који је довољно карактеристичан као примена изнетих начела у области сликарства:

Царство овога века крије се унутра, човеку у срдцу му, до општега ускрснућа. И онда, кад свачије дело на видело изађе, отвориће се помрчна врата изнутра и сва телеса грешником, кано угљевље хоће поцрнити, којим је сад тај мрак у души скривен. Такођер и светло небесно царство сакривено је у добрих душа… Како је Бог невиђен нама, тако сва она красота, а и паклиња, сакривено је све оно испред ових наших очију, кроме једним умљем смотрено је све оно, ко има свест у глави. А очима ништа не можемо видети... По тој налици кано и дрва воћна: кад је зими, род стоји у њима сакривен и суха се гледају; ништа ми не знамо хоће ли које што родити, неће ли, које ли ће сухо остати, докле лето не настане. Онда већ све је нам на очију - родно и безродно… Кано око жетве свакојако воће на дрви што из воћки се роди и види се, - у свеци онда, боговиђен, духовни, небесносјајни образ видеће се онако, какав је сад унутра коме изображен.[59]

Венцловић је поступао као сликар и кад се књигом и књижевницима бавио. Он је позвао своје слушаоце и читаоце да попут сликара седну пред модел - у овом случају одабрао је псалмопевца Давида - и да пажљиво промотре његове особине и насликају његов портрет,[60] али не спољни, и на дасци, него унутрашњи, и у својим срцима. Предности такве иконе за Венцловића су несумњиве, што он и образлаже у тексту о "двоструким иконама" из 1746. године:

Јерно и тима живописцем, што живим људма образе и стасове изобразују, адет је каде сушто налично чије целокупно лице хоће да испишу - то не само од једнога човеча смотрења могу га праволична исписати, ако и неколико пут подобре с гледањем га не свеџбају. Еда би га с честим просмотривањем уједишно, право изобразили по прилици му свидно. Такођер и нама је кана саде настала тога живописма скиосање износно напред вама давати. И то не образ по телесноме стасу лепоте, него образ лични с указом по душевној добрињи с мишљењем се хубаве красоте.

Као што сликар изображава ("скиоше") икону, тако и посматрач иконе ствара унутрашњи портрет продирући умом до моралне лепоте насликаног предмета, у овом случају до лика псалмопевца Давида. Предности те унутрашње иконе над спољном су несумњиве, јер "кад овотелесне зраке с гледањем их нешто нам се сладе мило, то душевне видне зраке ваља да су нам и врло помилије…" За ту предност постоји и један сасвим практичан разлог:

Те виђене образе (тј. иконе) можемо их, гдегод смо, свуда поред себе имати с гледењем их какви су. Они су на једноме тек месту, о дувару смештени ... Ал' ове, штоно су душевних добриња иконе, свуда пристају за човеком и где год је коме од воље драго, може се узгледати на њих с доносом у памет незабрањено никоме, без никоје запреке! Толико нека ти су скривене у смишљених се свакад скровница. А где си да си, толико често их се сећај, и (у)велико мож' се очеститити ш њима...[61]

Најзад, и у текстове сасвим практичне намене, Венцловић је уносио елементе естетско-моралних преокупација. У једном фрагменту где говори о дужностима сликара, он одмах у продужетку показује да није мислио дословно, на иконе, него уједно и

на моралне портрете:

Двоји су врли послови добром писару освестни. Порушене образе измазивати, а на боље и лепше преписивати; које ли су похубавије, - оне за урнек остаља хвале ради. А ружно малирате и сам их куди и на страну их, не за потребу остаља. Толико ето, и по остали злочести послови и по самој беседи лукавој, злохителни образи неваљали и начртавања опака се находе![62]

На другом месту, Венцловић даје двоструке портрете својих омиљених беседника, Василија Великог, Григорија Богослова и Златоустог, описујући њихову спољашњост, али и карактерне црте сваког од поменутих писаца. Те његове мале биографије са описима светитељских ликова биле су, у ствари, упутства писана за сликаре, са свим колористичким, цртачким, иконографским и другим детаљима који су приликом рада на једном портрету ове врсте могли бити потребни. О њима, Венцловић сам каже да их је радио за потребе сликара: "Да им овде [тј. беседницима] изарад образомолироваца искажем и стасе телесне, какви су с видом били собом и с образи…"[63] Такве двоструке портрете Василија Великог, Венцловић је дао у два маха. Григорија Богослова овако је представио: "Стасом узраста му свога бијаше шчуљен, смерен. Видом весео. Тупоносаст, правих обрва, кроткозгледљив и тих наравом. Кратке и густе браде, мало русљиве, белокос, врло плешљиве с врха главе. Ал' ово право може се изговорити за њега да би то за потребу што међу људма било, могли би неки образ за огледало се такво себи справити и тело видно од сваке добриње састављено да је. Еда многим буде за наук световања се о свему…" Портрет Златоустог још је занимљивији, колористички и графички чисто виђен и дочаран. Венцловић иконописац показао је овде оштрину запажања и дар карактерисања у неколико црта:

Врло снизак бијаше са својим узрастом; големе од чуда главе, што му је и рамена прикривала! У појасу собом врло танковит; очи удубљене у главу, али видом и врло јасне зраке. Бијаше весело ма свашто згледљив, ако и намрштљив с видом бијаше, јерно жустар на зло чињење знано му, гарезљив је био, обличилац. Голема, широка и висока му чела и дебелих, широких му обрва. Големе ноздрве имаше, големих ушију, маечке брадице ретке и проседе, русих коса, чељусти унутра улупаљених. Постник велики једнако равно удиљ бијаше. Толико собом о свему освестан, оштроумљив и мудар преко изма бијаше, да сваком живу и много вешто говорљиву што по лукавству, могаше заклопити уста…[64]

На сличан начин, у Венцловићевим списима двоструку, морално-алегоричну и "лаичку" функцију добијале су друге уметности са којима је био упознат: музика, позориште и поезија.

Као две поезије, народну и уметничку, љубавну лирику и псаломско песништво, Венцловић разликује и две врсте музике и две врсте позоришта.

"А еда се не находи и доста такве наше браће - пише Венцловић 1741. године - што не имаду просјаку новца дати, а свираче и хегедуше имаду откуд наимати и сваки час у хегеде новце бацати, вино вући, да се за дуже баве и играчице шаком даривати и вражији се друг чинити… Те туд ли ваља божији датак нам трошити? Со тим заисто на својој глави сами себи огањ ложе. Ако ви не би гледали и чудили се курдизаном, то и они би се тога им посла одстали и не би више на то нудили се. Ама зурџије не теке што их слатко гледају и чуде им се, него и беседу су им примили… Те ово рече гудац, и оно свирач, то тај и онај, то овај учини и онај упослова…" На другом месту, Венцловић огорчено супротставља оваквој вештини "танцовође" и "хегедуша" вештину мудрости и знања:

О чудни светиоче, што је боље ил му светска хитленост проходљива да или духовна боравна мудрост? Деде пропитај танцовође и свираче око којих но се многи изокола скупљају за чудо згледно и чувено играчине и свирње. Доиста ће отказати когод попаметљивији, што је та мудрост и нашто ли је пристала.

"Тушта имена вешта мудриња у себи има", закључује Венцловић своје разматрање, с напоменом "мудрост је свему поглавица и свако добро у себи је зграштила и присегла и самога Бога у себи има; ко је изучи добро, то ш њоме Бога стече…"

Слично као на мудрост, он гледа и на ону другу, "племениту", тачније морално-алегоријску категорију музике, о којој је можда најпрецизније изнео мишљење у максими: "Ко поје двоструко се богу моли". Функција уметности добија овде вид жртвеног приноса божанству и бива јемство моралног савршенства. Тако Венцловић по Студиту, св. Атанасију и Златоустом даје коментар једном псалму повлачећи границу између старозаветне инструменталне и византијске вокалне музике:

У псалму казује се, како нам Бога ваља хвалити овако: "Хвалите га с трубним гласови, хвалите њега на харфи и с гуслами, хвалите га с бубњеви и са свирњом, хвалите га на струна и с органи, хвалите га на цимбала лепогласовитих!" Ал' пак то свети оци нама на друго преведоше… те светске и војиштанске тафре за танце из цркве између и људска грла меште те свирње умештају те овако нам за то указ о свирњи црковној издадоше весеље чинити: Труба, рекоше, нека вам буду ваша грла, а псалтир (штоно је овако се рећи - хегеде), срдце ваше; гусле језик, кимфал (штоно је бубањ), сухо тело с постом; свирала - добра памет; пискови - мисли; струне, жице ли се зову - вратне жиле; органи - сами људи ил' му сви наши зглавци; цимбале -

прсти. Меште тих музика да чатимо и попевамо ми у нашој цркви и на сваком месту с нашим грлом отпраљајући божју службу, те со тим ћемо хвалити Бога.

Најзад, он је учио да се музика и њене норме естетске и моралне могу изједначити с функцијама поезије и беседништва. Он доброг беседника који за сваки слој и сваки ниво својих слушалаца има праву реч, пореди с добро усклађеним инструментом:

К натури разликој, разлик и свет давати (ваља). Онакву у томе ваља бити, ка неки орган, цимбале ли широке с много струна и жица наструнат! Разлика ваљала [су] му на многе дебеле, крупне, средње и танковите гласове слатко и грозноизносне, брецања с ударањем. И пробрати неке укратко врсне речи, којено кадре су све доконати што је за потребу, те просветљати народ ка са свећом, с добрим сазвањем.

Позориште је Венцловић такође делио на две категорије. У прву, ону која је у сликарству карактерисана као спољашња лепота, као спољашња икона, у поезији као "ђачке поџепнице" и народне песме, љубавна лирика, у музици као "хегедашка" свирња и танци "коловођски", стављао је античко паганско позориште и лакрдије, маскаре и комедије свога времена.

О античком позоришту, говорио је пастви у оној необичној, дугој и замршеној беседи о грчким боговима, која је овде већ навођена. Једном другом приликом, он је то позориште као моралну категорију изједначио са уличним позориштем свога времена:

Погани, а и крштени безбожници, вражије слуге (а за истину мала им је брига!) изводе с привиђањем неке маскаре с лажом краснохубаве за лакомо с жељом згледање, те људма слушање и душу заносе с чарањем.

Тако је Венцловић, позивајући се на двоструки вид ствари, на двоструке иконе у веома широком значењу речи, залазио у једну област карактеристичну и битну за начин мишљења поднебља и културног света којем је припадао заједно са својим народом. Венцловићеви ставови ту би се сасвим лепо могли упоредити са оним, код његовог омиљеног аутора Јована Дамаскина, који "означава као εἰηώυ не само иконе у ужем смислу, већ и Свето писмо које *наговештава спољашњост, ликове и обличја оног што се не може видети и што нема тела, приказујући га у телесном облику да бисмо нејасном слутњом спознали Бога и анђеле;* за њега су и пророчке визије у Старом завету "иконе"; с друге стране, Син је εἰηώυ Оца, и човек који је створен према обличју божјем; па и у природи видимо све саме εἰηώυεσ творца".[65]

4. Шајкаши

Клетва му је сабља у језику

Изрека у употреби почетком XVIII века

У тренутку када се први пут попео на своју предикаоницу негде у Коморану, Острогону, Ђуру или Сент-Андреји, Венцловић се нашао између једне необично обимне и разноврсне лектире античких писаца, византијских беседника, хебрејске поезије и старе српске књижевности, пољско-украјинске барокне омилитике и списа отаца западне цркве који су га пратили до степеника његовог амвона, и гласне и неухватљиве шајкашке масе која га је дочекала пред предикаоницом. Између та два импулса рађала се Венцловићева књижевност.

Шајкаши, које је Венцловић затекао приликом доласка у ове крајеве после велике сеобе, имали су тада већ дугу војничку традицију на горњем Дунаву. Од ранијих времена, они су из поколења у поколење служили у Коморану, Острогону, Ђуру, у лаким речним флотилама, на шајкама, плитким и уским, али дугим и покретним лађама. Они су у аустро-турском рату (1683-1699), и касније, имали задатак да се боре против турске речне флотиле, да помажу аустријској сувоземној војсци узнемирујући непријатеља, да граде мостове, осигуравају прелазе, врше извиђачку службу и чине разне друге услуге сувоземној војсци. Тако су 1691. градили мост код Варадина на Дунаву и допринели победи аустријске војске код Сланкамена. За Венцловићевог боравка у њиховој средини борили су се против Ракоцијева устанка 1717; учинили су знатне услуге приликом освојења Темишвара, а нарочито су се истакли при освајању Београда, превозећи трупе, градећи мостове и снабдевајући војску. Коморанским шајкашима тада је заповедао њихов обервајда Јован Острогонлија.

Други Карлов рат с Турцима био је фаталан за шајкаше. Коморански шајкаши, под командом обервајде Асурџића, 1739. године, учествовали су у борбама заједно с флотом великих бојних бродова, и нарочито се истакли. Међутим, после битке код Гроцке, граница према Турској била је померена на Дунав и Саву. Тако флотила коморанских, ђурских и острогонских шајкаша на горњем Дунаву није више била потребна, јер се нашла далеко од нових граница. Године 1741, аустријске власти су донеле

закон да се ови шајкаши преместе на Тису, Саву и доњи Дунав, а они који се не определе за селидбу да постану сељаци, или, уколико је била реч о официрима, да им се додели племство приликом напуштања војничке службе. Највећи део шајкаша није ушао у нову граничарску организацију, и Венцловић је последње године живота провео у тешким временима када су шајкаши, знајући да се њиховим флотилама ближи крај, са осећањем неизвесне будућности одлазили на последње походе у Баварску, за време рата за аустријско наслеђе.[66]

Али, поред ових несређених прилика, насталих после померања аустро-турске границе, постојали су и унутрашњи сукоби у оквиру српског друштва у градовима на горњем Дунаву. Венцловић се у својим беседама морао прилагођавати тим односима, и његове проповеди одразиле су прилично тачно оно диференцирање интереса свештенства и грађанства које се тада јавило. Успон трговачког сталежа, утицај и значај шајкаша, племства и војника, официрског слоја, најзад посебан положај сељаштва - све је то имало утицаја на Венцловићево беседништво. Окренут таквој средини и свим тим различитим слојевима српског друштва, чији су антагонизми увећавани општим тешким положајем "шизматика", Срба и православаца у аустријској царевини, окренут једној средини у суштини грубој и не много образованој, којој је тон давала шајкашка солдатеска увек спремна за покрет и војне акције, Венцловић је изабрао тон моралног инквизитора. Они делови његових проповеди у којима се обраћао шајкашкој пастви често су "сабља у устима", жестока критика српског друштва онога времена, изобличавајућа слика нарави и морала свих сталежа. Племство "богатице", официри, трговци и грађани, са својим женама, војници, занатлије и паори - сви слојеви нашега друштва дошли су под удар Венцловићевих беседа.

Он је својим списима приопштавао молитве за хришћанског цара, или за "православног" (тј. руског) цара, сматрао да је опстанак Аустријске Царевине предуслов опстанка хришћанства пред Турском Империјом:

Ваљаде богу се свесрдно молити јоште и за своје нам судије и господу, за мирно се варошко, сеоско ли је, наше животовање, понајбољма за духовну уредбу што но је: за патријарха, за митрополита и за архијереје поместне и за све свештенике и црковну наредбу сву по реду; за правоверногa цара и све му коморнике и официре, велику и мању господу и све војиштане, да би под њином владошћу мирно се ми бoрављећи обдржали и тихо поживили у нашем добру.[67]

Али се није устезао да у тренутку кад је умро цар Карло VI напише и изговори својој пастви на горњем Дунаву, у непосредној близини Беча, ове речи: "Да, браћо својевољна, кад се толико бојите и плашите се од ваше земљанске господе и цара, који но су смртни људи ко и ми, данас јест, а сутра га није, и ако би ти и живот узео, дати ти га натраг не може, нити душе твоје он може узети, и тако се од њега страшиш: да Бога ли се не бојиш, који те је саздао и на овај свет изнео…?"

Не устежући се да цареве изједначи са осталима, Венцловић се још мање устезао да критику упути племству и богаташима. Полазећи од посланица апостолских, прилагођених условима у којима се налазио, Венцловић је критику "бољара" развијао у неколико праваца. "Бољаром, вели, у садањем веку запрећуј да се не дижу на велико ни да ударају сиромаш под ноге. Нек се они не уздају на своје богатство, јер тога ће скоро од њих нестати: или блага од њих, или њих од блага!"

Уз опис фреске о убогом Лазару, Венцловић напомиње: "Ову притчу напишите, бољари, ка на стени на вашој мисли;" Међу његовим пословицама и изрекама, велики је број таквих које не одражавају само однос класа у друштву којем је припадао, или пре у којем су пословице настајале, нето и његов лични став: "Боље је кадгод мало што и прегрешити господа, неголи преко изма народ гулити и с глобом цвелити." Поред изрека, које представљају општа места његових проповеди упућених богаташима и племству, као: "Где ли је икад то с туђих суза ваљала подужбина?", "Отето проклето", "Крушац својим подаником врху на глави", "Ниједан хрт не хвата зеца који се силом у лов води, а ни слуга право служи који се силом држи" - у Венцловићевом делу наћи ће се и такве које сасвим необично звуче у устима једнога свештеника: "Цар земаљски онде узима где што има, а Бог и онде узима гдено ништа нејма." "Не по роду свакад јунаци на гласу врсни и бољари поштени излазе" - пословица је која готово значи девизу Венцловићевог у основи рационалистичког схватања друштва и друштвених односа. Венцловић се речима пророка Захарија обраћа "немилостивим кнезовима", шајкашком племству - официрима и моћницима, примењујући на њих пророчку клетву: "Дадосте сами своје плећи под ране, не паметујући за ме и ваше уши сте затиснули да не чујете то, а срдца ваша запресте да не слушате мога закона, те ви грабите удовичке домове и сиромаши насилујете. Ама да знате зато, јер кад они к мени тужно подвикну, да ћу ја њих послушати и послати ћу на вас јарост мога мача, те ћу вас вихром развијати по сви језици и у ропство ћу вас предати, затворићу вас ка и Јехонију у сужанства плачно код цара вавилонскога, и сас великом јарошћу на вас ћу се преузети, крошто сте земљу запустили, проливањем многе крви на њој, и непокарањем брат брату. И мој закон уничижисте, моје цркве опoгaнисте, моји свештеници неће бити помиловати, ако се од тога не раскајете!" "Ево, саде сами видимо што се чини што ли се пак послује - пише Венцловић на другом месту - како злице добрице наједају, неверни верне, богатице сиромаш суде и море и даве их. А на последњи дан пак ће људи сиромашни бољаре, добри злице, верни погане судити…"

Али поред оваквих "примењених" клетвених текстова, који су мање-више били општа места беседништва ове врсте (нарочито барокне омилитике), Венцловић има велики број апострофа својој шајкашкој пастви у којима су дати ондашњи услови његове средине и односи између класа српског друштва у Угарској. У једној визији српске црквено-државне хијерархије, Венцловић је

сагледао и насликао читаво устројство свог друштва онога времена: у идеализованој визији, коју најпре даје, хијерархијски ред одржава не страх и сила, него међусобна љубав класа:

Добри је свуда тај адет издат да слуге имаду покорно слушати своје господаре и жене своје им мужеве. Црква владику Христа, ђаци даскала, нуријаши свога попа, епархија сва свога архијереја владику, целокупан народ патријарха, општога пастира, врло почитовати ваља, свим својим чобаном и учитељем, божју закону изказивцем, дужност имамо главе им наше у покорности поклањати. Такођер и нашим спахијами, господи. бировом, војиштанским официром, свима који се у суд мешају пресуђујући зло и добро. Божји је суд, наместници су они у покорству кротко тихо ваља да смо им послужни. Не тек бојања ради, него и од љубави…

Међутим, Венцловић је свестан да је стварност сасвим другачија, управо супротна, и његова беседа почета визијом идеалног српског друштва утемељеног на љубави и разумевању, сасвим неочекивано, претвара се у гневну критику племства и неслоге класа која је Венцловићеве земљаке развејала свуда по свету. Код бога "разанства и распознанства нејма тко је тко: сиромах, бољарин ли, снизак, висок ли, ружан, хубав ли…" каже Венцловић, опомињући да он "снижа и виси људе, богати и сиромаши, високоумне цареве стрмо собара а богаље из буњишта вади, те на царске столице посађа" као што је Саула" од пасења магарића" и Давида овчара на царство израиљско био извео. То важи и за владајућу класу у српском друштву:

Ја ви, који сте садање у могућству поглавице, што сте и који сте рођењем и створењем бољи од осталих људи, те се сасма високо собом дижете и нешто се на големо печите? Заир ви нисте од жена рођени? Ил сте с драгога камена, са сребра ли ил' злата сатворени, а не од земље и бесмртни сте бој се! Тек сиромаши с поштењем људски и не беседите, него с набрекивањем од суда их прогоните, несносне и тешке данке и кулуке без пожаобе на њих обтоварне налажете. Слушате ли ви, поштена господо и господичићи, ове речи или не, к вама се ове беседе преводе!…

Та међусобна неслога, злоба и инат, пркос и несмотреност многом подвалом "људске зглавке растреса, немири и обашка их раздваја", а камоли друштво. То зло "браћу рођену растаља по себи, градове мете, села расеља, народе свађа, језике на кавге и бојеве узјарује, цареве подиже и немири земљу, размирје чини, манастире запуштује, људе на своје попове подиже и попове на људе гарези". И породица је угрожена: родитељи своју децу мрзе и деца на родитеље устају, мужеви жене протерују, жене мужевима пркосе, старо младеж оговара, а младеж старо не поштује и бешчасти; слуге с господарима и ученици са учитељима "у неверству, у опадању, у прогони бораве". У таквом друштву нико не види прст пред носом, и оно срља у пропаст са неслоге и са зле управе:

С добра племена зло и опако племе постасмо, једни неваљали пробирци сваки по себи у злу и у добру. Како со тим раздељивањем по себи прво и народ израиљски за укор и шегу поднашан бијаше, те једнога рода, племена и језика, двоји људи се учинише с прознавањем: ови ето Израиљи, а ови Јудеји! И особите своје краљевине учинише. Тамо сви једно Жидови, а обашка на инат раздељени међу се доста пут војујући бише се! Тако и ми колицмина, с мала рад посла, разлика језика, подретла ли и с нахије иначе прозване, - делимо се, вадимо једни с другим и мрзимо ка на туђоверце! Ко си ти, а тко си ти! И ружним имени се прозивљемо. И не само то, него само око на око виче и тужи се. Род на род устаје, суди се и при [препире]. Дом на дом, браћа на браћу с једних рад жена растају се и своју срећу и живот губе.

Тако ти и сва васељена под небом, сав род једносвиђен човечији. Човек с човеком је туђин и непознан… те што је безпоглавито, со тога туштене поглавице посташе. Ја пан, ти пан - и све господа и кнезови, јучерашња говедарчад и багани! Те со тога расуше се и просипаше се кости наше код пакла, гинући друг до друга да се ђаво хвали како туштени људски народ погубља с овога и с онога света, с наше међусобне, ето, злобе и јогунлука непокорна друг другу! А ни са шта другога расејасмо се на све стране и разлучисмо, преовладаше с нама Турци и Татари и сваки разлики друговерни неправославни језици газе и сатиру под нозе, за један чпот, ругу и укор остасмо пред њима, - зато, јер у маломе добру ома сасма се подобестисмо и место хлеба дружње месо закидамо гризући се међу собом канда смо сви смушени и вртоглави, већма се вади и кавзи радујући неголи миру. Туђу штету мнимо неголи наш који добитак да је бољи…[68]

Неједнакост је извор неслоге, а неслога извор сваке несреће у народу. То је мисао која се провлачи кроз све шајкашке беседе Венцловићеве. Постоји природна једнакост између људи. Свима, "господи и слугама, бољарима и сиромашнима, худим и високим, племенородним и потаким, сужњем и поглавитим" подједнако је подарено "духање ветра, сунчано сјање, пород земљани, вода и ватра за потребу…"[69] "Ето - наставља Венцловић - сунце свима једнако сија, киша једнако служи бољаром и богаљем, дни и ноћи свим су с променом општи. Такођер и здравље и нездравље једнако ходи: животу и смрти општа је скона мера лепа свакоме своме узрасту једно: зглавци и осећање телесно и снага по мери!" И једнако се то исказује старом и младом, како грађанину тако и сељанину, "бољаром, кметом, официром и војаком, малим и великим, копачем и орачем, господарем и слугами, трговцем и занатлијами, лежаком и тежаком, мушкој и женској фели …"[70] Та природна једнакост, та мера урођена устројству живота на земљи, нарушена је:

Нису нам једно сви људи. Много обашка се држећи и ови на ведрини злопате, а други у каменитих високих шарених и нацифрастих кућа двоструких и троструких полата с многим преградами и више празним без човека! Те у једних боравимо, а друге, нове, правимо и што нам није по ћуди пак собарамо и другојаче потафралије правимо - а коме, како ли? Ни[т ће] бити роду а ни пријатељем нашим, неголи неким туђином и незнанцем! А да би и таквим остало нек би и то било: ама изостати ће допосле неким злотвором и душманом нашим, и то нам је добра подужбина! Нека да друга браћа ти напољу мрзну и цокоћу зуби одрпани у злочестих ритетина а јоште тога слабо на себи имајући, а ми да се башимо у мекоти сами преоблачећи се у ново рухо, лепше од лепшега, са сребром и златом нацифрано, скупом кожом подстављено а са сиромаси да се подругујемо и шегамо им се више него што их поштујемо.[71]

Извор неједнакости је став племства. То су они "земљодршци, кнезови, спахије, војиштанске војводе" којима Венцловић ставља пред очи огледало, упирући прст у оне који показују своју телесну снагу и, уздајући се у њу, размећу се и држе власт "с многи своји војиштани, с коњма и с миљкови, с многом муницијом и с пустахли оружјем". То су они који уместо да се старају о правичној управи над народом, "истерују на кулук, прошпонт и остале им своје послове, десетке и данке од свега и глобу дерући". "Били људи - скоти ли, што тек може се здерати с леђа, толико имаду ш њима бриге." То су они који наносе само "љутост, пакост, каштигу, бој и затвор", они који "крушац својим подаником врху на глави". "Зато ту и сваку каштигу Бог и напушта на нас - вели Венцловић - те за љуту невољу служимо туђину, свако зло теглећи ..." У једном од таквих тренутака огорчења, Венцловић је онима који су управљали његовим народом упутио основно питање, које је морало лебдети на уснама његове тежачке пастве:

Тко те храни? Не орач ли и копач? Да их није, како би се ти, господичићу, живио: ко кога храни оно му је и господар! Господа од сиромаши пахора, и сам цар с војиштани му, и живу се. А пак злобе их и глобе! Еда је који од нас од камена драга, од злата и сребра, бакра, које ли друге какве поскупље маћерије сатворен? Нисмо ли сви скупа, што је год на свету људства, од једне земље, смоничине црне саздати? И што се више прћимо друг од друга и нос односимо на разговору се и на трпези пасаманци од издрпатога у суретини кабаничној, - стога ето свака нас рђа и тре и невоља снаходи. Што се једнако мало и велико, у једномилокрвству не здржавамо, зато и бољари сиромаше, богаљи се богате, официри с господства им испадају, а слуге им на место стају. Мерила Божија свуда мере се по наши дели, те овога виси а тога снизује овде… Тко што чини то свуда и пати! Очима то добро видимо да смо сви једнако двоношци људи, ако и нисмо сви једнаке ћуди, ка ни кокоши еднолична перја, а за пасју длаку није ми ни посла изговарати! Ја штарад висимо се и печимо друг на друга?[72]

"Голема пропаст разсела се међу нама и вама" - узвикује Венцловић обраћајући се племству и богаташима. "Где би се велики бољарин од воље му свега свога добра му, лепоношења и хузура пометнуо, те за просјака, бос подносећи сваку тугу и невољу, претуцајући се по сокаци, подносио? Кад му није то за невољу трпити! Где ли пак љути и пуки голић, јоште болестљив, ако би и врло то желио, и захтевао онако држати се и носити као неки бољарин, - ал' никако му не може то бити изарад сваке недоскутице…" За такво друштво, са заоштреним супротностима, Венцловић налази изванредну метафору која је у психи његове шајкашке пастве на горњем Дунаву морала изазивати сасвим посебан утисак. Он то друштво пореди с бродом на којем је посада завађена:

Баш онако кано ако би и који понајвештији згодио се бити думенџија у корабу на ширини морској, на велику ветру и таласу силовиту до дна близу гњурајући се с преметањем, а друштво је у корабу неједносложно и врло преплашено. Муте се, углас вичу, псују се и коре несрећом, исходом. Нити један другоме што разбира у плаху пронеразљиву страху говора кога; друго све виче нит' се што може право дочути од големе хуке и буке морске ко што иште, што ли вели. И што да чини приседећи ту на думену крмитељ, како да се бочи с морем и са забуњени возари? И без штете [како би] ласно управљао с галијом, те би је ослободио с двоструке халовине налогне? Ако би с којом навиком подизали се који и доброповештији јунаци што помоћи, хеле, од загњурања се не могу је преотети!

Такав брод ће лако потонути. Само правично регулисани односи у друштву (што по његовом мишљењу зависи у првом реду од племства) омогућују безбедно и мирно управљање. "Вашега вам бирова да је прав суд без пријатељства - вели Венцловић даље - и без распознавања силовитих лица! И без никога мита! Праву правду, вели, сустижите, те тако суд с правом доконавајте. Обеђенога од налета му напала ослобађавајте!" Дефиницију коју Венцловић ту даје, веома је лако применити; то је у ствари пословица која је уједно и руководство судијама: "Тко ли, вели се, крива правда, а права кривди, мрзак је пред Богом ..." У исправном судству лежи "свако добро, мирна земља, мирни војиштани и све људство, мирни господари, слуге, кућа и сва чељад". Зато се ваља чувати клетве простог народа која, раније или касније, увек достиже циљ:

"Порцијаши и осталог данка збираоци, не дерите без изма људи - наставља беседник - нит што више закидајте од заказатога вам узимања! Не обеђујте ни заносите своју браћу! Знајте да је народска клетва насеона у ваше све добро, куће и посуђе!"[73]Међутим, одвајање и однарођавање горњих слојева и класа води на странпутицу. Венцловић указује на такве; то су "свакојака господа и бољари, цари, краљи, принци, бегови, ђенерали, кнезови и сваки земљодршци" које су беседник и његова паства виђали како се провозе улицама градова у Подунављу "на цифрастих каруца или на гиздави златни хинтови, са шест, с осам ли накићених коња, и с поводници и с многим оруженосци", уместо да се задовоље - каже Венцловић - једним коњем и

једним слугом што ће за њима јахати, или пак "каткад на каруца с два коња покорно возити се…" Када би то тако било, онда би и свет лакше до својих управљача долазио, јер овако они и не пуштају "слободно преда се својим пахором и осталој сиромаши на тужбу, ил му на виђење и коју прошњу долазити", него "по каштиљи, по градови и по својих полата затварају се како гробови и стражу своју пред вратми држе да нико не може без врло мобена обихођења к њима улести…"[74] Правога племства "по криви" нема - истиче Венцловић - и благородност се познаје једино по племенитим делима:

Нарав свој доброродан указујте а не с врлим и господским родом и с племенитим подретлом се печите! Бановић амановић - нелепо је то име! У томе бива ваше благородије и племенито колено ако на зло придоносних речи не примате! [Ако] пред велике праве и поштених људи сведоџбе нисте писма позлобице пизмена веровали, а ни сами каримно што на кога писали, те и по смрти не звали се зли и неправи туђоизелице! Ама мудри и добри, прави ако сте, то сте и благородни недвообразни, частни с родом и ношењем се![75]

У свему томе, ипак, најбитнији је економски моменат, не једном истицан у Венцловићевим проповедима шајкашкој пастви. Његова омиљена тема је, кад је реч о племству и богаташима, "ко вас храни?" "Сви то законтевамо, да смо једнако бољари те богатице хвалимо, а сиромахе кудимо. Ја откуд бисмо своју храну и одело имали, да сиромаси не би пословали и о земљи радили, пасли и чували марву? Та ко има свест у глави, могу се сетити да су они бољаром господари дајући им храну од својега труда! Еда се дукати и новци ка и камење могу јести, ако пољске с посла хране нејма?" Расипној господи, племству и официрима обраћао се тако Венцловић, истичући специфичност њиховог положаја баш на овом, економском плану. У једној туђој држави, спремној да их политички, економски и војнички експлоатише, они су се ставили у службу, или бар ишли наруку таквим интенцијама непријатељске средине. Гледајући у цркви о проповедима високо будимско и сентандрејско српско друштво, које се држањем и ношњом одвајало од шајкашке масе, Венцловић није могао да ту разлику не помене. Гледао их је како из накићених кућа пуних скупоценог украшеног посуђа долазе нацифрани на "коловођење игре и поскочнице", како се на трговима "заслађују са свирали и хегеди", како се размећу "пасмани оделом са златним и сребрним чипкама опточеним", како носе "шарене хаљине и свилу с гајтани златни", како проносе "доламе и ћурдије са сребром и златом" шаране, како се "драгим камењем и с бисером" ките, и обувају "ципеле и пантофле с куфијом навезене". Зими их је гледао како улазе у цркву "с лисицами и са самури, с пасји кожетинами" и како изазивају "срдобољу и намћор пизмени", завист и гнев бедне шајкашке солдатеске и паорије, која је уза њих стајала на проповедима сентандрејских, коморанских и ђурских цркава, гола, боса, одрпана, "снебивајући се и стискујући у себи". И гледајући их такве, "нацифрасте кано олтари", поставио им је једнога дана ту, усред туђега царства, питање оштро као њихове сабље:

… Еда сте ви сви спахије и грофови, официри у своме царству, који сте мало поимовитији, те супроћ велике цареве господе с ношењем вашим пућите се? Села и градове негде своје имате? Кроз тај понос и печење божијим покарањем погубили [сте] земљанско царство и господство, и тако радите да се и небеснога лишите! Нисте ли ви једнако и раја и пахори под туђим царством и господством, ка и ти, што су мотичари и дрвоноше? Него со тога вам великоношења, сасма браћу вашу цвелите тегобом, дижући вам на завист господу да налажу тежи данак и порцију и сваку честу многу побирију. Еда нејмате со тога на себи од сиромаши народске клетве и уздихивања? Што се о том не промислите и не сетите једанпут? У што сте убраздили с ваших великодизања хубавих домова и скупа одела! Нашто то после излази?[76]

Иако је оваква критика племства у Венцловићевом делу давана с позиција његовог проповедничког позива и са становишта његових извора, само делимично модификованих према конкретним приликама, не треба у његовом случају све то сасвим изједначити са одбраном интереса православног свештенства, које се у то време већ осећа угроженим од других сталежа. Венцловић је припадао региону источне византијске теолошке мисли којој није било страно, као на пример у делу мистика XIV века Николе Кабасиласа и других, уверење да се до божанства може допрети и без помоћи клера и монаштва. Венцловић је био мали војник у српској црквеној хијерархији, и није се устезао да, исто онако како је изобличавао племство, нападне и своју сабраћу, православне калуђере и свештенике. "Високо су небеса, а тешка су наша телеса", каже на једном месту. Он добро познаје своју паству и средину у којој живи; он је бољи хришћанин него православац, бољи син свога народа него свештеник. С њему својственом скепсом, он гледа на претеране захтеве које је православно свештенство поставило пастви, а само се не придржава онога што захтева од других. Његови захтеви су умеренији у односу на паству, строжи у односу на свештенство. Чак схвата да је време хришћанских чудеса прошло, да један Христос не би био поново могућан:

Еда се то у садање доби може у много људства од којих наћи да би ко и своју мотику на туђем копању за чијим позвањем ома побацио, те махнуо се и своје наднице стопити му је, а таки би пошао за којим калуђером безкућцем вијати се и скитати удиљ за свога живота по туђи вилајети злопатећи го и гладан одвише, - а камоли које веће своје добро, кућу, жену, децу, миљкове све [да] остави једним махом!

Јеванђељско хришћанство, чији је искрени приврженик, он одваја од оног што су од њега начинили свештеници. О расколу цркава, о подели на источну и западну цркву, говори с крајњом скепсом и окривљује свештенство за ту несрећу. "Ка у огњуштини занесени с памећу, и ка робови заплењени у далеке туђовилајете, (и препродавати од једних до других, својим и туђином) - тако су развијани по својих натура особити закони (тј. вере). И тко их може више прикупити, сврстати ли их скупа у

један чопор, пак у свој тор, у Христову цркву сагнати их?" - пита се Венцловић у очајању, дајући дијагнозу хаотичног сукоба између различитих религија свога времена и народа. А узрок томе је неслога међу свештеницима:

Каде која злоба и пизма каримна једнако усели се међу људе, и међу свештеници, онда духовни кораб, света црква, голему беду пати и потапља се. Ка првом што је наставало, кад и многи јеретици посташе и цркву на много хисета растрвише и људе по себи разграбише у особите законе. И крошто то би? Кроз велики инат и сваду поповску, с пизме рад међу собом и не мала рат међу њима заподеде се, него баш и душманска! О тому и много подизаше се с трудом оци свети саборно се скупљајући, тобоже да пак смире злоћуде оне оцепне се на страну свештенике, и народ опет сав прикупе у једну цркву и закон православни. Ал' што не могоше, не могоше ујединити…

Он сматра да је у оваквим приликама и условима, у каквим и сам живи, на свештеницима огромна одговорност и тежак задатак, и да су потребни врло вешти и стари крманоши да се црквени брод не би потопио и на малом ветру. С друге стране, "каква је поповска капа, такви су им и нуријаши… Кад свештеници нељудски се држе, то људи још горе чине: ако је свет[лост] помрчљив[а] то ноћ јоште хуђа је и црња!" Он нема високо мишљење о вредности свештеничких молитава, и овако даје савете својој пастви: "Веруј, ако би и саландаре којим давао да за те служе и Богу се моле, - узеће они, ама теби од тога ништа хвајде нејма ни души што лакше." Понеки пут су горке и пуне оштрине његове речи о сабраћи. Нарочито уме да уједе калуђере:

А да не доносим овде напред ни изговарам врло поштени и доброчовечни безимовити и смерни братољубиви частни ред, калуђери бели и свештеници, владике и попови, ђакони и ђаци! Ако и сви нису зашли с божија пута и повели се за светским држањем по свакој натури, једнако сви скупа уклонисмо се нахеро с Христова јевангелскога заказивања… Доиста, са свим начином не људма слични бисмо, него пољским љутим сировоједним зверадима, гавраном и јастребовом мршинозакидљивим месине и свему нечистому грозљиву гаду се унавичасмо. И свој трбух себе обожисмо по апостола Павла приводу указаноме, те меште Бога њега за веће држећи почитујемо са свом снагом угађајући му…[77]

Ако већ хоће да буду калуђери, саветује Венцловић своју сабраћу, онда им не приличи "међу светске људе излазити, ни ш њима баратати, ил се уједно мешати". Они хоће да сачувају монашке врлине, чистоту, убоштво и послушност међусобну и игуманску, а овамо се "о својих воља прескићују мотрећи где се оџаци пуше - описује их Венцловић - подражујући по сокаци псе и проводећи шалу и маскару, остаљајући своје правило, којено не може се ни доконавати". У таквом случају, оно што они у цркви "чате", ни богу ни људима не ваља, него је једна "грехота и досада људска, пагуба души и телу! Из тога иночаству ништа хвајде нејма, покор и укор…"[78]

На однос између свештенства и пастве, Венцловић уме да гледа и као на економски однос. То је на неки начин исти онакав став какав има и према племству, којем је не једном упутио питање од кога и од чијег хлеба живи. Он неће заборавити да наведе речи које се у народу говоре о свештеницима по средњем Дунаву и њиховом "лаком хлебу", иако се у души с њима није могао сасвим сложити. "Не можемо ни својим женами настачити ни их хранити - понавља Венцловић сурове речи шајкаша о својим духовницима - а камоли још другим вуцибатинами да дајемо, којино свуд могу находити…" У једном другом тексту, беседи "нуријашким поповима", овај економски моменат доћи ће још више до изражаја. Венцловић ту истиче да је другачији економски положај паора од положаја монаштва, које нема старања о породици:

Смислите се о тому, браћо, како може то бити светским људма, лише поданим пахором сеоским који но себи и своме спахији раде и кулукују дан-ноћ хунтајући, морећи се знојно и кахајући, (једва који дочека ноћи да отпочине мало, мало), еда може дан на дан и по целе ноћи у цркви стајати и о књизи се забаљати Богу служећи? Знамо да је неможно обоје. А да није радина не би хлеба било… Не може им бити то да се о добитку не старају. Овце се они зову, а не пастири, те вуна се ш њих скида, млеко, масло, сир бере се често. Ја свештеному реду који су се људскога метежа одрекли и Богу су се на службу сами од своје им воље обрекли, крошто да шарају двострука се пута држећи Богу и врагу служећи? Која им је тешка мука, ко ли што од њих пита и истеже да им је несносни јарам о светскоме старању? Једна глава, једно грло, суретина одело!

Што се пак "светских попова" тиче, ако имаду "злопадију с децом, - каже иронично Венцловић - ал' црква и људи их држе и хране". Ако се и они поведу за пословима, трговином и другим мирским занимањима, "правило хоће да им пресеца се и изостаје. А учења давати својим по дужности људма, ни бекнути!" У таквим ситуацијама "злом хоће оршити" и лакомислени духовник и "неуки нуријаши".[79]

Као што је нападао изолованост племства од народа, тако је Венцловић налазио речи да жигоше одрођавање свештенства од пастве. У неколико беседа насликао је зачуђујуће тачно, за наша досадашња схватања потпуно неуобичајено, лик барокног православног свештеника, сведеног на глумца и арлекина. У свечаној и раскошној барокној служби, у ентеријеру који је морао личити на прави ватромет златних и црвених одежда, икона у плишаним рамовима, усред позлаћеног црквеног намештаја, и свечаних помпезних официрских униформи и чипкане женске одеће, такав се Венцловићев сабрат потпуно изгубио у декору и вербалности. Венцловићеве беседе у тим тренуцима су документи[80] о продору галантног "уличног театра", "зурница", како то

Венцловић назива, у процедуру барокног богослужења:

Имаду од те скупштине свидни се некоји, будавши тајат се са својим нечовештвом не могу, заштоно предњи су, и свима људма на очију и чувено згледни су. Тобоже серафимске бројећи се налике! Пред олтарем ближе Бога стојећи! А од Бога се не боје, ни за њега маре! Те светога духа речи, ка своје неке овосветске речи намењују дерући се безчино и козје, вучје гласове испуштају, ка неки обесни звиздани. Од помаме ни у чему смањени, подзирачи, подмигљиви, подсмехљиви, вртежи. Очи бече, ноге кече, рамени мичу, с главом тресу, с бокови ломе се и крше, са свом снагом кицоше се, и туђ свој завичај од духовна уреда собом неваљало и злочесто указујући им.

Где но ти ваљадијаше, худниче јадни, стрепећи ти у себи бојати се, те тако ангелску песму к небу је шиљати и врло плашљиво исповед своју творцу и зидару своме издавати, те зарад тога о своме греху милост себи просити, - а ти, што је Богу угодно оно си на страну оставио, а сватовске игре и поскочице овде приводиш! Рукама узвијаш, с ногама вртиш, са свим се телом коврчиш костревећи се и превијајући, ка кетеушке играјући! Те како се, крвавиче, не жасаш с тога безочна држања? С божијим словима шегу проводити![81]

Такви свештеници, а и они који их међу паством подражавају патетично истичући своје покајање и побожност, унели су у цркву обичаје барокне улице, "зурница", блатних тргова, кола и женских песама. "Спаси ме, изговараш, - изобличава Венцловић такве - а сурлански се дереш потирући пут спасења!" Он описује оне који се моле за углед другима, на виделу, чије су "руке често прекретне и ноге навијане, с виком големом грло своје и дах пренемажући с грцкањем". Ко се то усуђује, узвикује Венцловић, да "мамећи се будаласто" уз анђеоску песму меша "вражија тркалишта и медведску игру, по мајмунски се вртеж, вашарску грају и момачке јахане се лоптометане игре?" У једној другој беседи, Венцловић се са крајњим сарказмом обратио свештенику који је створио потпун јаз између своје патетичне непорочности и "прегрешне" пастве:

Блуд, тај курварлук, тако тешко и горко осуђујеш кан' да су људи безтелесни и безплотни, или си ти само с неба сишли ангел безтелесан, те зато ниси ником разборит! Што сад велите, духовници, за то? Ил вас увавешћујем на боље или укарам с овима речма? Та ход'те просим вас, дођите, те се састанте и помешајте уједно вам стојећи и боравећи с нама човечански. Те господа Бога величајући заједно да га прослављамо и да који год између вас то не би се покушио изрећи: "Море ти, звекане, не дотичи се к мени, ја сам чист и свети отац, а тко ли је такав какав сам ја?"

Молимо се уделите и нама мало од те ваше светиње, да нисмо сасма ни ми оскудни! Ал' за то не велико захтевамо искати. Него више плачемо се ваше окате слепотиње нерасматране, ни расудне духовне, по сказивању праведнога Јова: "Ви сте врачеви неправдиви, лекари зли што и Христос за такве говори: и вама закоником горје, јер налажете на људе несносна бремена, а сами ни с једним вашим прстом не подимате им товара!"[82]

У једном малом поетском тексту, Венцловић је осудио двообразност свештеника свог времена, цртајући необичан "јашући" портрет свог сабрата оглувелог на речи савести и прекора. "Ово је свештеником речено, а није камену" - вели Венцловић наводећи своје штуре али горке редове:

Доиста, бакали и винокрчмари
а не духовници!
На врану коњу седиоци
С двомерилом ценећи
Закон за динар и по два
Шторад следи за њима смртна коса!

Лик пијаног, распусног, грамзивог и непросвећеног попа, Венцловић је упоредио с ликом српског трговца. Два света која су се сукобљавала, тако су се суочила и у Венцловићевом беседништву, и чувени проповедник из Сент-Андреје пресудио је по истини, а не према сопственом интересу. Ми данас знамо да се сукоб између свештенства и грађанства и у стварности завршио у корист овог другог сталежа, али у тренутку када је тај процес био још у току, а Венцловић се на томе поређењу задржао баш у таквом тренутку, није било лако сагледати истину и дати предност грађанству како је он то учинио:

Трговац, ето, прекупција сваку вечер све прохесапи што је данас стекао и да није што у чему штетовао врло то расматра, ја ми, зовући се свештеници? (И јесмо на учитељство људско од самога спаса Христа наређени.) Купац ето изаради телеснога мала придобитка свуда ходи и броди и нигде не згрева свога срдца по земљи, по води и у многе беде со тога допада. Доста пут многим и зла се смрт на путу придеша со те трговине и једни до голе им душе штетују, једва с главом поизмичу дома невољни, и јоште се не одстају ни до смрти. Опет с тугом туђе узајмљују и тога се пута држе неодступно. Ја ми, будавши свештеници, удиљ дома код своје куће боравећи од поповине достајући своју храну и одело, а изаради своје нехајштине нит имамо каквих ваљалих за учење књига, нити пак што нешто готових их имамо, разгледамо их чатући. Тек исто о једноме разликоме себе

одевању и повише новчаному стицању голема нам је старост! А очи и мисао на туђе трапезе, испијајући долије и лепше вино пробирајући. Како не би то на зло нам слутило?… Јоште и на своје светиоце, који нас уче мрштимо се и преко их гледамо, а од цркве своју част и храну имајући! Ама тако мотрите се да нам та част не искочи допосле на нос!… Бољ' би било и говеда пасти, свиње ли чувати, те отуда своју храну стицати безгрешно, него ли тога се тешка бремена некњижну ни оштроумну пртити…

Венцловић је тако сликао однос између пастве и духовништва у једној изопаченој верзији, очигледно актуелној у његово време. Он је знао из горког личног искуства да шајкашка паства његова у Помазу, Острогону и по другим местима дуж Дунава, од Будима до Беча, "мрзи и видети своје свештенике". Уместо да то чине пароси, шајкаши њих, своје попове, "светују и карају, коре, поднашају се и подсмехују, погледају их свуда, меркају им на трагове куд ходе, што ли чине, како се носе". Шајкаши својим свештеницима "беседу хватају, вичу на њих и туже се; штоно би ваљало поповом чинити и на људе меркати, то су сад људски послови" - закључује Венцловић и одмах даје одговор због чега је то тако. "Јер смо подобни томе" - вели он, и уместо сваког другог аргумента даје слику свог сентандрејског или коморанског сабрата, свештеника XVIII века, који се није умео уздићи као ауторитет пред својом паством:

Него смо раскаљени шњима уједно и одвише долије испијамо, шалу и маскару проводећи, карамо се и псујемо ружећи се. Јоште и кунемо долазећи у домове, прегледамо младе и девојке, куће и посуђе, мотрећи што изести и попити. И то поваздан јоште и ноћи примакнемо. Потом изгледајући на зубе кирију пружену што ли нам се јоште свиди у вољу радимо измамити, те к себи одшикати још и с преваром! Сретнемо ли ко ли кад кога туђина путем, сву мисао и умиљање приложимо што издрамчити да се зајазимо и то нам је човечно посећивање с науком људско! Јоште и чувене злочесте речи преносећи те свађати људе. Како да нисмо пристали за укор и шегу својим људма![83]

Поред све пажње коју је Венцловић у беседама посвећивао критици племства и свештенства, његова "слова" нису у првом реду била њима намењена. Постојао је пред његовом предикаоницом један много бројнији сталеж, онај који је давао тон црквеним проповедима његовим и стварао пред амвоном једну посебну атмосферу. То су били сентандрејски, коморански и ђурски грађани, трговци, занатлије, шегрти и калфе, учитељи, бирови и њихове жене, ђаци и војска, понекад намерници свих могућих вероисповести и националности, понекад паорија. Венцловић их описује како подељени у "мајсторске руфете" (цехове) иду на "прошеције". Он их саветује да "пред официрима" не опадају и не облагују своје другове, и свакодневно их гледа како "распаси, огољених прсију, разјапљени, нахерени и кривошије, раскорачено и бесрамно стојећи" слушају литургију…

Њих је он сматрао главним представницима свог народа и од њих је очекивао највише и добра и зла. То је уосталом и било језгро његове пастве, и он није узалуд на-"више пажње њима посветио и највише жестоких речи изговорио на рачун српскога грађанства. "Ох, тешко и горко нами, јер смо на свако и најпоследње зло достигли!" узвикује он. Сами у туђем свету и средини друге вере, прогоњени и изложени непрекидним искушењима, увек упућени на вечита лутања за зарадом и тако непрекидно изоловани од ионако слабе и малобројне српске средине, Венцловићеви парохијани су често били у опасности да се одроде, и на ту опасност Венцловић је најоштрије реаговао. Уз причу о милосрдном Самарјанину, он даје наравоученије својим Коморанцима: "Свој род и племе презирући, ја како бисте туђине невернике и своје вам душмане прихватили и помогли у чему се може и потребно је?" Он огорчено говори о онима који своје полусрушене и у књигама и одећи оскудне српске цркве заборављају, а велике дарове шаљу тамо некуда у јерусалимске[84] и грчке цркве које никада нити су видели нити ће видети, и које од њихових прилога не зависе. Карактеристично је да се у његовим беседама међу позивима на даровање цркви, често среће позив на обнављање срушених српских манастира и храмова. Венцловић очигледно сматра да је одрицање од вере у исто време и одрицање од народности; он жестоко прекорева оне који у новој средини међу протестантима, муслиманима и католицима таје своју народност: "Ниси Рац, него си Буњевац, или која друга марента! Баш је ништокапа таки нечовек!" - узвикује са своје предикаонице. "Да кад би дошта дошло не затајати се! Ако би нас и попљували, чушили и изгњавили бојем; да и посеку, - у своме закону поднети и с драге воље отрпити сваки налет и налеп! Хваљена је таква беда и смрт честита!"

Као податак о саставу Венцловићеве публике занимљиво је и важно једно место у његовим проповедима које говори против турчења: "И о том освести се и уразуми се двоструко човече… за свога ти хришћанина брата подижи се до крви! Не допусти да с душом погине: ако видиш баш и турчи се, не остави га! Прегори за њега и свој ти живот, скочи и утртај у среду, разговори и одговори, уплаши судом божијим, запрети с вечном муком, разблажи с царством небесним, откупи с новци, чим ли се може, ухитлени с беседом, и подмити с добром. Хеле, никако не допусти души погинути. Ето тако, укратко ви, браћо, кажем, који свест у глави имате…" Ово без сумње говори о томе да је мешање публике пред Венцловићевом коморанском предикаоницом било изузетно велико; да су на његове проповеди могли залутати трговци из земаља под турском управом, а и да је он, рачунајући са таквом публиком, предвиђао нешто и за њене потребе. Он се уосталом с посебном пажњом обраћао баш оним трговцима чији је посао изискивао дуга и далека путовања у крајеве где су њихов језик и вера непознати.

Тако се Венцловићеве беседе често претварају у дијалог између свештеника и трговца, а наравоученије се само наметне. "Одговарате се и велите ми - каже Венцловић у једном од таквих случајева - ми смо међу туђом вером, не може нам бити да бисмо се ми држали како би нам ваљало и Богу се молили, зашто шњима уједно боравимо, уједно ходимо и једемо шњима, пак нам се смеју и подругују…" Како Венцловић горко одговара на овакве примедбе. Узима за пример, калвине и Јевреје, и

њиховом истрајношћу прекорева своје суграђане. "Где ли вам је вера и Бог? - пита он своје шајкаше - еда је у џепу носите? Зашто је не објавите на видело, нека вам виде људи и Бог каква је и што ли је вера, на чему ли стоји и држи се!" У том смислу треба разумети и онај занимљив разговор о посту и путу, који Венцловић води са имагинарним земљаком својим, трговцем, у тежњи да изобличи и неке друге особине његове.

Трговац

Не знаш ти, оче, што је и какав је пут. Ми на путу нигде не згревамо свога срдца. Ходећи, путујући по туђи вилајети, у туђој земљи, међ незнани људи, кад имамо што јести, кад и не имамо; цркви наших по путови нејма да у њих долазимо и да се молимо Богу, а на путу и по туђи кућа не може нам бити. Многопут и не знамо кад је који пост, кад ли је велики год.

Проповедник

Хај, лепа гласа и кметских беседа!… Та хе, божији човече и добри брате, како смо се ми родили на овај свет, сви смо ми путници и гости, и пак нам скоро одовуд ваља изаћи и путовати на далеку и незнану страну. А по земљи, куд се год ходи и путује се, - све је то близу, све је то међ људма… Свуд се находи хлеба и воде а и вина и свакога поврћа, гдегод у коју варош дођеш. Свуда се људи моле Богу, сваки по свом језику и завичају; сваки свој закон свуда пазе како им њихова црква заказује и њихови их наредници уче, и то они сахрањују. А крошто ти један не мож' свој закон пазити? Кроз то, што си самовољан и полапан. Зашто ли свога срдца нигде не згреваш? Зато, јер си се дао с душом за благом. Те си заборавио љубав божију и братску и пријатељску и утврдио си се ка камен. Не смиш сам на себе да што потрошиш, не смиш пред људма најести се и напити, да кога не поканиш на своју софру на залогај хлеба, или да ком не пружиш чашу вина, или новац ракије. И бојиш се да се когод сам не пружи руком за твој коршов, те да се не напије, или од твога хлеба и смока да не окуси и да се не осмочи…[85]

Међутим, таква ситуација није само на путу. И код куће, на служби у сопственој цркви, не изгледа боље. Венцловић прилази овом питању на један већ опробан начин, кроз очи непристрасног посматрача, иноверца, који је посетио православно богослужење у српској цркви. Шта он ту може да види? И у низу беседа, одговарајући на ово питање, Венцловић даје једну невероватну слику, једну галерију српских портрета с почетка XVIII века, једну фреску огромних размера, додуше са акцентима на тамним површинама, али утолико импресивнију и снажнију. Он ту своју слику почиње из једног несвакидашњег угла који је морао остављати посебан психолошки ефекат на слушаоце његових беседа. Венцловић је ту начинио поређење између своје ортодоксне пастве, потиснуте у "иноверној" држави међу поданике другог реда, и "иновераца", који су - то знамо - долазили да чују његове проповеди. Како се држите пред тим странцима - поставио је питање својој пастви. И одмах дао и одговор: пред иноверцима се не смете "ни прекрстити, нит се богу помолити, ни поста право држати, а ни свога свеца светковати и никаква дела хришћанскога пред њима указивати, да вас не би похватали или ваше домове не похарали…" А због чега је то? Зато што нема ничега по чему би они могли "на вами познати православије, да вас почитују и да вам се не ругају, каде ниједнога добра дела не виде мешајући се с вами…" Напротив, када ти странци дођу понекад у српску цркву да виде шта се ту чини, они "какогод на путу, тако и у цркви" нађу исту слику. А та слика је таква да изгледа - наставља Венцловић - као да "саме цркве посташе горе и рђавије од кућетина при сокаци". Уместо да је у њима као у добро организованој паорској кући, све је супротно. "У господарскоме сваком дому - описује Венцловић - лепа и добросвидна се разлог и управа има; домаћин ја ли послује свој занат, ја ли тек и онако на столици седи меркајући с позором на своју чељад што послују. Домаћица му тка платно, а остала му чељад сва преду, слуге у наредби им сваки свој дат му посао послује…"[86] У цркви, међутим, сасвим је другачија слика. Бројаница и књига ниједноме нема у руци, унутра се смеје, разговара, "један у другога мотри, искривио ноге, разбашио леђа, ка у некој кошари…" Ту је "граја и буна, метеж и смућња се чини; ништа ни мало не фали од механе: маскара, шала, укор, позор - у цркви се то стаје ка у некој бањи, на тргу ли коме и остали зурница, сви што исто призјавају…" Право "пазариште и пехливанска шамата":

О свачему споља на мери ту је разговор, договор, уговор. сваки хесап, прокуда, пањкање, изношена ивтира и хула, што на кога с пизме рад! И свашто је ту напред доносно. Ваљале и неваљале речи, ако о кућни који послови, о пољски, о трговини, за народске ли које послове, што ли се по сокаци чини, и по туђих кућа, по путови, за војске, за краље и царе, за спахије и господу. Ту су доносни напред бирови и кметови, своје владике и свештеници, слуге и слушкиње, жене и деца, и сваки шточији послови. Који хваљени, који куђени. И тужба и вика на своје поглаваре и на саме оцеве и матере и духовнике своје. Беседа је ту разрока и старање се чудно. О чему чији посао није! Кроме једна приушница што би му за добро пристала! Ови вешто и добро о свему провиђају и управљају, а ти ни о чему не хатају. Овде надбише, а онде разбише! Како и по чему се тко боље има? Крошто ли други ништа нејма? Они све напредује и добија, срећан је и благо му се грне, а они худник, нејма среће, све му је тек назадак у свачему! И туштена су јоште ко тому пропитљива и пронаходна се старања особита и народска! А сам себе и своју недоскутицу и заборавио, бринући се за вилајет!… Ако тко има о ортаклуку, о којој трговини, хесапу ли кому, капари, датку, пишманство ли зашто, - ту је о свему тому уговор, договор и за разметање се раздор; како мушкој страни тако и женској о свему им дуговању и натури женских мисли. Тко ли суђење и кавгу заподевати зактева, у хрзуслук, у харамијство ли ити, ноћом ли где што разбијати и красти, - и у томе је ту у састатку код цркве срок. Ако не може бити с договором, а оно згледом

очним и с намагнућем трепавичним. Ко ли хоће што разабрати се о домаћкоме држању, ја ли војиштанскоме гласу и путу, царском се обношењу, коме ли како официрскоме добављању, суду ли, науци и просмотривања што каквога с муштрањем казнити, ја ли кога о чему лека пронахођење, тужба ли је злобна где на кога, - свему се тому разговор у цркви, код цркве ли се находи…[87]

Своје шајкашке калфе и трговце, солдате и занатлије, Венцловић је пратио из дана у дан гледајући их како стоје у цркви, одсутни, забринути док им "сва воља и памет негде напољу борави". Гледао их је како "говоре молитву, а умље (им) збраја добитке и хесапи имовину, главно и доходак, штету и разметак, вересије и непродају". Знао је да док слушају његове речи пребрајају "пријатеље и непријатеље, седиште и путове, пољске ли које послове, сашивајући лукавство и мунитве, дабу и парнице", не одајући проповеднику и његовој речи ни толико поштовања колико "слуга своме господару или официром својим војиштани, ја л му на беседи пријатељ пријатељу…" А знао је како ти исти ничице гледајући стоје са страхом и пажњом не "пред царем и спахијом својим, великим ли војиштанским господином, којино вуку и деру, досађују и прете, а не дају; море а не обживљују, нит су кадри среће коме дати - него пред једним, једним исто летопроменим бировом".

Венцловић је очигледно много видео, и схватио много од онога што је видео, па је то и рекао сасвим неувијено и пред свима, тако да је и до нас допрло.

Поред тога што је нарочито наглашавао питање осећања и одбране народности, и што се такав његов став могао резимирати једном од изрека које је приопштио проширеним хришћанским заповестима - "рода се свога не одричи!" - Венцловић је, обраћајући се грађанству, инсистирао још на једној ствари. На питању морала у економским односима друштва. Венцловић га је углавном овако формулисао:

Зажегао си свећу у цркви - е, добро си то учинио; ал' је дошао ти друг твој нејачи за тобом, коме си што злом нахудио; уздахнуо је до бога на те, у томе ти је твоја се свећа утрнула. Дао си сиромашку хлеба, житца ли, ал' си - бој се - похуђега занео, оштетио, њиву преорао, ливаду покосио, твоја ли је марва потрла и погазила; невештијем трговцу пут си му пресекао, добротвора одговорио, хлеб си му преотео; за једно споречење, ја ли за мало дуга, сиромаха си у тамници затворио, - у тому ти је сва твоја подужбина се развијала и отишла у ветар…[88]

Питање се, наравно, у првом реду односило на богаташе и трговце. Јер крађа није само "харамилук", постоје и мирни разбојници, законити отимачи, туђоизелице којима је много теже одупрети се. Те, који су се "заслепили с благом", а с правицом "врло обсиромашили", Венцловић приказује како "лажом, заклетвом,варањем, кривом мером, лакомством, завишћу" добро себи сабирају и пуне домове, јер "од сиромашких суза свега је доста". Њихове куће пуне су свега, али понајвише "вечне помрчине". "Не велим то - каже им Венцловић - да сте што насилу од њих изотимали, неголи за оно се говори, што сте што ниподашто од њих изварали за јевтине новце, и опет њима исто њино добро под скупу и двоструку цену држећи [испродавали] и испреузимали им домове, баштине и стоку, које с хилетом и обедом, које пак за камату и за малошта дуга… Еда мислите ви исто једни обдржати се на земљи и остати на њој?" - закључује Венцловић. И што је најгоре, међу тим мирним разбојницима, законитим отимачима, има таквих који и у цркви пост и службу пазе и о свему воде рачуна и редовно долазе, па чак и подужбине од отетог црквама чине. Таквима се Венцловић обратио с речитим словом о правоме посту, дајући закључак своје критике српског грађанског сталежа из средине XVIII века:

Ка и у клетви што благослова не бива, где ли је икад то с туђих суза ваљала подужбина? Од једних красти и отимати, а другим делити; једне голузнити, а друге преодевати?… Видиш ли сиромашна и невољна, помилуј га, са злотвором се помири, боље од тебе напреднијему се срећом не завиди, ни му претичи приходљива пута с преотимањем лакомим! Туђоизелица, несит и саможивац прождрљица не буди; ниси аждаха да људе гуташ! Јеси ли човек, - човек буди!… Није то прави пост само мрса не јести: ама задржи руке своје од грабљења и бијења… Нашто ли је пристао таки пост не јести меса и риба, ни маслено што, а најeдати и гристи људско месо?[89]

Обарајући се на овај, да га тако назовемо, пословни морал, морал економских односа, Венцловић није заборављао ни друга питања. Из његових речи о нечему што би се могло назвати моралом животних радости, извире лик његовог страсног, сензуалног и често грубог и необузданог савременика, који ће увек, без премишљања поћи радије за "лепом, накићеном младом женом" ако га је срела на путу за цркву него на службу, који ће "душевној гозби" увек претпоставити "гњилу сопру" и смело и весело тамо похитати да би "на први јеџек стигли, и други не би им заселили места, да би уговили своме телу и зајазили би се пијући по вазда̄н, попевајући, шалећи се, лакрдишући, претичући један другога с беседом и смејући се грохотом, и ништа им није досадно ждерући до поноћи…"

Вашаришта, зурнице, лакрдије и маскаре, улични театар, како се могу назвати та средишта барокних разонода не нарочито високог нивоа, привлачили су необичном снагом Венцловићевог савременика, и гледајући све те људе пред својом предикаоницом, он није могао да заборави њихова друга, галантна лица:

Ја што би за оне рекли којино безпослени поваздан на пијарци паре очи прегледајући младе и девојке, ја ли где у танцу ка приковани на ланцу зацене се од многе жеље неотходно сас назирањем бештија безобразних! Како могу то и говорити да и без распаљивања се на њих вису угледали? Где но су беседе танковите, мазне и песме хороспијске слаткогласовите склонити с раслабом образи смешни, намигљиве очи тихозгледне, мекане хаљине цифрасте, белорумена лица, лепостасита и ситноходљива кичељиво окретна, многа је ту ласка и вражија варалица. Ту је договор издаљег с очима, на близу с пипољењем се, дотицање с ногама, пролаз и излаз често, ишчекивање се напољу по буџаци. Слатко слушање многозабавно се хегеда и остале свирње, песми ли којих безочних. А мисао сва цело склонита круто к играчицами преласно се у томе приседењу у вражије споне с премамом лови…![90]

Венцловић је тако подсећао своје нуријаше да их он види и ван цркве, и да их његово будно око прати и по вашариштима, кад зађу међу "карћаше, свирње, танцовође, и друге које спрдње и маминовце, вику и псовку", кад се протискују кроз народ тамо и овамо по коњским тркалиштима, међу многим колима која дижу прашину мимоилазећи се, "кварећи и засипљући очи људима". Подсећао их је да их добро мотри и када "паре очи разгледајући у шећњи лепе, цифрасте, накићене младе и дорасле за продају се хубаве девојке, где се многи момци јариштишу…" Понекад је такве беседе завршавао малим, хитрим и импровизованим дијалогом који беседник води у своје име и у којем одговара у име своје паства:

- То такво ли, по вашару зло перење, хвајдише вам што, је ли?

- Ах, ми у те такве рђаве послове не пристајемо!

- Ја штарад узалуд зуриш? Шта ли прегледаш задуго по вашару?

И као закључак, Венцловић, који можда и нехотице показује да су му оваква места одлично позната, остаје правичан према себи и другима изједначујући у том погледу све своје суграђане, непоправљиву братију пребеглу са Дрине:

Ако је који брат међу вама блудник, штоно ми велимо курваш, ил' му каматар, митоузимач ли, глобар, или досађивац, пјаница ли, и преотимач туђем добру, телбиз, продајник, убојица, отпадник, и двообразник, лажљив, грд, злобан, злоћудан, - с таквим, велим вам, не мешати се уједно, ни јести, ни пити ш њиме! А ми мало и сви што нисмо те форме! И од кога знамо се клонити и устручати, кад смо све једно - браћа Дрињани, шапатници, подмигачи, оговорници, непокорни, на зло брзи а на добро троми…

Менталитет српског грађанина, трговца, занатлије, даскала, калфе, ђака, војника, Венцловићу је добро познат. Он зна да се он лако "тргне и жасне" кад чује да се ко "увалио у коју глобу и невоље допао рад своје лаже", али чим на то мало заборави, брзо се ослободи и поново "туђе грашти, обеђује, заноси, лаже, краде, криво мери кунући се, пресежући и цртећи, еда када што сиромаху прода се хитлено и сврх цене". У заслепљености, ради добити "у пустахије се иде, у хрзуслук; силом се отима, мунитвом се узима потајем исподмукла; четује се, харцом се граби и одело свлачи, плен се плени, стока се отерује; људи се за благо педепшу и муче, ифтира се износи, по судови се дава и парба чини, на суду се од кривца за правца мито узима и свако се зло и неправица збија…"[91] Барокна времена силовитих нарави, суровости и страшних ратних похода, дала су печат и Венцловићевој пастви. На граници Европе и Турске, вечито под оружјем, у статусу између харамија, граничне војске и паорије шајкаши су понекад доспевали до понора у којем је сопствени живот и живот ближњег даван у бесцење:

Не находи ли се таквих људи, је ли, који но за комад просенице прода свога брата и за кус овсенице води га на суд и меће га у тамницу? А за једне опанке да га обесити, за краставац у бостану ради да га из пушке убије, за једну окорну реч хоће с овога света да га стопи, а за форинт дуга кућу му пороби. А сам он што год чини, све то њему ништа! Нити му се држи у памета да је то која грехота…

Барокно узнемирена, шарена, готово невероватна поворка ликова једне нама досад непознате, а ипак наше сопствене прошлости, читав један свет, једна генерација и једна средина насликани бојама својих нагона, мана и страсти, израњају из Венцловићевих шајкашких придика, упућених грађанству:

"Каматници, изелице, убојице, хрзуси, пуни завидности и преких беседа, злоћудовити, шугавци, друг за другом шаптатељи, опадници, оговорници, досадиоци, хуле божије и закону, грди и поносни, тафраџије на празну, пронаходници злу, неснажни на добро и на свако зло брзи, луди и махнити, несмотрени низашто, непокорљиви никоме, ни оцу ни матери непослушљиви, немилокрвни, мрзећи… нечисти с телом, курваши, превољници мужатим женама, и крвници, разбојници, кавгаџије, љутице, душмани, ковлајџије, опадници, немилостиви, нагли, срдити, унутричине, лукави, завистљиви, поносљиви, величави, оговорници, лажљиви, заклињачи и преклињачи, двообразни, безочни, ропотници, зазорљиви свакому, свачему, клетви својој башурџије, отрубџије на јелу, пијанице, невавздржници, каматници, среброљубци, грабиоци туђега имања, саможивници, досадници, јогунице и пркоснице, оцу и матери непокорни, неверни у добру туђу, доводећи друге својом невером на заклетву, свађајући и мразећи браћу, немирећи коншилук и кућну чељад, кривомерци мешајући вино и млеко с водом те продајући,

држећи код себе велике и мале мере и криве, богатећи себе од сиромашких суза, законопреступници, мрсипеци и крвомешници с родом својим и кумством женећи се и блуд творећи! Пак те вештичине, вражаре, чаралице, бајалице, чинилице путем у сусрет мотрећи на злу срећу, коби и чини код себе носећи и записе; прохуде и баснословци, двообразни и по миту судије, крвопијци, не исплаћујући најамником и слугами задржујући плаћу, ни их хранећи, обрћући истину на лажу и од лаже истину чинећи…"

Међу свим тим људима међутим, био је један слој који је имао привилеговано место у Венцловићевим беседама.

Према "пахорима", који су недељом пунили ђурске и коморанске цркве, Венцловић је осећао неку врсту библијског поштовања. Умео је да их покара, да изобличи лењивце:

Ви, којино се по греху ваљате, крадете, лажете, опијате се, по блуду ходите, један на другога мрзите, отимате; недеље ни свеце не пазите, цркве пи закона се не држите, туђе благо хесапите, а сами сте беспослени, хоћете да имате, а не радите! Кому што послујете, и то хиљетом, чекајући да прође дан, да узмеш надницу, и плаћу, а за посао мало марење, ако ваљало, ако не ваљало! И сврх свега тога, ако ти мало роди земља, то хулиш на Бога. Ако ли ти много роди, а ојевтини храна, то јоште већма зинеш у небо, те тужно вичеш на Бога и род проклињеш што га је Бог наспорио и дао. И ниучему ниси благодаран; лише време, никад ти није право! Ако киша, ако суша, ако ветар, ако без њега, на све ти рокћеш и псујеш… Коме лула у усти, који пак у механи, или зури на улици и збија ти неваљалу беседу и воли спавати, него и за малу цену радити, а гарезити се и грижити јер ништа нејма; све се узда еда би што нашао на путу које благо, или у харамилук да иде отимати, а да не ради ни да послује, него да му је како бађава да се може живити….

Али Венцловић је баш у таквим проповедима осећао и сву тежину паорског положаја; и није узалуд подвлачио једну тенденцију која је очигледно била живо присутна у његовом времену; постојала је тежња напуштања села и преласка у град за лакшим животом; тако се земљорадник нашао на дну друштвене лествице, као онај чији је положај највише избегаван и који је у граду помало служио за подсмех, како то Венцловић резигнирано истиче, имајући очигледно у мислима вазда присутно оно питање које је црвена нит његових проповеди упућених горњим слојевима друштва: ко те храни? Тако међу најтоплије текстове Венцловићеве, надахнуте библијском речитошћу и једноставношћу, долазе она поетска обраћања коморанској паорији, новогодишње здравице са жељама за добру летину преузете из Св. писма, као она из године 1732:

Ја ћу вам добра времена давати;
кишна пролећа и јесен, и суха лета.
И земља ће вам ваша
свој берићет потпуно износити
да вам се напуне гумна свакога жита
и хардови вина и каце масла,
и сваке благоте да вам доста буде
и да вам преспева сваке летине
од года до года.
И старо испред новога
да исцрпивате и преручујете
и у снази се. у миру обживите сви скупа.
И нећете се ни од кога бојати
јер ће се сви ваши злотвори
од вас посрамити
и разбећи се испред вас.
И ви ћете се наспорити и
узрасти по навише.[92]

У таквим тренуцима сјединили су се у барокним проповедима Гаврила Венцловића убоги коморански паор са детронизованим луталачким Христом просјаком, симболизујући у својем зноју и скиталачкој беди судбину једног народа.

5. Барокни енциклопедизам и рационализам Гаврила Венцловића

"Памет је сваком човеку господар и она царује;

да кад је она слепа, човек је у мраку…"

Венцловићево дело било је намењено читаоцима различитих друштвених слојева, различитих нивоа знања, неједнаких схватања, могућности и потреба. Тако оно носи слику своје публике, утиснуту у све области у којима се једно књижевно дело остварује: у области језика, правописа, тематике, стила, естетике. Ако се прелазни случајеви сведу и упросте. Венцловић се обраћао двема класама читалаца и слушалаца: једној образованијој, којој је и сам припадао, клеру; и другој која је обухватала мирске сталеже, публици мање образованој, често и сасвим неписменој. Тако су се у његовом делу јавила два језика, два правописа, две сасвим различите врсте стила и две тематски разнородне групе списа.

Када је писао за клер, за потребе цркве, када се требало молитвом обратити божанству, Венцловић је писао на "канонизованом језику", на српскословенском. Тако су у раздобљу између 1711. и 1740. настали његови обимни списи:*Служабна књига* (1711-1716),[93] *Минеј за март-април* (1717), један *Минеј* светога Луке за август (око 1717),[94] *Часови ибогородичник* (1725), *Разглаголник* (1734), *Пресађеница* (1735), *Молитве, акатисти* (1739), *Каноник* (1739) и црквени зборник писан између 1730. и 1740. године.[95] Ове књиге покапане старим воском, на местимице "прегорелој" хартији која пуца као стакло, са влатима коморанског кукуруза међу листовима, најмање су занимљив део Венцловићевог књижевног посла и од несумњивог су интереса за историчара уметности. Богато илустроване руком свога састављача, пуне раскошних иницијала, вишебојних фигуралних орнамената и целих композиција, оне су писане старом црквеном ћирилицом. На седам хиљада рукописних страна, колико имају ови списи, углавном су убележени литургијски текстови, канони, молитве, тропари, кондаци, акатисти, и текстови за практичне црквене потребе, од молитава за освећење бунара и новог вина, до обимних раскошно илустрованих "службаних" књига, у којима је као у некаквој збирци драмских текстова регистрован читав помпезни церемонијал барокног богослужења, са детаљним Венцловићевим упутствима (која су за разлику од штива исписана црвеном бојом) о томе ко, како и у ком тренутку у тој перманентној представи, која траје годину дана из недеље у недељу, треба да се креће на "позорници" и када који текст којем од "актера" следује. Мањи део ових списа припада омиљеном средњовековном облику црквених зборника, и они као *Разглаголник, Пресађеница* и зборник писан између 1730. и 1740. године, представљају већ варијанту оног књижевног облика који ће Венцловић неговати на народном језику, и који ће код Доситеја у *Собранију* и код Рајића у *Цветнику* постати тако карактеристичан за српску књижевност XVIII столећа. У свим овим списима, Венцловићева улога по свој прилици сводила се на улогу преписивача и илуминатора канонских текстова, редактора и, ређе, прерађивача и преводиоца.

Оригиналнији и обимнији део његове књижевне заоставштине писан је на народном језику између 1732. и 1746. године, судећи бар по оним текстовима који су дошли до нас. Поред збирке Барановичевих проповеди *Мач духовни (1736)* у три књиге, од којих су сачуване две,[96] то су зборници пуни најразличитијих беседничких, прозних, драмских и песничких састава:*Поученија и слова разлика* (1732), Ж*итија. слова и поуке (око* 1740), *Великопостник* (1741), Пен*тикости* (1743), *Словаизбрана* (1743) и *Поученије избраное* у две књиге (1745. и 1746).[97] У оном делу који је сачуван,[98] ови Венцловићеви списи обухватају девет хиљада страна писаних на лепом и чистом српском језику, брзописом и свечаном ћирилицом, али упрошћеним правописом и без раскошних илустрација, тако да очигледно нису били намењени само ученим беседницима као штиво, него су служили и као лектира приступачна онима који старој и компликованој црквеној ћирилици нису били одвећ вешти. Писац овога огледа прочитао је с пажњом тих девет хиљада страна Венцловићевих рукописа и управо њих узео за главни предмет свог разматрања."[99]

Пишући за потребе веома широких и различитих слојева, како сам каже, за бегове и кнезове, господу и рају, официре и војаке, владике и попове с ђаконима, калуђере и "белце", мудре и просте, старце и младиће, мушко и женско, бољаре и сиромахе, за мајсторе и шегрчад, Венцловић није био у положају да може бирати или, тачније, морао је на нарочит начин одабрати средства и циљ своје књижевне делатности. Он је као проповедник најчешће био и једини учитељ људима који су на те проповеди долазили; његова предикаоница морала је заменити и надокнадити све, од универзитетске катедре до школе за одрасле и неписмене. Тако се он одлучио за један перманентан курс енциклопедијског карактера,[100] курс којем је своје слушаоце уводио у готово све области људског знања. Тај курс био је компонован са карактеристичним барокним осећањем за слојевитост друштва, за његову класну издиференцираност. У Венцловићевим списима наћи ће се слика друштва у којем је живео, пренета и на небеску хијерархију: анђели ће бити организовани у "руфете", у небеске цехове, имаће девет класа у које ће бити распоређени по важности и степену части код суверена; тако ће исто према различитим потребама и могућностима Венцловићевих слушалаца бити распоређене области знања које ће он желети да им пренесе. Има у његовим беседама најразноврснијег анегдотског материјала који иде од наивне, готово народске поуке до рафиниране метафизичке симболике, затим библијских легенди препричаних лепим језиком, списа из српске, бугарске, грчке и хебрејске историје, моралних проповеди, драмских текстова, философских трактата, естетичких огледа о сликарству, музици и литургијском песништву. Поред поезије коју је Венцловић неговао у четири вида - традиционалну у невезаном стиху, народну, десетерачку, манирестичку византијске провенијенције, која је веома занимљива и заслужује посебну пажњу, и барокну с модерном версификацијом, он је у своје списе уносио читаве збирке народних умотворина, пословица, загонетки и другог, дао читав један мали лексикон страних израза с којима ће се његов слушалац срести у библијским и другим текстовима. Тако је за потребе својих слушалаца прерачунавао старе валуте споменуте у Светом писму у новац свога времена, објашњавао облике посуда

споменутих у Библији, поредећи их са посудама у којима шајкаши носе "розолију ракију", тумачио шта значи усклађивање струна на цимбалима, како Јевреји празнују свој празник овилеју, цитирао на арапском и у преводу речи које је Христос на крсту изговорио, поредио старозаветне клетве са народним клетвама "што се српски од четири руке" зову, преводио грчке речи које се спомињу у списима светих отаца, давао етимологије одговарајућих израза у јеврејском, грчком и српском језику, разјашњавао јеврејска бројања сата у дану, дана и ноћи у недељи, и месеца у години, прерачунавао јеврејске миље у дужинске мере које су могле бити схватљиве његовим суграђанима ("папришта"),[101] поредио "харватске" и српске речи кад се разликују а имају иста значења, посрбљавао јеврејске називе (Израиљ - Богоје), спомињао Америку, обавештавао своје слушаоце о детаљима богословских знања, тумачећи им три степена поштовања *(латрију, дулију* и *ћипердулију)* и троструку небеску награду *(авреа, авреола* и *палма),* давао поуке из астрономије, из паганске митологије, из области обичаја Римљана и других народа, рецепте за састављање мириса и балзама, саветовао како да се од грознице излече и да се "од воћа и од воде здржавају". Да би им учинио разумљивијим и ближим старе теолошке и друге текстове, посрбљавао их је понекад, тако да је језик простих људи у библијским легендама често био језик шајкашких паора, пун турских речи и других анахронизама; св. Петар је тако Јуду хтео "ханџарем" да "пронузи", или је потезао "курђелу", тако је Јуда "калаузио" потери која тражи Христа, Христос носио опанке, а Златоусти састављао Јевреје и Турке. Други пут је, и то је било доста често, мистичне алегорије и метафизичку симболику, као и чуда светих, одједном разрешавао на рационалан начин, разумљив шајкашком слушаоцу. Беседа о младићу којег је Христос дигао из мртвих, тако је у Венцловићевим списима добила објашњење према којем чудо не треба схватити дословно; младић подигнут из мртвих је душа човечија коју је Христос однео на небо, а мати младићева, која је плакала над мртвим сином, то је црква. Чуда Богородичина, у Венцловићевим списима такође не ретко добијају рационална објашњења.

Овакав програм, Венцловићу није случајно наметнула само његова пракса; он се свесно за њега определио и систематски га спроводио. Његов енциклопедизам заснован је на његовој концепцији беседништва, коју је оставио и написану. Тај речити мали спис, практично руководство за беседнике, теоријска расправа о проповедништву и његовим правилима, прави је докуменат о пореклу наше омилитике; могао би се чак назвати *беседничким манифестом.* Елементи барокне узнемирености, стилске разуђености и најнеобичнијих спојева у беседништву Гаврила Венцловића имали су и свој практичан мотив; они су слика стања његове публике, врста примењене вештине. Венцловић у том спису пореди беседника са човеком који води различите дивље и љуте звери, лава и риса заједно, и мора да води рачуна како да се с њима опходи и шта којој зверци за храну даје. Не може се храна за риса дати лаву, ни обратно, а да се привремено успостављена хармонија у односима не поремети. Тако је и са шајкашком паством Венцловићевом: необична лествица, хијерархија духовних способности, менталитета и пријемчивости васпоставља се у једном систематизованом прегледу укуса, наклоности, и моћи Венцловићеве књижевне публике. Да би његово дело са успехом дејствовало, он је морао дати рачуна самоме себи о томе кога све има пред налоњем у тренутку када своје књижевно дело - беседу - нуди јавности. Резултате те своје "анкете" приказао је једноставно и убедљиво. Већини не вреди давати што друго до "млека и слатке варенике"; то јест, учити их једноставно и обичним речима, јер "детињску ћуд и памет" имају и "слабомоштни су", или су пак "оштри и преки", те "оштре и опорне речи не подносе, ка неки безуби окорела хлеба што не могу гристи". Ако се таквима, без обзира на њихове могућности и на слаб разум, пружи храна која им не одговара, "мучно је те, ка и зверад, привући и усвојити их". Другима пак, који се држе да су вештији и мудрији од осталих, њима "мудрија и повештија и уговора ваља пронаходити", беседу која ће бити као "појача храна", јер тужно је ако беседник таквима упркос свему даје да се "јоште зељем хране и млеко лапћу, не ктећи тврде хране јести". "Како су људи неједнаких ћуди" - каже ту Венцловић - тако ни беседник не може очекивати да ће му они сви подједнако и сви исте речи "преузимати", те не сме да брза у свом послу, него да свакоме пружи оно што му одговара. Какви све слушаоци не долазе ту пред беседника: "телбизи и прости, сваке форме људство, свештени ред и светски" и сваки захтева своје:

Друга је беседа к жени и друга к мужу, обашка је световање бољаром и набашка к сиромаши, веселу и брижну; - не једно је здрав и болестан, ћипан и килав, господар и говедар, официр и хајдук, учен и неук, философ и тука, слободан и страшљив, жустар и плах, љутица и крота, отворан и туп, коловођа и слепчовођа, испраљач и падач, светилац уједно и спотичац… Колика је разликост прихватању женатим и безженцем, девојци малој и великој, удовици младој, средовечитој и баби, родиљи и штирки… пустињаком, великопостником, манастирцем, особито ћелијашем, самцем на нурији поповом и у скупштини боравцем који су под заптом, и освем тога путником калуђером и боравцем по вароши уједно с људма и негде самцем ка јејине, сове ли речи… Има луђе од луђега. Мач над мачу. Од злочеста по злочестији. Мухмелат и угурсуз, јогунице, пркосџије, инаџије, гори од горега. Ето, мотри се о тима.

А сваки од њих убеђен је да је бољи од осталих или "по натури" или по ћуди. Раде оно на шта кога "нанесе памет", срљају без расуђивања у свашта и "без повратка". Само, вешт беседник ће такве познати ако разабере од каквих је ко међу њима елемената састављен; је ли од воде, ватре, земље или ветра, јер сваки човек је од ових "стихија" склопљен. А зна се, Венцловић подвлачи, "свака своју стихија натуру има", као што је и са животињама: "неласна им је управа, ни једнак им је посао и вид". То се може познати и по спољашњости њиховој. "Докле на кога згледне бистроумљив дочекилац многоискусан, таки свачију ћуд и нарав може распознати." Тако једне води и лечи "лепа и мазна реч", а друге оштра и "пољута", "овим ваља само свирала и прегуднице, а овим бич ил му замашна тојага". Некима је довољна само узда, а друге ваља шилом обости, јер су "лењи ка биволи и неласно подизати на добре послове". Трећи су пак "врућа срца, самопреволни, готови су примити заповест", па те ваља притегнути и одвратити. Некима и "хваљење хвајдише", а другима приговор, али све то треба пружати "с

временом по удесу, јерно без времена с незгоде, или узједит ће се за реч, ја ли протера се и почне хулити и кудити". Ту опасност, нарочито у тешким приликама на средњем Дунаву, где су ортодоксни трпели стални притисак "иновераца" и били изложени помађаривању и одроћавању, Венцловић је нарочито осећао и није толерисао никакве мере које би паству могле огорчити толико да се одметне од цркве и народа:

Водећи их лечити ваља, а не на кога трзати сабље ни пушке ни губити с очајањем ил' му с клетвом, с протеривањем, не у доба сносним налаганим бременом. Доктор, казује се, добри и врстан лекар, ваља да је духовни отац чедољубиви, а не закољитељ крвнички по злоби и по себи џелат несмишљени. Ове ето само леп разговор испраља, а ове прећња и стид. Ове ваља насамо и шапатом световати и прокарати изподмукла; мало се испречити. А ове и пред којим знаним друштвом с крајем изобличити или и народно провести, не име него лице и дело на видело. Зашто има неких опорих бесрамника и ништа не прибира ни хаје ако би му и зубе затупио насаму што говорећи. Ал' зазора ради људскога, могу се просвестити! А има и параца, те ваља жегнута жигом за прознање…

Било би, међутим, погрешно овакве Венцловићеве методе везивати само за систем морално-религијског деловања на публику. Он је очигледно био дубоко уверен у моћ просвећивања, у значај школовања и неопходност књига. Тако се веома добро укључивао у један шири покрет "претпросвећености" који је владао у српској, и не само српској књижевности његова времена, и почетком XVIII века освојио Украјину, Русију, Србију и неке друге области пре но што ће идеје Aufklдrung-а захватити Европу.[102] У складу с тим, Венцловић и цркву схвата као школу: "Који ли нејмате сребра, да речем новаца, по школа учити се, а оно ето, овде долаз'те, те купујте себи смок и пиће бадава!" - узвикује са проповедаонице. Многе од његових изрека односе се баш на питање школовања, знања и учења. "Памет је сваком човеку господар и она царује; да кад је она слепа, човек је у мраку!" - развија Венцловић народну изреку *ум царује.* Он сматра да се права побожност не може везати са незнањем и назадњаштвом, са запуштеношћу и примитивизмом: "Где нејма науке, ту ни Бога међу тим људма нејма"; "У злу и лену душу не улази - вели се - мудрост!" Ко "сам књига не чати, у цркви учења не чује, како може добро са злим раставити? Што је зло, њему се свиди да је добро, а што је по душу добро - он на то мрзи… Ко науке нејма, у многа зла упада". "Чувење до памети стоји" - каже на једном месту. У исто време сматра да је знање и обавеза. "Тко је мудрији, ваља му и да је попоштенији!" Он напада оне "који знаду књигу и даскалију, а не забављају се о њој" - "шегрт чему се од свога мајстора научи, ваља пак… другоме потпуно давати они наук; ко томе да придаде и вишак!" А не као неки који се горде својим знањем и чувају га само за себе "да он нешто сам зна, а мрзи да од њега ко што прими". "Садруже мој - обраћа се Венцловић својем колеги српском списатељу - не лењи се, не спавај дуго; ама пашти се књиге многе написати и саставити их; јоште није дошао крај свету - о учењу много се трудити ваља." С друге стране, знање које се запусти, и не негује и не увећава, помало се губи и престаје служити човеку. Венцловић то изражава на себи својствен живописан начин: "Гвоздени окрут ако се шњиме не послује, изе му рђа оштрице и не ваља; тако и сваки занат и мајсторија, вештина ли која - лише то црковно појање, читање и учење… пометне ли се и обнехати, заборавно је и коровом зарасте ка неоплевен петрожил…"

О потреби читања, учења и похађања школе, Венцловић има 1732. огорчене распре са својим парохијанима; он их жестоко кори због тога што децу не шаљу да се уче, макар тамо била кажњавана шибом:

Сами ви видите да су неучена деца свака непослушна и јогунице љуте, а с прутом учена - жива је то ваша у маторству палица!…

Како се сами нисмо измала божију путу учили, тако и сад деце ваше на учењу нејма ни мушко ни женско, него се по сокаци бију и псују, ка и оци што су им чинили. Исто толико боји му се мати да не би огладнило, те јоште како устане из постеље голо, неумивено, неопасато, или му лежећи у постељи - таки му уклопи комад у руке. А није да га умије, обуче и очешља, пак за много да га учи… пак да га тера у школу учити се. Ако ли већ није за школу, таки посао који уруке, а запретити и избити, нек се измаечка учи пословати, да допосле не узбуде из њега зао човек и нерадилац. Него како сване, комад у руке, хајде, пусти распасом на сокак! А и сам отац му тако чинећи, из постеље виче има ли што да пије и да једе, и још устајући виче и псује се…

Велимо да се је време обрнуло и стражње су настале године зле и опаке. Обрнули су се људи и изопачили се, те су стражњи постали од божије милости! А време свако са својим завичајем долази и пролази, како је и сад ово лето прошло…[103]

Култ књиге, који несумњиво постоји код Венцловића, има два порекла: једно је у традиционалном конфесионалном поштовању књиге као извора правог учења; понекад, то је мистично поверење у магичну моћ књиге, које помало рачуна и са психолошким ефектом њеног присуства - ту књига добија улогу сакралног предмета, иконе: "Где се год у ком дому находе многе књиге, измиче и бежи одонуд свако ђаволско дејство и мачтање, свака привидна хавет клони се… И само исто на књиге згледање заустеже човека од греха. Ако и на путу у ком заборавку дрзнемо штогод неваљало учинити, вративши се дома, гледнемо на књиге, таки се осудимо и у себи стресемо те се устручамо више затртати у онакве злокобнице…"

Друго порекло култа књиге је у Венцловићевим претпросветитељским идејама: он заступа важну и занимљиву тезу да је

мирским људима, његовој пастви, важније да се науче књизи и да се њоме баве него калуђерима, који по манастирима већ самом природом свога посла раде с књигама, а оне им тамо, изван живота, уосталом и нису толико потребне као руководиоци и саветодавци, као што је случај са шајкашком паством Венцловићевом. На том плану, Венцловић је водио занимљиве замишљене разговоре са својом публиком, углавном предвиђајући њене аргументе о потреби просвећивања и учења. Он је знао напамет како су све и с каквим изговорима избегаване обавезе просвећивања, учења и читања међу његовим слушаоцима. "Имамо ми другога доста свакојака посла, старости и своје нам бриге на глави!" - био је један од тих одговора. Сваки слој истицао је своје обавезе и имао другачије изговоре; једни одговарају: "Ја сам судац, кнез, биров, ешкут, полугар, вуцибатина, грижа ми је с варошки, сеоски ли послови", а не с књигом. Други пак кажу: "Ја сам трговац, занатџија ли, орач, копач, војник, херак, петак ли био, жену, децу имам, многу кућну чељад, стоку, миљкове, и доста ми је белаја на врату." А сви заједно бригу око књиге пребацују на другога: "Нисам поп ни калуђер - бране се они - светски сам човек, није мени до писма и чатања, нит је то мој посао, него калуђерски и поповски, ђачки - којино не имаду другог посла!" Клер и ђаци "на то су се предали те им је со тога њихов живот, храна и брана, одећа и обућа; друге бриге ни старости не имаду собом!" Што се, међутим, пастве тиче - она је књиге пометнула са школским добом: "нас је то прошло и отишло, не можемо се о књига бавити, ни их имамо кад чатити" - веле они у том замишљеном диспуту између беседника и слушалаца о користи и потреби читања. Када је тако предвидео изговоре који се дају и који би се могли дати, Венцловић је одмах и одговорио на њих, гневно напоменувши да су таква "одпирања" од просвете "погубне и неслане речи". Он је одмах истакао да је управо обратно од онога што се обично вели и да мирски сталежи, који су стално изложени проблемима свакодневице, имају већу потребу за образовањем и читањем него што је случај са свештенством:

Што то говориш човече божји? Да није твој посао о писму учити се! А кому ли више и ваља учену бити како теби?… Нити је у манастиру толико много учење за потребу колико је теби, којино на туштене душепогубне мамце долазиш и у многе замке се препињеш, а калуђери се у пустињи баве, у богомољству под игумановим су заптом. нашто им је много учење? Калуђери су подалеко од разбоја; толико их не сустижу бојне стреле да су рањави, а ти брате удиљ си на рату и на бранику стојиш; често се и раниш, више ти и лека привијати ваља…[104]

Безбројне су странице Венцловићевих списа које говоре о практичним и другим питањима књиге: тако једна од тих похвала књизи пореди учење с радом занатлија, кујунџија, казанџија, ковача, колара. Као што они састављају и оправљају своје производе, тако и ми, каже Венцловић, учећи се књизи "наше душе поправљамо и развраћено састаљамо, маторо понављамо, криво исправљамо, сакато припоавамо, помрљато глеђешемо …" Само што занатлије не могу материју с којом раде "преврнути на другу ствар: да учине од абе чоху, ни од сукна свилу, или од гвожђа сребро, злато ли… Ал' у нашем занату није тако; на боље и лепше се преврће; достапут може се справити од обојка диба, од струне скупа чоха, из дрвене чутуре златан кондир…" На другом месту, учење је упоређено са одбијањем детета од сисе: "тако и мати мила к деци кад своје дијете одбија од сисе и учи га храну јести, исто помало га најпре кашичицом залаже, а не много таки даје, зашто да га први мах много заспе, ништа му то не хвајдише кроме што пљујући му натраг квари и мрља своје прсте и хаљинице… Зато и ми вама овога учења навалом не наздрависмо једним махом с големом превршном чашом, да се и ви не загушите, те пиће проспете и чашом о земљу крхнете, пак напоље псујући изпоутичете без обзира. Него на више дана то разгодисмо".

Али, учење не зависи само од учитеља, него и од приљежности и старања ученика. Венцловић тврди за своје шајкаше да чак и они који имају књига код куће, више воле "узалуд седети дома или зурити на сокаку, него ли да узме у руке књижицу, те ш њоме се разговара". Ако се по кућама и нађе која књига, домаћин је "затвори у сандук или за полицу је баци, како неће видети бела света, да ни њему ни другом не фајдише…" А да га когод са стране запита "имамо ли књига, какве ли књиге имамо, - то би остао блекан" не знајући да наведе ни наслов ни шта се у књизи налази. "Ни имена којој књизи не би знао казати - вели Венцловић за такве - а камоли из које књиге да би што известио…"

Не мож' се уразумити о чему је речено? А како би могао, кад ни расклопити нећеш књиге да у њу погледаш, а камоли да је прочативаш? Узми де, ти књижицу у шаке, те седи за астал, и за много је с памећу чатукај. Да видиш, како ћеш се скоро о свему уавестити! Те што знаш, оно памти, а што не знаш, прођи и два и трипут, пак мисли се. Ако ли си већ баш тупоглав, те не мож' се довити, а ти мало дигни се, пак иди к вештијему те запитај! Није срамота о писму од другога се научити и штогод боље примити…[105]

Према Венцловићевом мишљењу, крајње консеквенце незнања и примитивизма трагичних су размера: један непросвећен народ угрожен је у непријатељској, а по културном нивоу супериорној средини:

Како што и сами знамо то и видимо многе туђоверце око нас, те нас јоште коре ругајући се хулом нашему закону. И што им можемо за то чинити кад су силовитији од нас и покњижевнији држе се да су и крштеници!… И још они супроћ нас дижу се и устају, свему нашему завичају ругају се и коре. Зовући злочестнике и неваљаоце с вером и са законом, скори су на парбу и на одговор, многим од нас невештим и памет смућају одводећи за собом…

Ако су Венцловићеве идеје о неопходности просвећивања несумњиво носиле верско обележје и биле исто толико у служби

"спасавања душа" колико у служби једног рационалног односа према реалним потребама живота, Венцловић је, с друге стране, свој рационализам обележио једним ванредно трезвеним ставом у коме није било предрасуда у односу на религију, свештенство, племство, у односу на породични и социјални положај жене у српском друштву XVIII века, у односу на народне умотворине, на сујеверице и рђаве навике свог народа, у односу на језик и правопис.[106]

Венцловићев критички однос према свештенству и нарочито према калуђерима, који читалац овог огледа већ познаје, у светлости рационалистичких схватања старог писца добија још једну важну димензију. Скепса, која је карактеристична за Венцловићеве теолошко-философске погледе, долази овде до изражаја. "Ако и јест вера једна, али крозазнање сваком своје!" вели Венцловић на једном месту. Одрицање од сопствености, један од битних елемената конфесије коју Венцловић и сам исповеда, калуђери не поштују: "слабо и сви калуђери то спажају, а камоли хришћани…" Нешто од тога има и у алузији на непотребност цркава ако су празне; "Нашто вам је каменита црква велика и висока ако би сва са сребра и от злата саздана била, кад нејма свештеника у њој?" Важније је помоћи некоме у невољи него "богомољство у то време". "…и ангелским гласом да би знали појати, све то нам ниподашто, ако братске љубави међу собом нејмамо…" "Мисли се и гледај што је пред људма очевидно укор и срамота, зазор ли је, - то знај да је и пред Богом грехота" узвикује Венцловић на једном месту, а на много других таквих места бележи: "Ко милује правду, тај Бога милује", "Какви људи, такви и поп", "Учитељство у поповству не стоји, него у наученој мудрој глави". "Да би се и сви свети што их је код Бога, за нас молили, а ми својих злиња и опачине не одстајемо се, - ниједне хвајде со тога нејмамо." "Није то прави пост само мрса не јести, ама задржи руке своје одграбљења и бијења!" У неким случајевима, његов рационалистички принцип уздиже га изнад религиозних предрасуда; тако Венцловић стављa родољубље изнад вере: "Добро да чинимо сваком, а понајбољма у своме роду, зашто ко не мари за свој род, тај се је своје вере одрекао и гори је од поганина!"

"Учитељи", што код Венцловића значи свештеници, упоређени су са библијским пастирима који слабо чувају своје стадо. "Псе тутне да куд трчкарају нека они сами с лајањем чувају овце, а куд се пасле да се пасле, по стрњишту, по корову, по бестравну ли песку ходиле. Ал' о њиховом подушном добротворењу убах слабо има да се ко постара, кроме што сваки на своју воденицу воду навраћа да себи што од кога зграсти. Која ли је и добриња из тога? Тко ли то пре свога му зајазења о чијем добротворењу и просматра?" Таквим "учитељима" и пастирима, Венцловић се обраћа речима апостола Павла: "Друге ти светујући а сам ли себе не мож' усветовати и научити? Заказујеш не красти, а сам крадеш. Караш пијанице, сам се опијаш. Кудиш курваше, а и ти со тим биртлујеш. Идола се грозиш, а цркву крадеш. Закон хвалиш, а преступљивањем закона Бога безчастиш…"

Венцловићев однос према племству карактерише исто тако став без предрасуда; он не схвата шта значи племство по крви; признаје само племенита дела: "Не по роду свакад јунаци на гласу врсни и бољари поштени излазе…" "Свакад су у љубави садружној боља два сиромашка него ли самац бољарин." Ту мудрост и тај став, Венцловић је у неким тренуцима доводио до врхунца: "Боље врсни млад разуман и освестан слуга, него ли будаласт цар, којино у глави нејма домишљења и расматрања у напредак." Барокно "коло среће", овде је и део једне друге мудрости, мудрости која говори о томе да није свеједно кога то коло избацује на видело и кога суноврађује: "Може се то на свету здесити да и из ропства чили туђ слуга на царство седне и земља га драговољно прихвати, а и из царева двора и рода просјак се нађе. И собом сам цар с које му рад неправде с царства испада и на љуто сиромаштво потпада…" Личне вредности су изнад наследних привилегија, а њихово мерило је рад. Занимљива је у том погледу прича о игуману Силоану и лењом монаху. У време када су остали калуђери били у пољу на послу, монах се није хтео бавити око хране која "душу губи". Игуман га је послао у храм, који је у то време био празан. Ту га је оставио и за време ручка, и када га је лењи монах упитао зашто не ручају, добио је одговор да је братија већ обедовала. Када се монах зачудио што и он није био позван на ручак, игуман му је мирно одговорио: "Ти си човек духован и не требујеш ову земаљску храну, а ми који смо од меса, ми хоћемо да једемо, зато се радећи мучимо. Ти пак, који си другу судбину изабрао, чати књиге и насићуј се духовним речима…" Наравоученије игуманово и Венцловићево гласило је: "Сваки човек напорним трудом до своје ползе долази".[107]

Похвала занату везана за један апокрифни спис као да се надовезује на ову Венцловићеву поуку. Размишљајући о речима светога Павла, који каже да "нигде није бадијава комад хлеба изео што нису његове руке трудећи се заслужиле", Венцловић напомиње: "Каде има човек свој занат у руку, свуда и у једном селу лабут штогод може да упослује и свој хлебац доста[не]. Зато врло је добро да има сваки човек бар штогод знања у својих руку, штоно се вели: занат, канат. Те ако му свега нестане, опет се може мало обживити где год узбуде са својим занатом…"

Напоредо са оваквим похвалама раду, Венцловић има и низ изобличујућих текстова који мане, сујеверице и ружне навике у српском друштву XVIII века стављају под удар његовог рационализма.

Једна од мана које Венцловић напада јесте просјачење. У средини где је просјачења било и међу калуђерима и међу световњацима, Венцловић је истицао да је просјачење велика срамота, али да се она мора од младости сузбијати: "Човече божији и ти се о томе смисли - узвикује он - те се учи од своје младости на сваки посао." Било који занат, било који посао треба изучити, најбоље онај који "срце зактева", и тога се држати целога живота, а не морити и самога себе "недоскутицом сваком" у просјачењу. Боље је радити дан и ноћ да човек "и сам има и другога да мож' потпомоћи" него "просљивим животом" и својом

немаштином досађивати другима:

То ти је велика укоризна, теби и твоме роду просјаку бити. Ако ли се баш никако не мож' обживити ни одржавати, а ти најми се у добра господара, те му одслужуј и тако свој хлебац тражи. Не буди ти за то срамоте ни укоризне; срамота је и грехота красти и лагати, а просјачина сам знаш да није на поштење никоме човеку, него лепше је и задушније делити него ли просити.

У једном времену кад су шајкаши непрестано бивали ангажовани као граничари на аустро-турским немирним међама, или слати као експедициони или казнени одреди по европским ратиштима у војни за аустријско наслеђе, Венцловић је дигао глас против кињења тела и прекомерних и изнурујућих постова, јер они су на походима доводили јединице српске ландмилиције до правих катастрофа и потпуне исцрпености. "С људска добротворства свачије спасивање стоји" - вели ту Венцловић, истичући да бесмислени постови не доносе спасење, него само "задаве, невоље, болести, рђе и неваљалости". "Та ми зовући се и видећи словесни људи, а гори од марве!" изобличује он ове рђаве навике:

Ако ли се ко хвали јер не једе меса ни вина и ракије пије, што се о томе има чим дичити? Сотим од травоберчади нимало утекао није, Свака то марвија нити меса једе, а ни вина пије. Јоште грози се и њушити то! Ни во ни коњ, магаре, овца, коза и камиља! И ако за своје спавање и лежање не тражи постеље тко, а ни кога простирача ни покривача, него на голој земљи лежи кињећи своје тело Бога и душе ради своје, а сотога стече у себе кашљицу и другу болест, те нити буде за коју хвајду себи ни људма (по томе ни Богу), - или ни мало не спава пак полуди, не једе, не пије, радити ништа не може сотога, у великом сиромаштву живи, проси ли, - то је мухтоједац и туђоизелица! Ни себи има, а ни за душу може коме што добро учинити. Те што се такад и пише међу живе људе? Чим ли се дичи да је бољи собом од других људи? Та то је само натура скотска, није то да је за коју дику такав живот, него јоште укор и покор, ништожитак својевољни.[108]

Сујеверице и врачања, Венцловић такође жигоше кад год му се за то укаже прилика. Тако он у ствари чини један мали каталог старих обредних и других обичаја своје пастве од проматрања "звезда и времена", ношења "записа, трава и корења" до везивања "узлова и сплета" и других чарања и врачбина које се примењују и уз најбезначајније поводе:

Ако ли који што мало изгуби, или што кога мало ако би прст био заболи, или му се што дијете разболи, то таки брже тражи вражару да вража и да баје. Нису ли то поганска дела, што некрштени људи творе? Или на путу коб мотрити, на млад месец, на ђурђевдан, на велике гадове, код куће, у пољу о свачем чарати. Еда је то вера? И хришћански завичај, је ли? Које но се ни у других вера таки послови не находе, то се међу нама находи!

Венцловић изобличава веровања у вампире, преносећи терминологију и приче о њима које колају међу његовом паством: "Ето, тај и тај, осица и вудраг, учинио се вукодлак, повампирио се, ђаво се је по смрти учинио; излази из гроба, ноћом ходи и дави децу и људе, штету чини. Ту смо га и овде назрели и видели!" Најзад спомиње и друге сујеверице, као да је тобоже грех "кад се ко не чува од жене на млад месец, кад је од крвоточења нечиста".

Ружни и нездрави погребни обичаји, који су током XVIII века изазивали не једном реаговања цркве и тешке сукобе између народа навиклог на традиционалне обреде и нових прописа, дошли су и под удар Венцловићевих проповеди:

Зло је и шалу, смех ли код мрца проводити и пијанчити ждерући. Голема је то грехота и безочство. Прилично је то свадби, а не тужењу плачноме! Празна дика, штоно неке студена срдца жене за мужем запевајући стењу тобоже плачући с мунитвом на очиглед пред људма, ал' суза нејма! Такво жаљење је неваљало и двообразно. Ама ти на саму, где те нико не види, тешко се поплачи за другом ти и уздахни од срдца.[109]

Мото Венцловићевих односа према положају жене, а он је о томе писао веома често, могла би бити ова изрека коју је забележио 1746. године: "Еда се не може прозлити и добра жена од нехајства мушкога?"[110] Дакле, реч је била о једном подређеном положају жене, који је Венцловић овако карактерисао обраћајући се својим мушким слушаоцима:

Каде где тамо међу женском се скупштином распариш, очи с умом заслепиш, с памећу доле спузнеш, с телом ти с разждизања се на туђе ка пихтије се раслабиш, - те своје ти цело поштење под ноге згазиш, - дођеш дома спуштен, невесео, гарезљив, ка враг напућен стуштен и смрштен, своју ти чељад костоломиш гризући. Потвараш и што није, на своју жену преко гледиш, ружна ти се и неуљудна, хаклача мухмелатна свиди, јерно тамо напољу замузен си остао жељиво, згледно с туђих. Те бунцаш с ходом ти ка обајан, вртоглави звиздан и мућак! На своју добропоштену радину и честиту другу ти верну за цела живота мразиш цангризајући је, наједаш пецајући с многом маном и с досадом, с поднашањем се, с прекором и укором. Псујеш, вичеш, облагујеш спречајући се, а ништо не знајући ти које зло, квар ли који право изрећи на њу, кроме своју ти кривицу ![111]

Једну неумољиву логику и неостварену симетрију предочавао је Венцловић својим слушаоцима указујући на неравноправан

положај жене. Када си сам "нечист ни поштен, да какво од друга ти поштење истежеш?" - пита Венцловић. Треба најпре изићи с поштењем на среду, па тек онда имати право на узвраћање поштеног односа у браку. "Како ли једнопоштену с тобом не и раван адет чиниш?" - поставља беседник питање својим шајкашима; "велите зле су жене, а ти си добар? Сам је злу чиниш!" - то су беседникови основни аргументи. "Што ли ти бољи поводиш се по њој?" - гласи последње у низу оваквих питања која сама већ садрже и одговоре. Текст о неравноправности жена који је Венцловић изговорио и записао 1743. године, без обзира на његове изворе, представља свакако један од најинтересантнијих докумената његовог рационализма:

И не знам како то закон доноси: мучи и осуђује из пара једно, једно што је слабије, а друго, поглавитије, опако да речем, опрашта! Што и фарисеји кушајући запиташе Христа за сваку кривицу отпуштати своје жене: "А ако ли се која с туђином затече и ухвати се не тек да је муж пусти, него и на улици с камењем да се побије!" То. рекоше, тако у закону пише нам се учинити. А икад може ли то бити да се жена под кога силом силимице наметне докле човек око ње не пипољи? А од човека може и на силу то се учинити и с преваром. Пак жена крива, а лупов није, што се он кајари и доста код своје с туђима чини. И још погорих мушких послова находи се неваљалих, пак кано њему ниушто је то, на лудост му се одбија, њега жена не може судити ни га пустити, а он њу да може и за малу ствар! Чудан је то закон, не иде правицом то законополагање, нехваљен је то завичај, нит је тај адет турвински сашта другога постао кроме како жене и тако у судски договор се не прихватају, нит су у то пристале, него мужеви како им се ктело, по својој вољи сами по себи су и доконали, те с писмом потврдили тај закон! Зато кривице осудни суд и паде само на жене; сотога и децу наменише тек очину а не и материну. И нелагодније неизлечено оставише…"[112]

Да би овакви, тематски често компликовани, а по свој прилици и не много популарни елементи Венцловићевог рационалистичког програма продрли до његовог слушаоца, Венцловић је морао да њихову форму, начин саопштавања и стил прилагоди нивоу, потребама и могућностима тог слушаоца. Тако је у беседама шајкашима од првог тренутка, од ораторске апострофе, успостављао један потпуно присан, каткад на хумору и интимном познавању заснован однос. Његове беседе често почињу обраћањем у којем има деминутива, тепања, надимака: *Браћо Красојевићи! Ево, гледај, Драгославе! Браћо Љубојевићи! Брате Милаче! О, љубодрази! Знај, брате драговићу! Та хеј, брате драшковћу! Мој драговојле!* или чак: *Древни мој Панто!* Понеки пут беседник окрене лист, па почне добро познатим начином беседу с претњом, али тако да одговара стилу за који се определио: *О, лупље, неверни безаконици!* Али, све се то није могло решавати само формалним средствима. Венцловић је успоставио присан додир са својом паством баш захваљујући вештини да у своје беседе и садржински уведе репертоар духовног живота публике. Народна традиција и богатство српске усмене књижевности и фолклора стални су сапутник његовог беседништва. Таква места живо сведоче о кршењу начела која је Венцловић као човек цркве, у име своје конфесије, сам не једном прокламовао; да се треба одрећи маскара, умотворина "ђачких поџепница", музике, песме и другог, створеног за вашарску и сокачку употребу, а приволети се духовној музици и поезији. Тај испит своје религије, срећом, он није издржао. Једино је остао негирајући начин на који је задовољавао форму (њу му је наметао његов свештенички положај) приликом увођења елемената народног стваралаштва у своје беседништво.

Кола, народне песме, веровања, пословице и загонетке, народна мудрост и вештина казивања одјекују непрекидно као ехо Венцловићевих беседа. "Ако ниси и сам у садруштву, згледни де, гдегод, где се свирње и хегеде чују - описује Венцловић тако једно српско коло из 1746. године - колико се онде мушка и женска фела скачући ломе, крше, море се и зноје гологлави, те и доламе своје од великога им зноја свлаче…"[113] "Хитре поскочнице" и "коловође", "сватовске игре и поскочнице" често се спомињу у његовим списима.

Понекад, он ће описати народни обичај или веровање: "Месец, кад је блед, то казује кишно време а црвен, - на ветар слути; а ако ли је чисто бео, - то лепу времену ујдише." У његовим беседама срешће се типични народни поздрави: "Помози Бог! - Дао Бог добро!" Прича о убогом Лазару на пример, испричана је готово као народна прича: "Како те није стид ни срам, црн ти образ буди!" - говори Аврам богатоме Гавану; убоги Лазар се узнео на небо као неки војвођански биров: "Кроз широку капију прошао и на златни интови по на шест коња се је одвезао…" Објашњење једног од кључних теолошких питања своје вере, Венцловић је овако саставио за своју публику: "Ка на прилику, што је на чохи с друге материје подстава, а једна се долама, капа ли зове, тако је Бог уједно с човеком састављен двоструко, несливено: у две форме један!" На једном месту у Венцловићевим списима блудница се Христу обраћа овим речима: "Помози ми худној чемерници и не одгони ме тужну напразно од себе!" Има народских израза као што су: "Нит му ваља боља капа ни лепша хаљина", или: "У зао час пошао и на зло се намерио", или: "Руке неграбљиве ноге не на зло брзе".

Гусле и народна песма стално су присутни у Венцловићевим беседама. Понекад, кад хоће да прекори своје слушаоце, он им пребаци да тако без пажње слушају литургију, "како да вам слепац гуди… или деца добују". Он Христа назива "псалтиром и гуслама", за понеке од својих парохијана хоће да рекне: "Овим ваља само свирала и прегуднице.'" "Камо гусле и песме? - узвикује на другом месту; - камо гледање женских црних веђа?" Он спомиње "играчице, танцоше, шаљивце, попеваче и женским песмама жељне слушатеље". Године 1743, у књизи *Слова избрана,* Венцловић има један кратак али ванредно занимљив одељак о народној поезији. Готово сто година пре Вука, он је ту дели на "јуначке", то јест епске, и "женске", то јест лирске песме: "Не псаломске и духовне песме ми толико зактевамо појати, ни их слушати, колико светске: те, што их зовемо јуначке песме, харамијске; женске, крчмарске…"[114] Заиста, у Венцловићевим списима има безброј сведочанстава да је

познавао народну поезију. Он Самсона пореди са Милошем Обилићем, спомиње "Љутицу Богдана", "дибу и коласту свилу", "цареве коласте аздије", има одломака који су очигледно разложени и у прози пренети стихови народних песама које су и до нас дошле: "Којино није злочест коњ ни стигнути ни утећи", "Онде ће свима видов дан бити - видет ће се који је бољи, који ли гори", "Почеше их бити и мучити", "Нити јаукну ни лелекну, ни сузе уз очију пусти". Једна од личности у његовим беседама благо "размеће на виле и на куле". Наћи ће се, даље, и целих десетерачких стихова, правих стихова епске народне поезије, са цезуром после четвртог слога;

У три царства девет краљевстава,
У свакога цара по три краља.

као и изрека стављених у десетерац:

Добар житак и бољи напредак.
О злу мудри, а о добру луди.
Чудна кола, а чуднији коњи.

Има места која би се могла схватити и као одјек лирске народне поезије:

Рука је десна послена;
О добру да је окретна
На помоћ и деобу нејачи.[115]

Има римоване прозе која, очигледно, још у себи носи музику народног стиха: "Испрва у аздији се носити, а допосле у покровцу издрт ходити", или: "Што досташе, оно и клаше".

Али, оно што је најкарактеристичније за Венцловићеве наклоности у овој области, несумњиво је његово интересовање за народне пословице, изреке и загонетке. По његовим књигама расута је једна лепа и обимом нимало безначајна збирка од око 700 пословица. Пре Мушкатировића, Текелије[116] и Вука, а инспирисан вероватно сличним интересовањима свога учитеља Кипријана Рачанина, Венцловић је, може се рећи, један од пионира на овом послу у српској књижевности. Занимљиво је да он употребљава термин *притча* који је касније у наслов своје збирке унео Мушкатировић, али код Венцловића овај назив нема значење пословице; њиме је означавао загонетке: "притча ил му загонетка" објашњава на једном месту. Али, под тим називом он понекад разуме и алегоричну поуку, како је објаснио на другом: "притча - штоно се зове: други се кара, а к нама се приговара". За пословице, Венцловић, као ни Вук, није имао у виду народни назив, него се служио увек поново објашњењем: "штоно просто људи говоре", "како што ви и сами говорите", "штоно се вели", "ви и сами знате и то говорите", "као што се казује", "штоно и сами људи веле", "вели се", "што у нас нека реч има, те се говори", "штоно нека реч има говорна", штоно се от речи вели", "казују људи", "то сами знате", и слично. Међу тим пословицама које је бележио често једну за другом, у циклусима од пола стране и више, тематски сређене, као аргументе за поједине тезе својих беседа, има и преведених с латинског ("По твоме имену тако је и житак твој"), има и других књишке провенијенције, али је гро народних. Оне су често римоване, као: "Чин'те што ћете чинити, да вас видим што ће од вас бити."[117]

Занимљиво је да међу Венцловићевим пословицама и изрекама има већи број оних које ће касније дословно или у варијантама Вук унети у своје збирке, као што су: "Путу рока нејма", "Чије није било, чије ли неће бити", "Мртви се коњи не поткивају", "Боље с миром жити, него с чиром бити", "Ашчија чорбу дели, а Бог срећу", "Док смо, да смо", "Што је отето, то је проклето", "Ко куца на врати, отвора му се", "Трпен, спасен", "Сит гладну не верује", "Данас јесмо, а сутра нисмо", "Колико људи, толико је ћуди", "Кад човек ради, Бог не брани", "Док се дим не поднесе, дотле се ватре не мож' нагрејати", "Око оку добра не мисли", "Клин с клином на крај се избије", "Што дикла навикла, то и свикла", "Ко што тражи, то ће и наћи", "Курјак своје клање… једанпут плаћа с кожом", "Зло се са злом протерује", "Млад левента, а стар простац и просјак", "Докле је гвожђе вруће, дотле се кује и кали се у студеној води, да се не испуца с љуском", "Ближа је кошуља к човеку неголи долама. А ћурдија је јоште подаље и није у свако доби ни за потребу", "Не будите ви свакој чворуги длето", "Докле једним не смркне, другим не може осванути", "Ветар шаком хватати", "Тко пред другим копа јаму, сам ће у њу се увалити". "Нитко се изучен није на свет родио", "На живот, срећу и добро здравље", "Слатка - велите - реч отвора нам гвоздена врата", "Овча кожа, а вучје срдце", "Дугорепа је несрећа", "С невешта и гора плаче", "Шуга с шугом се удиљ и састаје", "Поред суха дрвета и сирово гори", "Рука руку пере", "Не искати над погачу више хлеба да и проју не изгуби", "Живу змију у недри држећи", "Колико му је губер, толико се и пружа", "Небојшу пси уједају", "Није сваком царевина", "С коња сести на самар", "Готови ражањ за зеца, а зец ко зна где је: у пољу, у шуми ли".[118]

Најзад треба рећи да је Венцловић забележио у својим списима и понеку загонетку. Њихове одгонетљаје није саопштавао, јер је читалац могао наћи одговор у контексту. Када се, међутим, Венцловићеве загонетке издвоје из контекста у којем су нађене, потребно је уз њих дати и одгонетљаје како смо овом приликом и учинили:

Ни говори, ни ромори, а вид човечији има (икона)

Једна глава, једно грло, суретина одело (калуђер)

Понекад, то је прави мали поетски текст, који није без везе са Венцловићевим маниризмом:

Ахеја је давно пролетела,
обртушка се удајачила,
промене нејма… (смрт)

Цео овај рационалистички програм, Венцловић би тешко могао остварити да се није одлучио за прилагођавање могућностима своје публике и у области језика и правописа. Јасно је на први поглед да од оног присног контакта са публиком који је наш беседник остваривао улажењем у богате ризнице народне мудрости, усмене књижевности и фолклора, не би остало ништа да је све то преточио у стари црквени српскословенски језик. На "рационалну идеју да за народ треба писати народним језиком" (Скерлић), Венцловић је дошао читајући своје библијске узоре и формулисао ју је, колико нам је данас познато, 1732. године.[119] У првој својој књизи писаној на народном језику, он има један цитат из св. Павла који је овако пренео: "Писмо које се својом памећу не разбира, оно бије и мори људе". У поговору исте књиге каже да ју је писао "србско простим језиком", "на службу сељаном некњижевним", примењујући тако у пракси идеју која је очигледно постајала интегрални део његовог рационалног претпросветитељског система. За превод Барановичевих проповеди, он бележи око 1736. да га је начинио "простим дијалектом", а у *Великопостнику* (1741) детаљније образлаже свој став. И ову књигу је писао "на просто и уразумително знаније србское, за сељане и просце људе", "простим људем на разумност", а у тексту на једном месту обраћајући се пастви подвлачи свој принцип: "Просто вам ово говорим вашим србским језиком, а не по књишки скривено, ни по лешки, пољачки ли шљапам…" Тако је Венцловић "србски језик ради разуменија простим чловеком" почео користити и као књижевни.

У предговору, међутим, он је морао да да рачуна о својој реформи. Почео је да уводи народни језик у црквено беседништво, и таква реформа није могла бити безначајна; поред тога што је отворио пут за уношење елемената народне мудрости, усмене књижевности, поезије и традиција у црквено беседништво, он је, на пример, учинио и нешто због чега ће једног настављача његовог посла, стотину година после њега, жестоко напасти православна црква. Наиме, Венцловић је, као Вук после њега, унео у своје списе народне називе црквених празника. Духови, Петров пост, Госпођин пост, божићни, ускршњи пост, Сретење, Богојављење, Видовдан, Петровдан, итд., све су то називи који се сретају у Венцловићевим књигама писаним на народном језику.[120] Он је о свему томе морао да положи рачуне пред својим црквеним старешинама и извео је то са много такта, знања и мудрости - позвао се на одговарајућа места у *Светом писму* и тако у предговору *Великопостнику* 1741. године поткрепио свој став оваквим цитатима: "Не у магли и кроз облак учити и говорити невештим писму, него просто им се, језиком њиховим обраћати, тако да све разумљиво људима буде"; или: "Ако непознат глас труба даје, ко ће се на бој приправити? Тако и ви, ако неблагоразумно речи даднете народима, како ће разумети говорено?" У оваквим предговорима *К читатељу,* који су били овде и у преводу *Мача духовног* намењени клеру, Венцловић се наравно служио српскословенским језиком (ми смо те цитате осавременили), док је у истим књигама у делу где су проповеда намењене слушаоцу, употребљавао народни језик. [121]

И касније, 1743. и 1746, он у књигама писаним на народном језику подвлачи предност овог начела: захваљује Господу што га је уразумио да може почети и довршити "душеполазну књигу простаго језика", а публици узвикује на једном месту: "Просто ви, а не по књишки за то кажем!"

На сличан начин морао је образлагати и своју реформу правописа. Он је очигледно рачунао и са читаоцима својих беседничких списа, а не само са слушаоцима пред предикаоницом. Зато је своје списе састављане на српском језику за народ, за неучене и мање учене, писао упрошћеним правописом. У свом преводу *Мача духовног* од Лазара Барановича (1736), он је изнео своја схватања о потреби новог упрошћеног правописа који би се употребљавао напоредо са старим, већ постојећим црквеним правописом. "Нека се има у виду да нису сва слова проста - напомиње он - јер она, која се Богу говоре, она су по књишком начину записивана (то јест, старим правописом, а не упрошћеним), а она која су људима упућена, она по простом."[122] Венцловић је свестан да његова нова "азбуквица" (он спомиње "нашу српску азбуквицу" око 1740)[123] није потпуно усавршена и каже "с незнања и умне немоћи не успех све и на најбољи начин протолковати". На завршетку обе сачуване књиге свог превода Барановичевих проповеди, он даје објашњење како је обележавао умекшавање *к* и г у ћ и ђ: " Гѩ, Гѥ, Гю - ђа, ђе, ђу; Кѩ, Кѥ, Кю - ћа, *ће,* ћу;. . и Гѵ, Кѵ - ђи, ћи". "Пишући народним језиком, он је наилазио на тешкоће нарочито у знацима за српске гласове којих није било у црквеној азбуци, те се он сам морао довијати и измишљати, како ће што боље представити изговор таквога гласа и целе речи. Тако је он потпуно самостално покушао да реши нека од оних питања, која су после, у почетку 19. века, задала онолико муке реформаторима данашњега нашега правописа" (В. С. Јовановић). Венцловић је у ствари од шест знакова, колико ће касније Вук унети у своју нову азбуку, употребљавао већ три: *ц,* ћ, и ђ а његово ћ и ђ разликовали су се по томе што је реп на горњој водоравној црти код *ћ* заврнут на горе: а код ђ на доле: .[124]

Ређе је Венцловић употребљавао да означи гласове *ћ* и ђ исте онакве графије какве је Вук (према сугестијама Мушицког) око сто година касније унео у своју реформисану азбуку, само је Венцловић графију која је код Вука употребљена да означи ђ употребљавао за ћ, и обратно. Занимљиво је да је у литератури онај чешћи Венцловићев начин обележавања ових гласова (,) остао незапажен, а да је уочен само овај "вуковски" начин обележавања.[125] Тако до данас Венцловићу није дато признање и за проналазак једног начина обележавања гласова ћ и ђ, који се разликовао од Вуковог, иако је графије за обележавање споменутих гласова, Венцловић градио понекад и према принципу који је Вук касније усвојио. За *љ* и њ, Венцловић је често употребљавао графије л' и н', чије је порекло у поједностављењу меког знака (танко јер замењено је апострофом).[126]

Тако се непуно столеће пре Вука и његове реформе, Гаврил Стефановић Венцловић јавља као један од првих који ће у модерна времена учинити велике напоре да се у српском друштву изврши једна широка реформа на више планова. Та Венцловићева реформа има више додирних тачака са каснијом Вуковом и обухвата:

1. реформу језика с тежњом да се пише на народном и за "просце људе" приступачном језику;

2. реформу правописа, при чему је Венцловић користио три од шест нових графија које ће Вук унети у свој правопис;

3. увођење народних назива за празнике;

4. скупљање народних умотворина (пословице) и подела усменог песништва на женске и мушке песме;

5. тежња да се *Св. писмо* преведе на народни језик.[127]

Откуда Гаврилу Стефановићу Венцловићу, "бившем ученику обштег духовника будимскога предела", такав рационалистички програм, такав жив интерес за просвету, таква схватања о свештенству, религији, моралу, племству, женама, народном језику, о постовима, врачбинама, откуд такав интерес за народне умотворине, за правописна питања? Како се догодило то да овај претеча Доситеја Обрадовића и Вука Караџића који, по речима Скерлића, "за читаво пола века стоји пред својим мрачним добом" - никне у пределима којима су ударали свој печат шајкаши на горњем Дунаву, граничарска солдатеска, убоги паори и растуће несугласице између српских трговаца и клера?

Ми не бисмо постављали оваква питања. Венцловић је био син свога времена, једног бурног, немирног времена које је усковитлало не само народе и границе царстава него и идеје у људским главама. Конфесионалне преграде су се љуљале или постајале условне. Једнојезична подручја на западу у истој, мада туђој царевини, нису више могла остати изолована од источних, као што пољска језуитска књижевност није остала туђа украјинским писцима везаним за Кијевску духовну академију. Ова је, опет, примљене идеје, форме и садржаје преносила даље, у области својих зрачења. Тако, шире гледано, Венцловић није сам у својем времену, и његови видици, често шири од наших када о њему и његовом добу хоћемо да говоримо, нестају у далеким хоризонтима једне опште културне климе која на граници двају столећа влада у средњој Европи. Његово време, то је време оживљавања беседништва на Истоку и Западу. То је време Босјеа у Француској, Пазмањија у Мађарској, Скарге у Пољској, Гаљатовског у Русији. Барокна омилитика словеначког кончетисте Јанеза Светокришког, проповеди хрватског писца Хабделића, или пољско-украјинског беседника Барановича и Венцловићеве беседе коморанским шајкашима, то су дела истог стила, а различитих конфесионалности. Његов барокни енциклопедизам и рационализам није усамљен. Да се у то уверимо, треба само упоредити слична и исто тако разноврсна интересовања Павла Ритера Витезовића, Венцловићевог савременика, који је дао значајан допринос не само хрватској него и српској књижевности, где је његова латинска *Стематографија* била превођена, и где је нашао наручиоце и читаоце за једну историју Срба. Витезовић и Венцловић су са сличним претпросветитељским циљевима радили на истим пословима. Одлучивши се за један у оном времену омиљени род, пословице и изреке, Витезовић је у Загребу издао 1702. "Приричник алити разлико мудрости цвитје", а Венцловић у својим делима учинио нешто слично, прибирајући народне пословице и изреке у време када се припрема, преводи с руског и касније штампа збирка сличних текстова пореклом из пољске и грчке књижевности *Апофтегмата* (Венеција, 1.765), пошто је ова књига доживела многа издања од 1614. на пољском и од 1711. на руском језику. Формулације које је Витезовић употребио у латинском предговору хрватски писаној *Кроници* (Загреб, 1696) напомињући да је "прилагођена схваћању мање образованих" у жељи да се "векшина с њом служи", потпуно одговарају сличним образложењима у предговорима Венцловићевих књига писаних на народном. језику. Увођење народног језика у књижевност, акт -"повезан с практичним циљевима хрватске културе", писање граматике која је изгубљена и реформа правописа *(Orthographia Illyricana)* непосредно везују Витезовићев рационалистички програм са Венцловићевим. Обојица песници, један бакрорезац, а други илуминатор својих рукописа, обојица забринути над судбином свога народа и турском невољом схваћеном као "казном божијом", обојица са енциклопедијским склоностима ерудита, заинтересовани за фолклорне баштине, Витезовић и Венцловић додирнули су се још у једној области: први пишући латинско-хрватски и хрватско-латински речник, а други показујући очигледне лексикографске склоности у покушајима, расутим кроз цело његово дело, да надокнади недостатак једног грчко-српског речника, или, тачније, једног

речника страних речи и израза употребљених у Библији, речника који је био потребан као приручник при читању оне књижевности коју је предлагао својој публици.

С друге стране, оне претпросветитељске, рационалистичке идеје које је Венцловић уносио у своје проповеди борећи се за просвету, школовање и радиност свога народа, а против ружних обичаја, лењости и незнања, наћи ће се и у списима украјинске омилитике оног времена. Довољно је навести неколико идеш из дела оних писаца украјинске књижевности које је сам Венцловић читао - из дела Полоцког и Копинског. Ту се сретају овакве мисли: "Пред свим стварима, и у свим стварима, нека предходи и нека увек пред тобом буде здрав разум и расуђивање"; "онај ко хоће да има здрав разум, умни напор њему увек следује"; "изнад свих добродетељи, да поштовани буду разум и расуђивање; јер то је почетак и узрок свега доброг". Родитељи треба да децу већ од детињства уче "или занату неком или другом поштеном каквом послу, да не би живући у беспосличењу обикнула пороцима, јер лењост је мати њихова…" Прекори које Симеон Полоцки упућује Русима у својим проповедима због тога што слабо маре за образовање (позивајући се чак на пример неговања грчке књижевности и културе у Срба), позив да се граде школе, његове поуке родитељима да не треба рђав пример да дају својој деци и да није грехота и батине употребити ако устреба - све су то идеје које ће се наћи и код Венцловића. Идеје о потреби реформисања монаштва и критика калуђерског начина живота - то ће се све наћи у *Духовном регламенту* (1721) украјинског писца Теофана Прокоповича и није тешко пратити како су оне из дела руског писца допрле до Венцловићевих проповеди.[128]

Тако сагледаног у ширим оквирима идеја које су владале у српској, хрватској и другим, њему савременим књижевностима, Венцловића је лакше поставити и у однос према Доситеју, чији је непосредни претеча.

Стога не бисмо рекли да је Венцловићево дело сведочанство о томе "како би се према староме, српско-словенском књижевном језику (да није било прекида), српски народни књижевни језик развијао",[129] него да је оно сведочанство како би се развијала једна културна револуција да је којом срећом Венцловићево дело било штампано и донело реформе које су остварили тек Доситеј и Вук, али лишени могућности да то учине поштујући континуитете старе српске културе.

6. Славни беседник из Сент-Андреје

"В лето 1739. дође јеромонах Гаврил Стефановић, славни проповедник из Сентандреје",[130] забележили су Коморанци у летопису своје цркве у тренутку када се тамо на својим вечитим лутањима нашао Венцловић. Његов углед беседника очигледно је ишао испред њега. У првој половини XVIII столећа, Срби су имали једног писца који је славом и угледом превазилазио свој најближи круг. То није могло бити случајно и без разлога. Венцловић је био професионални писац, беседник од струке, и том послу посветио је све своје способности и обдарености, све своје знање и огромну радну снагу уложену у опус од близу двадесет хиљада страница писаног текста.

Готово свих девет хиљада страна текста, колико је у његовој заоставштини сачувано на народном језику, Венцловић је написао у облику беседа. Један велики део тог беседничког опуса, међутим, припада беседничкој књижевности само формално. Наиме, Венцловић је у беседничке оквире стављао и све друге књижевне родове које је неговао (легенде, житија, историјску прозу, поезију, анегдоте, пословице, драму, итд.), тако да у његове текстове који се заиста могу назвати беседама, јер то стварно и јесу, а не само оквирном формулом, спада много мањи број рукописа. Али, било би погрешно сматрати да је његов углед беседника од имена и умећа долазио једино од тог другог циклуса беседничких текстова у ужем и правом смислу те речи. Он је недостатак штампане речи једноставно замењивао усменом речју, и све што би се у нормалним приликама могло и хтело саопштити путем штампе, он је саопштавао на једини у оно време и у приликама под којима је живео српски народ, одиста приближно ефикасан начин - путем беседе.

Имао је неограничено поверење у моћ живе речи и у њену важност у животу човека: "Вешта беседа свакој тузи брижљивој разговорно је облакчање", "Слатка реч отвора нам гвоздена врата", "Језик права човека сребро је прекаљено", "Добра браћо и људи божији, ако имате у себи беседу разговорну изарад људи, проговорите им за утешење". Он саветује да "беседа свагдар слана и слатка бива", да буде казана "просто, сазнано свима". Али, беседништво не зависи само од беседника; оно зависи исто толико од оних који беседу слушају; "јерно ни докторски момци… једно исто тек нешто лековито биље свима [не] доносе давати…" Његов рационалистички принцип је "није по јакости и кадрости беседљивца, него беседа је по разбирању слушаоцем". Тако он даје портрет идеалног беседника, наглашујући баш ту моћ да се у беседи одједном обрати појединачно свакоме у множини слушалаца и донесе пред свакога онакав лек какав је коме за потребу:

Учење му милотрудљиво, прутасто за извидање лековито и човекољубазно: драговољно свима, опет ко томе и пољуто. У обадвоји смеса разблажена, тако да би ни с добровољством кога омекшавањем пустошна учинио, а ни с пречањем грозљивим коме нахудио или дотужио што. Својски по завичају закон полажући му, слугама и господаром, господи поглавицама и пахором и раји, мужевима и женама, родитељем и деци, женатим и бећаром, слаткомуљању и одбијању здржљиву, мудрињи и глуповињи, окројшем и крштеним, Христу и вилајету, телу и души. Те ове хвали радост и венац свој наричући их, а овим пак

безумство куди: Те ове ето, што право се држе к бољем их пути с усрђем и врло их зато милује, а неваљаоце натрашке узби-'а. Онда одбија и пак после себи их лепо привија. Кад плаче. кад опет весели се, онда млеком их залаже, тадар пак тајни се придотиче, неки пут на вољу им допушта и опет заустеже их, с палицом попрећује. Кад се склања кротко, кад и на високо се држећи указује и пак се врло снижа и мањи од свих апостола се чини и опет се на големо издаје, те вели да сам то Христос из њега говори.

Способност тог примања, код Венцловића је условљена и метафизичким разлозима: има беседа које човек не би био способан да прими, схвати и усвоји. "Колико смо ми врсни, по нашој кадрости нам се и указује" - бележи Венцловић и као пример преноси речи апостола Павла: "Не могох вам, рече, наук давати ка духовним, него кано телесним, те… млеком вас запајам а не окорелим хлебом и којим опорим кухањем да бих вас хранио, јерно видим да није за вас, ни можете поднети остра учења… Чуо сам, рече, ја таку беседу што није за изговарање к људма…" Али је беседник утолико више привржен и награђен уколико јасније осети да је контакт између њега и његове публике успостављен. У таквим тренуцима обраћа јој се с библијском једноставношћу, али без метафизичких размишљања о препрекама које стоје на граници људског сазнања, с пуно вере у човека:

Каде вас видим ту, скупа нерасходне се слушаоце и радопримаоце, тако и отселе без лености и одвише опет радим за ваш хатер. Да ка житу севач у добре њиве више жита засевати кнади се, и ја о себи се каним да учитељска семена у ваша блага срдца словесна много бољма подобре засевам. Из тога добро се надајући скупа с вама онога тамо жетвена лета прикупити наспорно себи вечиту лепу храну. Сваки, ето из земљорадилаца за муку му је тадар кад по блату гази и много жито изнура сејући у студену земљу. Ама угреје ли пролеће и види пунородне њиве лепо поникле и веселозгледљиве, сву ону првашњу муку и жаобу заборави тадар и прионе и за остале пољске послове провиђати о придостављању сваких за потребу кућних мађерија. Те радо очекује збирању рока… И то каде видим а у вама лепо ниче и весело расте свагда сам о тому драговољан каде не узалуд семе сам то засевао, нит сам се бадава трудио, јерно у доброродну и дебелу посејао сам земљу - свиђено пригодљиву за издавање јој врла рода. А откуд ли сматрам таквом рађењу придобитак? - Студа, откуд но видим да се моје речи у преспеване послове преобрћу!

Он је свестан да све што говори неће пасти на подједнако плодно тло, и у оној епоси веома популарна парабола о сејачу добија код њега једну својеврсну верзију: "Како земљани који усев на бољој земљи више, више рода с једнаким засејањем издаје (која њива сто мерова пшенице, која ли шесет, која пак тридесет); семе једно је, не више ни мање посејано, ама земља томе суди како је која; - тако су ти и сви људи собом. Поучавање црковно [тј. беседа] свима се једнако исказује, а како је тко какве натуре у себи, онако га и прима!" Но Венцловићу није било свеједно да ли ће његов говор "на ветар" ићи. "Мучно је то и тужно - бележи он - дуваровом бездушним говорити." Добро је осећао да свака беседа односи део његове снаге и ненадокнадивих унутрашњих моћи, и то изразио једном од оних дивних метафора које су тако тражене и тако карактеристичне за његово дело:

Изнеможе ковач духајући у вигњу с мехови. Неста му гвожђа ни олова. Кујунџија оштети се, сребро ископни; узалуд га претапља и кова - лукавство, телбизлук им, не одвоји се ни с ватром истија…

Та страствена заинтересованост за судбину беседа у срцима слушалаца везује Венцловића за једну од две беседничке школе којима је припадао и у којима се учио. Наиме, готово све Венцловићеве беседе имају прототипове у делима класичних или њему савремених беседника, и сви ти његови прототипови имају опет своје праузоре.

Венцловић је стварао један део својег дела контаминишући, преводећи, посрбљујући, прерађујући и прилагођујући одређеним приликама у којима се налазио са својом паством, дела великих беседника источне цркве, Златоустог, Василија Великог и Григорија Богослова. У занимљивом малом спису описао је један прастари књижевни спор у Цариграду који је избио поводом различитих беседничких метода ове тројице грчких говорника, дајући карактеристике стила свакога од њих. Василије Велики описан је ту као беседник речит, узорног морала, као да је "освем тела био", али Венцловић спомиње и његову "тврду ћуд", изобличујућу нарав, строгост која ничије погрешке лако не опрашта. "Ништа у себи он што од човечаске натуре ни за лек не имађаше" - износи на крају Венцловић своје мишљење о овом византијском беседнику. Григорија Богослова хвалиле су његове присталице - пише даље Венцловић - са његових мудрих беседа, "извијаних и покривених", што ће рећи накићених, компликованих и дубокомислених, учених и пуних скривених алегоријских значења. Јован Златослов, пак, разликовао се од ове двојице беседника по томе што је он, имајући у виду слабост човечије природе, подучавао олакшавајући тегобу људима. "На ласно их опрашташе, да се не плаше од многе каштиге им кривци; тако их на слатко насташаше с поучавањем…[131]

Описујући овај књижевни спор, Венцловић се попут цариградских житеља и сам определио за "свог" беседника. Био је то Златоусти. Читаве књиге, као *Маргарит,* овог "социјалног" предикатора, како је једном назван први беседник источне цркве, Венцловић је преносио својим коморанским слушаоцима. "Свети Златоусте, дај ми, блатнику, с зајмом за сад твоја света уста!" зазива Венцловић свог омиљеног беседника као некаквог паганског бога беседничке вештине, којем посвећује лепу похвалну песму. Један велики део Венцловићевих беседа рађен је по узору на Златоустог, или представља мање или више верне

преради и посрбљавања Златоустових беседа, које је наш писац ценио поред осталог и због тога што је у њима "толико много светих и божествавних књига протолковано јавно" и што их Златоуст "на просто, сазнано свима, проказа". Менталитет Златоустог, његове моралне особине, толерантност, разумевање, које је Венцловић сам истакао, нису биле без значаја за ово опредељење нашег писца.

Друга беседничка школа кроз коју је прошао била је много модернија, школа готово његовог времена, јер не треба заборавити да писци прве половине XVIII века, као Бранковић и Венцловић, дугују своје образовање XVII веку. Венцловићева је младост протекла крајем XVII века у којем је стварана украјинска барокна омилитика, руско "схоластичко" беседништво под утицајем језуитских проповеди, драме и поезије неговане у Пољској.[132]

"Она је израз - писао је Остојић - особитих политичких и културних прилика у којима се нађоше западни и јужни крајеви Русије кад потпадоше под власт Литавске и Пољске. Што целом овом периоду даје нарочит карактер, то је утицај латинизма. А латинизам се увлачио због све већег утицаја пољске државе и римокатолишта. Формално православље је сачувало извесна права у римокатоличкој Пољској, али је било притешњено, стога се заподенула борба у XVI и XVII веку. Литература је добила полемичан карактер. Главна сврха полемике беше: доказати чистоту учења источне цркве и потпуну сагласност западно-руске цркве с њом. Снагу своју црпла је полемична књижевност из школске учености.

Јер се православље могло бранити само истим оружјем којим су се борили противници. То оружје беше школа која се развила особито од времена кад се у Пољској, а затим и у кнежевини Литавској, утврдили језуити. Језуити су успели да силно подрију и протестантизам и православље. Имајући богата материјална средства и правилно организовану школу, римокатолицизам је привлачио себи и спољашњим црквеним блеском и блеском науке, која је, привидно, потпуно оповргла догматичне и обредне особине православља. Православље се морало бранити истим средствима - средствима просвете. У ту сврху су се образовала црквена братства, која су у другој половини XVI века организована сила: у њима су се прибрали присталице православља, и одатле су се основале оне православне школе којих је најзнаменитија представница постала доцније кијевска колегија Петра Могиле, потоња Кијевска академија.

Уз богословску полемику, као главну врсту ове књижевности, развило се и схоластичко духовно беседништво, које су духовне школе и теоретски и у пракси веома неговале…"[133]

Овој беседничкој школи припадао је и Венцловић.

Гаљатовском и Барановичу, украјинским беседницима који су писали и на пољском, Венцловић дугује највише у овој области. Гаљатовски, који се прославио као говорник и као учен полемичар, огледао се у расправа с католицима, Јеврејима и муслиманима, оставио је уз друго издање своје књиге беседа *Кључ разуменија* прву омилитику у Руса, која је касније послужила као узор многим схоластичким реторикама. Како су западни и источни Руси и иначе црпли своју науку из западних извора, и ова теорија беседништва од Гаљатовског израђена је по латинским омилитикама.

Те беседе из *Кључа,* Венцловић је веома често преводио, подражавао, прерађивао и прилагођавао својим потребама, а реторика Гаљатовског из исте књиге, теоријски, лежала је у основи једног дела његовог беседништва.

Сличност прилика у којима се у том тренутку налазила православна српска црква у Угарској са околностима које су подстакле развитак полемичке украјинске књижевности, школоване на истим изворима на којима је био школован и њен језуитски супарник, довеле су до потребе да се напорима католичке цркве у Аустријској Царевини око унијаћења Срба супротстави исто тако учена и спремна ортодоксна богословска полемичка и беседничка књижевност.

Није зато необично што се у Венцловићевим беседама сретају поред митологије и астрономије и реквизити барокне полемичке књижевности: "Обуците се у веру ка у панцир, и метите гвоздену капу на главу"; "бојна црква" све једнако на војевање "сазивље кано божију војску" да ратују "за своју веру и закон". Он верника назива "Христов којак", "јунак, божији витез", а Христа "господин обрштер"; није онда чудо што у његовим списима има и типичних описа паклених мука инспирисаних језивим ратним призорима једног времена које је ишло у крајности. Призори као онај у којем се језик на тигању пржи, стављање усијаног лонца на главу, бодење врелим гвожђем у уста и трбух, стругање ребара и ударање чекићима по врату, бацање у кладе, остављање без јела, гађање стрелама у очи и образе, "тако да му ниједан чланак не остане незастрељен, еда би то изговорио: нејма више лека моме телу…" - све су то призори чије ћемо пандане наћи у неким Орфелиновим гравирама, с тематиком из Русије петровске епохе. Венцловић има визију тих ужасних мука која је очигледно мање плод маште, а више реалан призор:

Не знате ли тек исто што се овде пери и големо зло се чини код ове земљане господе, од крви људи: како их вуку, вежу, пењу, туку, бију, мукама кињe, боду, ребра им врте, под нокте гвоздене шиљке забијају, врелим клештами тело штипљу, ватром жегу, колом руке, ноге пребијају, секу, вешају, на коло и на ченгеле их мећу и различним свакојаким мукама море их…

Игре мртваца, честа преокупација његове беседе, у непосредној су вези са оваквим призорима, типичним за барокну омилитику. (Као њихов за оно време типичан обједињујући контраст - discordia concors - може се схватити Венцловићева сензуална поезија, манифестована на пример у *Химни богородичиним дојкама.)* Али, ако овакви детаљи иду и у ред наслеђених медијевалних "готичких" стилских наклоности, композиција Венцловићевих беседа, у оним случајевима кад у њих нису интерполисани други књижевни родови, још је карактеристичнија.

Ево низа најтипичнијих поступака који одмах откривају Венцловићеву кончетистичку школу.

Беседник, на пример, спроводи овакав поступак: узме неку од астрономских књига, рецимо "Гросерову књигу о планетама"; из ње одабере карактеристике појединих небеских тела, те особине затим повеже са особинама Богородице, и као илустрацију овог компликованог поређења исприча неку анегдоту, обично из историје. Следи текст о новом небеском телу или кругу који се поново доводи у везу са карактеристичним особинама Богородице и илуструје новом анегдотом. То откривање мистичних окултних сличности у стварима привидно неједнаким, та "радикална слика", метафора у којој се основна мисао и њена транспозиција додирују само у једној тачки - код Венцловића је изведено чисто и с потпуном умешношћу.

Четврто небо, оно на којем је сунце, даје људима вид ("очну зраку"), слух, мирис и додир. И Богородица је слична том сунчаноме небу; она даје људима умље и светлост, просвећује их. Тако у Цариграду постоји једна икона светога Луке прозвана именом *Одигитрија,* то јест проводница, због чудотворства које је извршила; указала се двојици слепаца, довела их до цркве и онде им дала очи; отада, она то чудо и даље указује: "лечи слепе, глухе, неме и добру свест несмишљеним даје…" На шестом небу је планета Јупитер; они који се роде у знаку те планете, бивају високи, јаки, у снази "ка заточници гиганти"; слична је томе небу и Богородица, јер она људима даје висок раст и снагу им дарује; тако је цар Константин зидајући у Цариграду једну цркву унео у градилиште три огромна мраморна стуба којима је ваљало подупрети сводове, но нису их никако ни са каквом снагом могли усправити; тада се неимару јави у сну Богоматер, и саветова му да из школе дозове три ђака; они ће, вели, усправити камене стубове. Тако је и било - како дођоше она три ђака, "таки их исправише они сами без ичије помоћи управо дупке…"[134]Тако се беседник успиње од небеског круга до круга, хвата се најдаљих звезда у једној симболичној причи која га носи преко нама видљивих седам небеса до осмог неба, које је од нас заклоњено звезданим кругом те га не видимо; поврх овог неба налази се последње, кристално небо којем је Богородица слична, јер као што кристал када се постави наспрам сунца пали пушчани прах, тако и она зажиже љубављу срца људи. Тако у неком вилајету што се зове "страна лузитанска" постоји диван кристални камен, и на њему је вишеобразни Спаситељев лик. На том се стаклу Христос јавља у различитим обличјима; једном као дете, други пут као "момче младо, дванаистогодиштно", понекад као зрео тридесетогодишњи човек, понекад опет распет на крсту, понекад као страшни судија на престолу…

Други пут, сасвим по саветима у реторици којом се служио, беседник узима за полазну тачку животињски свет. У једном низу невероватних метаморфоза, светитељи или обични људи узимају особине животиња, претварају се једни у друге и мешају по ћудима, наклоностима и врлинама. Пас, јастреб, сипа, птице, све то постаје инструмент кончетистичких поступака беседникових. Беседа у којој је Богородица поређена са низом птица, из митологије и стварног света, са "грипсом", лабудом, ждралом, орлом, фениксом, голубом, "алционом", "порфирионом", "харадрилом", повод је да говорник исприповеда многе занимљиве приче из животињског царства, да забави и поучи публику. Тако он описује особине необичних птица из области маште: једне доведене пред одар болесника проричу својим држањем исход болести, друге "чисте птице" су нарочито осетљиве на грех; ако се у кући где их држе догоди крађа, неморал, "мужелоштво", никне мржња и завист, оне тугују и угибају; треће, као "алцион", су такве птице "што на мору, врх воде своја гнезда праве и у томе гнезду седећи плове и изводе своје птиће, а море их не топи, нити им чини икаква квара"; четврте, као ждралови, вечито су на опрезу, и једна од њих увек чува стражу стојећи на једној нози, а у другој држећи камен; ако се деси да заспи, камен јој испада из канџе и буди њу и друге птице скрећући им пажњу да су остале без чувара; пете, ластавице, пронашле су траву *хеледонију,* којом отварају вид својим птићима…[135]

У беседи која би се могла назвати "похвала драгом камену", беседник узима минерале за основни симбол свога слова. Христове особине везују се за особине драгог и другог камења: тако се он пореди са карбункулумом који у мраку светли као ватра; са белим асписом који змијски отров раствара и обеснажује; са драгим самфиром који је камен лековит и очи бистри и враћа вид; са хросолитом који ономе ко га носи разгони сваку тугу са срца и бригу са ума; са гагатком, каменом од којег беже змије, те га орлови у гнездима држе; са каменом златним вирилионом који човека чини храбрим и нерањивим у боју; са аметистом који разгони мамурлук и чини човека отпорним. на пиће… И као илустрација таквих необичних алегорија, уз текст о сваком драгуљу испричана је по једна лепа легенда, као она о "поветрију" - куги - која у виду огромног анђела пружа свој дуги мач над градом осуђеним на пропаст од епидемије, или је беседник искористио прилику да одржи слово о штетности алкохола, поткрепљујући га обилним реминисценцијама из лектире.

Овакав систем поређења пружао је небројене могућности беседнику; да се документује лепим и ефектним текстовима, да неку личност из хришћанске митологије упореди са многим личностима из историје (тако је Богородица поређена са свим славним женама прошлости), или да машту својих слушалаца искористи да би објаснио неки иначе сувопаран теолошки став: тако је

двострукост божије природе објашњена упоређењем са племенитим воћем на које је накалемљена грана од неког другог растиња, или са прстеном од обичног метала у којем је драгоцени дијамант; тако су као симболи прилика у којима су се нашли јеванђелисти у тренутку Христове смрти, употребљени њихови амблеми ("печати") - лав, бик, орао. Даље је коришћен веома широк репертоар апокрифних и других извора, који понекад имају дуалистичко порекло: ратови анђела, профил "немилостивог анђела", борба и надговарање душе и тела. Четири носача у гроб су поред људских особина (нечување самог себе од греха, дружење с грешнима, чекање дугог века да се на крају окају греси, и уздање у милост божју) и четири елемента: земља, вода, ветар и огањ. Следи замршено повезивање наведених стихија са природом човека; ту је мотив непокорног сина (тако омиљен у нашем приморском бароку), низ необичних поређења; срца пуног греха са кацом у коју се сипа вода, а кад се излива (тј. на исповести), из ње сукља "муљак злочест"; поређење пет мученика са пет чула - с погледом, мирисом, кушањем, слухом и додиром; поређење Јована Крститеља са драгоценим сатом у недрима Христовим који одзвања године; поређење човечијег организма са организмом људског друштва; објашњење многоструких алегорија у старозаветним списима (вавилонска кћи разрешена је као историјски Вавилон и као цео свет; назив кћи сионска разрешен је као храм на гори Сиону, као Богородица у којој је Христос боравио, као хришћанска црква и као свака добра душа). Библијски брод у којем Христ умирује море разрешен је као црква, а море као живот. Ти поступци понекад се претварају у чисти concetto,[136] омиљен код беседника на Западу. Тако је поређење које Венцловић има у једној беседи потпуно аналого поступку који је применио један његов савременик и земљак - Словенац кончетист Јанез Светокришки (Joannes Baptista a Santa Cruce), у једној својој проповеди, или необично подсећа на поступке Хабделића, хрватског беседника и савременика Венцловићевог. Као што је Светокришки поредио ноћ и дан са бдењем и сном човека, траву са његовом косом, кишу са сузама, реке са човечијим крвотоком, тако је Венцловић налазио аналогије између устројства човечијег тела и устројства васионе. Он је указивао на постојање аналогије између два неба, оног у космичким пространствима и оног у микрокосмосу, у човеку, којег назива "мали овај свет". Као што над невидљивим горњим небом (космосом) бораве Бог и анђели, тако над невидљивим горњим сводом у човечијој лобањи, седиште своје имају ум и мисли; као што из видљивог доњег неба (атмосфере) падају кише, хладећи усијану земљу, тако опипљиви доњи свод човечије главе (непце) кваси и прохлађује језик, ужежен изливима жучи која допире из дубине тела.

Овај текст који је ушао у антологије[137] био је предмет посебног разматрања у једном огледу Б. Вукадиновића. "О томе, о тој имагинацији - пише он - која поређује небо и светлост са умом, а пакао са несвесним, говори један наш изванредан извор из XVIII века. То је *Беседа о горњем и доњем небу* Гаврила Стефановића Венцловића… Ту је тамни сатана изражен тако у нагону глади, у вилицама, инструменту нагона самоодржања, затим у свим другим нагонима стицања, пословања, мештарства. Одатле се пење на саме мисли, присиљавајући их да служе. Подсвест је ту у устима, пакао у слици уста. Ако не сам пакао, оно место за духове. Из ових аналогија запажамо да је не само нагон него и сваки душевни поремећај еквивалентан једној екстериорној појави…"[138] Тако се полазећи и од психоаналитичког метода добија као резултат оно симболично двојство или паралелизам између макрокосмоса и микрокосмоса који чине једну од полуга Венцловићевог кончетистичког поступка у овом случају.

Недавно је у литератури једне суседне области (у историји уметности) запажено да Венцловићев кончетистички поступак има посебног значаја кад се примени на опис природе. Ту је истакнута "вредност тзв. *двоструких пејзажа,* оних у којима плодовима природе: градинама и вртовима подложним пролазности - као у Хербертовој поезији, The Flower на пример - стоји као контраст људска душа, парадоксално и сасвим барокно, далека од ритмова у природи и постојаних обнављања у њој. Далеко дидактичнија и ближа концепцији наше ведуте са манастирима је слика природе у оним Венцловићевим "двоструким пејзажима" где се врт упоређује с књигом - што је у складу са гледањима метафизичких поета за које је природа "mystic book", - а свакодневни живот природе са плодним кружењем духа интровертно усмереног човека… С друге стране, моменат констатације истих термина и форми литерарних описа природе директно везује Венцловићево дело за поетику маниризма, уметничку теорију Италије, а преко њих и за европску ликовну културу XVI века. У њој су удео манористичке теорије и директно деловање извесних писаца (у Венецији, месту настанка слике природе, снажан утицај врши Долчеов Dialogo della Pittura из 1565. године) стварали темељ интелектуалног подтекста представе природе која има "двоструко значење", било да се односи на предео на платну сликара или на производ песничке маште Санацаровог талента. Пејзаж се и код Венцловића претворио у алегоријску приповест о природи, сажетих знања из амблематике и елемената стварности укомпонованих у слику на искуствима и по осећању за атотално у погледу форме, али свеважеће, и општеевропско, у смислу пронађене суштине:

У њему је свакојако цвеће и разлико воће и многи бисер место каменица и многе звезде, ама једно је небо. Разлико је животовање, али једна је истина, многи дуварови, само један је темељ и фундамент. Многа древета и цвеће, али једна је башча… И све то у једном лицу стоји и мало и велико, и боље и горе…

Из цитата Венцловићеве прозе, који не представља директан опис природе већ има шире алегоријско значење, очигледно је да је Венцловићу сасвим блиска идеја о симболичној тежини видљивих ствари и да он, у духу амблематског захтева, целину посматра кроз јединство различитог…"[139]

Попут чешких беседника овог периода, који су понекад у своје беседе уносили стихове (Б. Х. Биловски), попут "римованих беседа" руског песника Полоцког, и Венцловић је у својим беседама на тренутке прибегавао ритмованој, па чак и римованој

речи. Ако су слике готичке Богородице овенчане сунцем, месецом и звездама у песмама Венцловића и Арсенија IV права pictura polsis, условно би се могла овако назвати и она места Венцловићевих беседа где се он у великој мери приближио теми чувених мртвачких плесова на фрескама истарске и словеначке готике, преносећи поруку овог мотива тако радо прихваћену у бароку:

Много се о том брине и смућа се, а једанпут га исто нестане, тако кан'да никад није ни био; кано цвет скоро увене и ка дим разиђе се, кано угљен утрн'о се; мути се збирајући богатство, и ништо са собом не узме и отиде на даљни незнани и вечни свој му пут, те њему исто мућња и грижа, а другим у његову дому разбашивање и ширење; томе туга и брига, а другим у његову дому тафра у благу му и слава: он гладан и јадан ли[л]иче, а други му у добру се диче и болбол се госте; њему јао и леле, а другим у његову имању гуше деб[еле]; томе: ох, што ћу! - а другим ш његовим пун бок заш'поћу; томе довијање мучно, а оном доливање чаше вршно; њему сузе, а други му радо краву музе; тај се у паклу мучи, а другим његово благо к руци хучи; њему проклетство, а злотвором му удовољство, те у његовој муци и труду му обједају се и опијају, поносе се, шале се, будале се играју…

Венцловићеве беседе су највредније и најоригиналније у оним надахнутим тренуцима кад се у њима овај велики господар језика са замахом и гневном силином обрати својој шајкашкој пастви и изнесе на предикаоницу тешкоће, сукобе, односе и кризе српског народа у Угарској прве половине XVIII века. Тада Венцловић постаје беседник са "сабљом у језику", неумољив морални судија, али у исто време и лечник; тада он постаје сликар, једини књижевни портретист свога народа у овом добу његовог узраста.

Тако Скерлићеве речи написане пре шездесет година остају прави и још увек прихватљив суд о Венцловићу: "Те његове беседе - писао је Скерлић 1909 - не одликују се само чистим и течним народним језиком, правом народном синтаксом, обилним речником, обртима и фигурама из народнога причања; оне показују стварно и велико познавање народнога живота, разумевање народних потреба, озбиљно схватање пастирске дужности, тако да беседе Гаврила Стефановића Венцловића иду у најбоље производе целе српске омилитике."

7. Венцловићев поглед на свет

Ко вели да зна што је, оно му и јест бог,

што он зна…

Венцловић

Венцловићево беседништво носило је на дну једну поруку о Богу, о свету, човеку, религији; давало оцене, одређивало међусобне односе. Да би све то могла прихватити, Венцловић је своју публику морао оспособити да се послужи неким од најједноставнијих инструмената које је у ту сврху користио. Прво и најважније што је учинио, било је да својој шајкашкој пастви објасни појам алегорије. Термини које наш писац употребљава да означи алегорију бројни су: "покривено значење", "притча", "вишеструко уразумљивање", "златни покривач", "загонетка", "прикривено с гонетањем" казивање, итд. Он на пример каже: "На сказивање светога писма златан је покривач наметнут", напомињући да у том покривачу постоје постава, потка и основа. На другом месту не изражава се фигуративно, него сасвим прецизно одређује четири функције *Светога писма:* најпре је прво, дословно значење, које се налази на површини текста, и он га назива *простим* значењем, "да може сваки човек знати оно што се пише"; затим *покривено,* чији је смисао за досетљиве и мудре који по сличности ("чему ли је налично") могу извлачити закључке о алегоричном значењу текста; трећи елеменат је елеменат *поуке,* и четврти застрашивања - *прећња.* Небески свет, област "горњег Јерусалима", ствари божанске, затим будућност, подземни свет смрти - све су то области "покривеног писма", алегорије. Тако беседник објашњава речи пророка Јездре да ће сунце ноћу сјати, месец три пута обдан изићи, да ће из дрвета крв прокапати, а камен од себе као човек викати, с напоменом да су то све алегоричне поруке које ваља добро разумети и растумачити, јер "где то може бити, нити се икад то чуло да је икад то чудо било, сунце да ноћом сја, а месец дањом и јоште у три маха; крв ли да из дрвља капље, ил' камен глас издаје?"

Алегоричне списе пореди са белим тамјаном који што се више под прстима гњечи, то више мириса издаје; утолико се више откривају "потајне, унутрашње недознане сваком вешти [тј. ствари] тако да много и неисказано из њих прикупља богатство". У једном спису из 1745. године он има дефиницију алегорије или "притче": "Притча је не само то, што се изговара, него је налика неком другом досећању".[140] Писмо је "вишеумљиво", а беседник на једном месту и за самога себе вели да "изводи гранасте речи" - чиме означава поливаленцију смисаоног потенцијала текста који захтева вишеструко разумевање.

Алегорија је на једном месту у Венцловићевим списима објашњена двострукошћу човечије природе. Књиге које "двоструко и многоструко ликују" сличне су устројству човечијег организма: као што је он састављен од физичког и психичког бића, тако су и те књиге састављене од два елемента: 1. од материјала у којем су створене и дословног значења које је фиксирано у тексту; 2. од човекове психе; јер тек када тај материјални део, "тело" књиге дође у додир са моторном снагом човечијег ума, који открива и проналази све нове и нове скривене вредности, значења и објашњења основном тексту, књига добија душу и почиње да живи као организам, као целина. У том смислу је Св. писмо икона, образ по којем можемо наслутити и докучити скривена, дубља, унутрашња значења васколиког устројства.

Још занимљивије је да Венцловић сматра да је алегорија средство метафизике - један од начина да се области које су људском сазнању неприступачне, некако наслуте и докуче. "Што је човеку несвиђено - бележи он - то с пригонетке нек се сећа"; што човек не може да докучи чулима, то нека алегоричним одгонетањем открива:

Притча је покривач умљу; ваља се мутити с памећу док се открије и развиди му се што је. Налика је то за нишан несвиђену некоме послу што се случује бити. Лише и свако то што је пророчаско у писму сказивање, - све одвише је преводно на неко душевно смишљивање разборито. Те што не можемо овим нашим с телесним очима посмотрети ни се што о чему довити, то нам притча нагoвешћује сећати се и сазнавати. Тако и овде ево што друго говори се, а на друго је износно.

Отуда Венцловић каже да је читање бескрајна пловидба: "Заплине ли човек, не ласно исплива; писмо се шири, ни га ко икад може прецрпсти ни му краја наћи. Него колико је ко собом кадар поднети, толико учења и захвата…" Он изводи и закључак у виду правила беседничке вештине: "двоструком запитивању двострук и ответ подај".

Та вишеструка питања која су пред њим стајала и на која је од њега очекиван вишеструки одговор, он је формулисао у својим беседама и решавао их са одређеним скептицизмом. Божанство, свет, човек, то је круг у којем је Венцловић покушавао да разреши основне проблеме који су се пред њега и његову паству постављали.

У основи Венцловићевог односа према Богу лежи један јако изражен рационализам. Он негира моћ човека да инструментима који му стоје на располагању сасвим појми природу божанства. "Кад нам полети памет у горње незгледне висине, тамо нигде не можемо кога опоришта ни пристанка наћи; то нам је недомашно…" - пише он. Чак разликује горњу (ваљда духовну) висину и доњу (ваљда узимајући у обзир човечанску, телесну природу Бога) и ни у једном од та два правца човек није кадар да докучи суштину божанства. То су исте оне идеје од којих је касније полазио Његош у својој оди *Црногорац к свемогућем Богу:*

Ти, дубино неизмјерна,
ти, високо недолећна,
те си сјајност своју скрио
млогоструčним покривалом
величанства и пространства,
те се не даш да те види
око душе најумније,
нит' ум себе вообрази;
но тек почне о теб' мислит,
занесе се у бескрајност,
све с вишега к вишем одећ,
летећ желно да те види
или сјенку барем твоју.
Ал' залуду њему мука
по простору тумарање,
када си га ти створио
кратковидно и слијепо,
да у тебе не погледа;
но се натраг мора вратит
у ћескотном своме храму
занешено, утруђено,
величином зачуђено.

"Кажи ми тај лонац, који свога лончара познаје?" вели Венцловић, напомињући да божанство "кано у сну или кроз огледало" наслућујемо, а "ни спреда ни страга (огледалу) ништа онога нејма што виде". Он има наивних објашњења ове човекове немоћи за широке кругове слушалаца. "Тако су пред њим - тј. Богом - сви по свету народи и језици кано из велике које винске каце и каде једна капља воде да падне на земљу":

И не преходи у залуд ову реч, него добро отвори своју памет те се пробери у себи, пак преброј, не велим људе по свету, што не може од нас бити ни се то сазнати, него колико исто обашка земаља и вилајета по свету разликих има где "свакојаки људи стоје туштени. Камо горња сва земља и краљевине: римске, московска, иза Москве подаље, пак шпањолска, латинска, а да не бројим што је на близу овуда редом: немачку, мађарску, србску или грчку и бугарску земљу, него пак тамо прекоморску, сирску, арапску, персијску, малу и велику Индију. По суху и по морских ада свуд напуњено с људма што многим ни имена им не знамо како се зову! И ето сви ти народи туштени, рече, једна је из каде кап воде пред њим.

Но сад ти, брате милаче, смотри се које си хисе од те водне капље те о Богу разбираш ко је он собом, о што ли је, где ли стоји!

Венцловићев скептицизам у овом погледу има и другу девизу, мање демагошку: *познај себе самога;* човек није способан ни сопствено тело да схвати, проучи и "освоји", а посеже руком у недогледне висине за божанством:

Што прхаш к небу летећи с комарчевима крилма тежак с телесином? Што ли без трошка започињеш зидати кулу кад је не мож' доконати? Зашто ли мериш с руком море и с педљом небо и свуцелу земљу с прегршћом обухваташ, те велике стихије, кад није то за те, нити је твој посао кроме тога једнога којино је то све саздао? Деде понапре прознај себе самога што ти је у твојих руку, мож' ли се о свем свеџбати тко си, одашта си постао, с чега си склопљен и како си се саздао, како ли се саставио да будеш сличан божијем образу? Што је то, што те носи и подиже, која је при теби мудрост, које ли су потајне сконе и вештине, како своју меру имаш и преходиш с памећу на јаве и на сну од места до места а ум ти се никуд не креће, нит се од тебе одлучује никуд, него у своме месту борави, а свуда се скита? Како ли видело очно (сасма је маечко) а далеко и широко види! Еда до видњег места пружа се, или се вид путем насталља, ил' му тамо преходи, враћа ли се натраг? Како то једно и подиже и носи се само с вољом упраљано? Где му је стојиште, од куда се диже, може ли се кад уморити с гледањем? Што ли раздељује свако осећање по особито и како со тим мисао свој уговор има с напоља стојећим и изнутрашње прихвата? Како прима виђења, које ли је спажању преузетом мотрењу извод? Ил му памет, које је отишлога преузетак или памтење, како ли се реч од ума роди те у другоме уму рађа слово беседљиво? Како ли с речу смишљивање се издаје? И како с душом држи се тело, како ли душа здружа се с телесном злопатом и са жељом уједно? И то размеће и разбија бригу, срђење ташка, наглост заустеже, једовину кроча, сласт разлива, тије и растапља завист и ману, износи кицоштво, облакшава и весели надање ако и бојању за штогод? Како и одашта ли љути се, духа злом и беси се, стиди се и срами, румени с крвљу и промењује лице? Ово узаври му крв, а ово пак нестане је те некуд отиде; какво је стојиште заподевању закtевања кога на зло, на добро ли у телеси? Смишљивању што је постанак, откуд излази? Како ли оно свачем настоји и напредује те кроча закtевању дизање, ћуд и натуру спретава, како с крвљу и одихивањем држи се и борави то у човеку што је бестелесно? А каде то оскуди, онда и душе нестане и излезе из тела!

Колико је тежак такав пут до познања Бога, Венцловић демонстрира на обичном примеру: довољно је само покушати да се докуче тајанства неба над нама - да се назре устројство васионе, па ће се показати колико много недостаје ономе што смо кадри знати да би се колико-толико стекла комплетна слика. Човек је, дакле, у својој немоћи стегнут у простору између микрокосмоса у себи и макрокосмоса над собом, који су му подједнако недокучни:

Ето за себе о овоме дуговању, о човече, понапре штогод се уразуми и провеџбај сазнано. А не машај се првом у Бога што не мож' досегнути. Не велим ти сврх тебе ни виђене се ствари докучати, а ти о томе знаш. Ал' мучно је човеку горе ходити да то разгледа што се горе чини: колико је небеса, како ли се окрећу, какав ли свој начин и ход звезде имаду, што ли грми, што ли пуца, одашта ли се што стаје, како ли се стихије састају и мешају се, и разликост свакој животињи и небесних сила подлазак и премештање и све то нашто се раздељује сдетељно слово и речи промишљавања и управе. Кад све то вешто промотриш и прознаш, тадар не оговарам, усуди се и дрзни што више сећати се. Ама јоште пристрепи поступати одвише што је сврх твоје снаге у то се уплетати, зашто што је што повише од наше памети обучавање. из тога тек један инат и парба излази а друго ништа више. Сва је таква беседа, ако је и поштена, ал' ниушто не пристаје.

Своју тезу, Венцловић уме и сасвим другачије да брани. Он има један текст који би се могао назвати "покуда чула"; мото тог текста гласи: "Окати згледници не прознаше Давидова сина, а слепи га провеџбаше". "Од ових у глави вољених очију - закључује Венцловић - заиста врло слаба хвајда [за овакве потребе] коме има: тако ти је и од ушију неврстно чување. И нерасмотрено свашто… кано тек да што привиђа и прислушује, тако гледа и слуша. У памети је сва човеча управа…" Другим речима, за свакога је бог нешто друго: "Ко вели да зна што је, оно му и јест бог што он зна. А истога бога нејма свога. Тако и одвише ко што милује, за чим ли све дурма жели, и о чему се врло стара, оно му је његов бог, а не који други. А бог је недознат никим." У наставку, Венцловић цитира једно питање из Златоустог: "Кога да држимо паметнијега, онога што вели јер све и за свашто зна, или тога, који вели јер ништа не зна? А мени се тако свиди - даје наравоученије Венцловић - да немногознналац попаметнији је и мирнији од многознапице. Ствари све не знамо. А за бога што можемо знати?" Човечија чула су немоћна да непосредно осете бога; ту Венцловић даје многе примере. Овај Венцловићев скептицизам као да говори о "неисторичности" божанства источне, византијске философије, о немогућности да се Бог спозна чулно, јер се, према тој философији, Бог могао јавити човеку "не онако како човјек гледа и познаје реална тијела природе и друштва, историје (чулима и разумом, тј. искуством о реалном свијету), него се могао јавити човјеку само зато што је човјек дух (дух и прије него што ће бити искуство и разум).

Човјекова духовност је могућност контакта између Бога (који није у реалном свијету) и човјека који је у реалном свијету. То платонско схватање човјека сачувано је у хеленистичко-хришћанској догми о Светом Духу. И само у хеленистичком хришћанству… "[141]

Идући корак даље, Венцловић је поставио питање шта човек, овако ограничен досегом својих чула, може да дозна о Богу. Одговор је нашао у нечем што веома личи на учење исихаста о "просветлењу",[142] на далеки одјек идеје о "таворској светлости" која још траје:

Божество је без мере свуда пуно а недознано с којом наликом, те ето та му је пуност једва неким мудрацима мало осећња, а не сам собом што је он.

Ако и когод мни да је Бог онако исто неки стас, један прост, или све до конца недознан је свачим, или је добро и врло сазнано неко бивање - да промотримо и потражимо, слобода је верном слуги прегледати господиново покуће, што има, што ли нејма, Тако и око Бога можемо његове сконе претрести и видети што му је проста натура, скона ли…

Да нит се кад започео бити, ни га постаје, кано нека пучина што је недознана ником ширина јој ни дубина, нити где два, краја ли има; свачије смишљивање превршује и времена и почела. С једном исто памећу врло књижних људи нешто мало ка сенку му достижући и њима сасма мало по мери и помрчно. И то не по њему саму откуд је и што, него о њему да има Бог кроз његове му послове прознајући нам Бога. У разговору своме ти философи то нешто муте се у својој памети смештајући га у неки један исти ти образ. Ама пак ни у чему сазнана опоришта не могу имати јоште се што добро и не присете, а оно им сиђе с ума и пак на друго им се нешто обрве. Толико је о том просветљивање умљиво у нами… скоросевно нешто… и скоро опет проходљиво кано муња нека кад изненада ома севне и таки ништа се не види. Ако ли који у мисли много се о том бави може и облудити. Мни се неким да може постигнути и привући нешто у своје сазнање а то је до конца и свршито недостигнуто без свакога поуздања и начина. Него ко има свест у својој глави тај што има а не зна што је, много о том не размишља нити распитује него теке чуди се. А чему се чуди човек то милује гледати, и више се к њему распаљује …

Доживевши и овако неуспех, Венцловић покушава да приђе божанству на други начин, преко мање недостижног - преко анђеоских "сила". Ту долази до једног јединог закључка: суштина тих сила је некакав морални принцип:

Ми баш право не можемо сазнати што су они, умови ли су - што велимо памет - душе ли, или ватра, или тек неко видело је ка муња што сева. Хеле, неосежна је ствар, ни виђена нами. Нити им места има где кога тврда на што би се опирали и стајали би ил му седили - безтелесна је вешт! У једну орахову љуску сви би стали, а један опет толико из њих може голем бити ка једна висока планина и на зло су непокретни нити им то може бити [да] на које зло они устају, него ли свакад су на добро и к бољем затичући се окретни.

Следећи корак који је могао да учини, то је да повеже некакав далеки одјек хераклитовске философије са подацима из псалама, и да анђеле прогласи ватром. Попут Хераклита, он разликује обичну ватру од вечно "етеричног огња": прву назива земаљским огњем, а другу "горњим огњем"; разлика је у томе што горњи сам по себи гори, док је земаљска ватра увек смешана са нечим другим. Поређење је нарочито занимљиво: "горњи огањ" сасвим у складу са хераклитовским поставкама о души која је такође огањ, он сматра аналогним душама анђела, а доњи, "нечисти огањ", упоређује са душама људи које бораве у телима, и нису као оне анђеоске "саме по себи". Веома слично поставци Хераклитовој да се "огњем замењују све ствари и огањ свим стварима као злато еспапом и еспап златом", Венцловић прихвата ватру као некакав основни принцип видљивог света: "Ватра такођер у свачему има. А да не би од оно доби у свакој ствари ватре било (то и до данас, камен, дрво, огањ рађа), да по себи и у себи по завичају [тј. пореклу] то ватре [није] имало, откуд би испуштало оно огањ?"

Последња карика у том ланцу закључака јесте проширивање овог принципа и на врховно божанство: "А и сам Бог огњем и светом [тј. светлошћу] се прозивље ако и ником није дознат што је собом. Јерно он у недоприкучному свету [тј. светлости] борави, те са светом [тј. са светлошћу] кано с ћурдијом обргрће се." Овом принципу додаје још два: Бог је свуда, и морални принцип, који је за разлику од анђеоског моралног принципа овде сложенији. ("Врх свега добра добро", које је човеку непојамно.) Он се ту позива на философе, разликујући осим њиховог начина сазнавања божанства, још два: богословски и пророчки. ("Три форме имаду на свету томе сличне и виђене кроз којено можемо дознавати у тројици несвиђеној једнога Бога. Један је… философски, а други богословски, трећи је пророчаски".) Према философима, наставља Венцловић, Бог је јединство троструког моралног принципа, за који он узима као ознаку термин *енс - битност* - како га он преводи. Као што *енс*обухвата - пише Венцловић - мудрост, истину и доброту, и Бог је тако троличан у једној суштини.

Ако се у овој наивној визији винуо носећи једно детиње искуство човека у небо, Венцловић је начинио покушај да се отуда врати, само је тај повратак духа са излета у небесна пространства био у знаку зрелости:

Тај свет, којино своје луче пушта
од оца и сина и светога духа,
(што је то једно својско им богатство
и једно пронахођење сјања)
- за тим великим светом
пак има други свет, англески.
Ка нека отока текућа
од великога света пружила се
чак до нас. А то недознано је
по чему се они светом блистају:
Или к првоме свету са својим дотицањем,
ил' му што на близу им стојећи служе
просветљују се.
Не знам ако и по реду стојећи
једни за другима,
и оним из даљег једнако достиже
просветљивање,
ил' му даљни од предњих се
с мером сјакају?
Или какви су који, кога чина,
већега, мањега ли,
онолико и своје сјање
на небу имају; ка и звезде:
све су на небу,
ал' једне су мање од других.

Овде се асоцијације поново намећу. Ко да не помисли на Његошеву *Лучу микрокозма* читајући ове Венцловићеве редове? Венцловићева река светлости ("отока текућа од великога света"), то су оне Његошеве реке које извиру из "небеса престолодржнога":

Из њега се луче бесамртне
На све стране рјекама сипаху.

Небесна хијерархија светлости изведена је и код Његоша:

Над високим престолом престолах
У воздух се сјајно коло креће,
Ка и друга што се кола крећу
Над престолма првијех ангелах;
Ма је оно милионе путах
Од свакога веће и сјајније…

Неке сличности између Његошеве *Луче микрокозма* и једне Венцловићеве беседе држане о Божићу 1743, већ су запажене у литератури.[143] Међутим, овде навођеној Венцловићевој визији у целини је најадекватнија визија простора арханђела Михаила из *Луче:*

Шар небеса престолодржнога
Најсјајниј' је и највећи, зна се -
Средина је он простора свега.
Око њега колах небеснијех
Милиони воображам да су:
Насијата кола са сунцима,
Свако сунце предводи мирове
Колика си коме обредио,
А мир сваки своју сферу има.
Међу кола мећем растојање,
Ради славе божескога вкуса:
Кола даља ближа обузимљу,
Ка шар већи што обузме мањи;

Стога коло што је које даље
Јесте више су више шаровах,
Иза овог те сам исказао,
Ја допирем до границе мраках…

Тако се пут небеске светлосне хијерархије завршава код једног песника на Земљи (Венцловић), код другог у потпуној помрчини (Његош).[144]

Овај прилично доследан поступак, међутим, нарушава се оног тренутка кад Венцловић покуша да објасни настанак човека и видљивога света, јер пошто је у његовој представи човек настао вољом божанства, он је у таквим приликама приморан да говори и о неким елементима природе божанства, за које иначе није сигуран да се могу проверити. Венцловић је то осећао и сам када је описујући стварање света напомињао да говори како му се ствари чине "с малом. речју велике справе [тј. дела] мерећи".

У основи Венцловићевих космолошких схватања лежи теорија о макрокосмосу и микрокосмосу. Човек и његов настанак, као и настанак његовог материјалног света, условљени су збивањима у макрокосмосу који је за њега свет огњених принципа - божанстава, или небеских духова злих и добрих, са поглаваром на челу, врховним моралним принципом. Човек тако у себи носи слику у малом тог великог света изван његовог досега, он је космос у малом, микрокосмос: "небесну прилику и сваки човек сву у себи носи", јер је и органски створен по угледу на васионско устројство. "На ту целу светску прилику човек је сатворен, те сваки поособито човек називље се у писму *мањи овај свет,* јерно у свачему наликује великом свету собом."

Занимљиво је да у самом мотиву човечијег настанка лежи једна слика првобитног стања у односима између Бога и других небеских сила; та праслика коју човек носи у себи, у ствари је документ о једном или више сукоба. Први сукоб је познати мит о непокорном анђелу. Венцловић га описује као сукоб светлости. "Од првога света [тј. светлости] тројична обасјавани, друга за Богом сјања су светла и непокретна с места им… Неголи и они пак своје старешине и поглаваре, којино од Бога заповест узимљу и њих уређују, имаду собом посветлије и снажније." Поглавар свих тих огњених духова, "светоносац", понесе се "својим великим сјајним светом [тј. светлошћу] и снагом" и хтеде сам о себи "боговати", поведе за собом и трећину других анђела, и кад изгуби битку у окршају са другим, верним дусима, спаде као звездана репата змија на земљу и ту утрну. И ти зли духови који су праузрок сваком злу "с отога њина одметнућа од Бога, пак бише настојници и приводници к постанку на овај свет човечаскоме роду!" Јер кад се поколеба горња светлост и један део те светлости претвори се у таму, Бог, осећајући да је умањена укупна сума светлости, поштовања и љубави коју је дотле примао, створи човека и другу светлост, "прихватну и виђену, с материје", која ће између неба и земље у средини да буде. Легенда о константној суми светлости везана је без сумње и за Венцловићеве представе о хармоничном устројству васионе, мада одражава и Дамаскинов принцип о небићу (иматеријалности) зла. Према његовим текстовима, "у свакој овој виђеној ствари свој ред и управа је. Чин је у звезда[ма] у ходу им и сјању већем и мањем, у састатку и у друштву: како која с којом преходи, које ли за којим се окрећу… Такођер с начином је уредба у времену, у часови, у налики лепој проходљивој и одлазној… Чин |е у дну и у ноћи, у мери и у растојању, чин у стихија има што од њих телеса бивају…" Ту се поново срећемо са траговима византинизоване Хераклитове философске мисли о "општем закону", о "нужности", "правди", максиме "да сунце неће прекорачити своје границе".

Други сукоб који лежи у суштини човечијег постања као узрок, произишао је из природе небеских бића (анђела).

У време стварања света, пре човековог настанка, ум и чулност још нису били спојени; чисти умови, анђели, поимали су лепоту и изузетност материјалног света који је пред њиховим духовним очима Бог стварао, али њиховим бестелесним бићима није тај свет био ни од какве потребе; а онога коме би било од потребе да многе ствари дознаје, да слуша, гледа, додирује, или стиска руком, те да осећа и разликује шта је шта и чему што служи, још није било. И Бог је тако саставио ум и чула, и створио човека, биће којем је подобан и доличан овоземаљски свет. "Тога ето, о виђеној овој ствари чувственој (да речем осежној, осећној под руком), - сазнанца створи да свашто зна и Бога о том гласовито с језиком да хвали и благодари…"

У овом реду мисли, заслужује пажњу још један детаљ из Венцловићевих списа ове врсте. Некакав рационалан став као да провејава из његовог тумачења раја и пакла. Овде треба одвојити његове поетске визије, у којима сваки час одлази и на једно и на друго место и описује их на мање или више наиван начин. Има ту местимице сцена које су сасвим у складу са дантеовским путовањима кроз три света, или са текстовима као "Огњена Марија у паклу" српске књижевне традиције. Али, тамо где он не жели да се поетски изрази, где има намеру да размотри суштину и оцени ове детаље хришћанске догме, Венцловић поступа сасвим другачије. Рај, који је уједно део човекове прошлости, његово морално детињство, део његовог искуства, он прихвата, али одбацује у неколико наврата да говори о паклу, односно о загробном животу, који му изгледа изван контроле људских чула. "Ко што за то зна како је тамо? Ко ли је кад отуд дошао да нам за свашто каже - где, ко тамо иде, у зло, у добро ли пада?" У једном другом тексту који је приписао Метафрасту, Венцловић је поставио слична питања: "А то пакло где је, ко то зна! Је ли, а није ли? Што се вели да тамо душе по смрти одлазе, - а где ли су те душе? Ветар у ветар се разишао… пак нигде ништа." О рају, Венцловић има сасвим другачији и унапред спреман одговор. Рај, то је ум човечији; различито дрвеће

у њему роди: "древета су разлике мисли - -разумно једно (дрво) наш је створитељ".

Тако је воћка коју Венцловић зове "разум, сазнање", "разумно дрво рајско сваком у мозгу му посађено…" и тако свако у својој мисли носи свога бога, који је забрана и недостижност у исто време, али то дрво по Венцловићевом мишљењу није сваком забрањено: "Који је врло мудар и вешт. целе памети, изучен о писму, хитлен је, многозналица, - такву дотицати се ваља и не жустро и лакомо, нагло ли - с опипом и тихо!" Јер, најзад, Бог је половином "човечије натуре", и човекова судбина узима самим тим на себе део божанских права. У таквим тренуцима, а они су ретки у Венцловићевом делу, песничка мисао Венцловићева достиже неки од својих врхунаца кад се изрази о необичним могућностима удруженог Бога и човека и обрати се својем "земљанском" сабрату с речима: "Са својом пресветлом лучом у многа сунца се Он изволи примесити с тобом!"…

Занимљиво је да се Венцловић овако нашао у близини једног у његово време владајућег философског става, става у којем доминира уверење да човек може стећи спознају света једино помоћу чулних утисака и разума. Праве изворе таквог опредељења код Венцловића не треба, међутим, тражити на Западу. Између класичког античког наслеђа у христијанизованој византијској верзији и западне модерне мисли његовог времена, која је допирала преко Украјине и Пољске, преко Атоса и Италије, преко аустријске империје, Венцловић је у своје беседе затворио један поглед на свет који није без доследности и целовитости. Његов метод, његов систем одговора и класификовање философског материјала могу се, међутим, посматрати само у склопу историје философских традиција византијске културне сфере и тамо важећих норми.

Венцловићево инсистирање на алегорији као методу, његова дефиниција алегорије, терминолошка разграничења и фиксирање овог појма, као и појма метафоре и симбола, систематско бављење могућностима које овај метод пружа. заснивају се очигледно на познавању једног традиционалног инструмента византијске философске мисли. Још александријска школа и Ориген нарочито, прихватају алегорички метод, у ствари један древни грчки метод, особито коришћен код стоика и укључен у мисао хеленизованих Хебреја. Венцловић се ту у ствари само определио у сукобу између антиохијске и александријске школе, у методолошком разграничењу између Лукијана Антиохијског и Александринаца, у којем оснивач антиохијске школе супротставља Оригеновом алегоричком методу готово столеће касније формулисан граматичко-историјски метод. Али, Венцловић се везао и за оне позније мислиоце византијске философије и теологије који су подржавали метод симбола и метафорике, као што су његови омиљени аутори, припадници кападокијске школе IV века (Василије, Григорије из Нисе и Назијанзин), познајући очигледно и повратак алегоријском методу у делу Михаила Псела, великог мислиоца XII века, који уз помоћ овог метода покушава да старе писце грчке антике ослободи љуске у коју су замотани и да из њиховог дела спасе "бисерну језгру", алегоријску поруку. Венцловићу је очигледно добро позната вишевековна тежња грчке христијанизоване мисли, где "путем једне добро разрађене симболике византијски спиритуализам верује у целини да ће достићи истину" (Б. Татакис).

Венцловићев став према античкој грчкој култури и књижевности изричито је везан за став Григорија Назијанзина, великог присталице проучавања грчког нехришћанског наслеђа, који је посебно образлагао таква своја уверења пред царем Јулијаном и нарочито у надгробном слову једног другог (Венцловићу исто тако добро познатог) мислиоца тог доба, Василија Великог.

Проблеми тумачења *Св. писма,* који представљају једно од великих поглавља грчке патристичке мисли, доспели су до Венцловића у Оригеновој формулацији. Венцловићева подела функција *Св. писма* на текст и његово дословно значење, на поучно-застрашујућу и алегоријско-пророчку функцију своди се на Оригенову поделу *Св. писма* на тројаку садржину: материјалну, психичку и духовну, при чему прва обухвата значење списа, друга његов морални смисао у односу на ч,.)века, а трећа мистички и пророчки ниво. Тако Венцловићево изведено популарно тумачење Оригенове поделе у метафори која *Св. писмо* представља као огртач састављен од "поставе, потке и основе" има једно дубоко значење везано за најстарије традиције грчке хришћанске мисли.

У основи Венцловићевог погледа на свет стоји у ствари једна исто тако древна амбиција византијске философије да се у области антиномичког начина мишљења ускладе противречности рационалног и ирационалног, да се, према амбицијама Михаила Псела, у исто време "буде к не буде рационалан". Тај терен између реализма и номинализма, који Б. Татакис назива старим византијским тереном, очигледно је припадао и оном делу света на којем се кретао Венцловић.

Када каже да је свакоме оно бог што дотична јединка може као бога да схвати, онда Венцловић преноси ставове исихаста и нарочито мистичне препоруке Симеона Новог, за којег никаква рационална нити научна спекулација не може да послужи као образац могућности које стоје пред човеком на путу према уздизању и долажењу у додир са највишим откровењем. Природа човека сама по себи већ је гаранција о таквим могућностима: према Симеону, циљ се досеже индивидуалним средствима, то је ствар личног искуства. Разум, наука и интелект нису водичи на том путу: ту је прави путоказ четврта димензија људске душе, духовне очи ("очи слепога Дидима", како то Венцловић формулише у метафори на анегдотском материјалу) које божанска светлост прочишћава и отвара. То је оно Венцловићево "дрво познања" које човек носи засађено у себи, јер свак у себи има свога бога.

С друге стране такве метафизичке мистичке уверености у субјективне инструменте човечије природе и интуиције стоји Венцловићева скепса у односу на рационалне и чулне могућности човека. Венцловићево неповерење у могућности ума и чула да спознају божанство није скептичност у односу на могућности развитка ових органа човечијег општења са спољашњим светом, него је управо скептичност у односу на њихову подобност да се ухвате укоштац са таквим проблемима. У основи таквог Венцловићевог скептицизма лежи у ствари гледиште Михаила Псела (1018-1096), који говори о томе да нам "све божанско није досежно" и да наше незнање има два основна узрока: прво, то је природа Бога која измиче нашем разуму, и друго, то је природа самог тог разума који функционише ефикасно само у оквирима одређених претпоставки.

Отуда Венцловићева метафора да се не може прхати к небу с тешким телом под слабашним крилима. Када он такав лет ипак покуша упркос свему, он ће подвући да то не може свако и увек да учини, имајући у виду свог омиљеног писца Назијанзина, који истиче да се у философији "треба кретати у оквирима сопствених услова". "Философирати о личности Бога - пише Назијанзин - то није посао сваког коме се то прохте; још више, то се не може чинити у било ком тренутку, нити се све може узети у разматрање. То је посао понеких који се може с времена на време остварити и то само до извесне границе."[145]

Тако се Венцловић нашао на тешком путу усаглашавања антиномичне мисли источног хришћанства, која заступа "интуицију оног света који тражи место човека у општем поретку ствари чији је део" (Е. Brйhier). С друге стране, преносећи у XVIII веку на народan језик древне текстове византијске и старе српске философске мисли, грађене на темељима хеленистичког и неоплатонског наслеђа, Венцловић се нашао на путевима још једног новог преображавања философске мисли античке Грчке, која је у својој домовини такав преображај и такве преводе на модеран грчки језик доживела у новијим данима своје историје. Тако је он на свој начин - и то се данас види јасније него јуче - допринео оном континуитету философске мисли овога тла који чини да "Византија духовно није ишчезла".

Он не би припадао том тлу да није непрекидно имао и чисто практичну вредност својих разматрања пред очима. Његов древни византијски алегорички метод стављен у службу човека раног XVIII века добио је у разрађеној метафоричности Венцловићевог беседничког опуса укус барокног concett-а, а његов рационализам, везан често и у практичним стварима за наслеђе византијске философске мисли, добио је у пракси на средњем Дунаву, на турско-аустријским границама после опсаде Беча, вредност једног реформаторског потеза: када је потпуно у духу византијског мислиоца XIV века Николе Кабасиласа говорио о сасвим релативној вредности монаштва, Венцловић је био ближи добу просвећености које је наступило, и практичним потребама српског народа (које је коју деценију касније осетио и Доситеј), него свом грчком извору.

Ако је Венцловићев поглед на могућности спознаје Бога која је ограничена досегом м природом људских чула, па и разума, преузет делом из списа Назијанзина, Псела и других, могао зазвучати у првој половини XVIII века као одјек неких мисли Венцловићевих савременика, као што су енглески емпиристи XVII века, Хобс са својим сензуализмом и Лок са новом теоријом спознаје, онда је то такође оно што се мора имати у виду без обзира на стварно порекло таквих ставова код Венцловића.

Та моћ да своје византијске изворе стави у службу нових времена и потреба, да омогући једној старој философији м књижевности да зазвуче модерно и актуелно на једном новом језику, једна је врлина Гаврила Стефановића Венцловића коју је тешко мимоићи када је реч о философској мисли код Срба.

8. Повести Гаврила Венцловића

Језик му је кано перо скорописца књижевна

Венцловић

Као што је већину других родова које је неговао стављао у оквире беседничких апострофа публици, тако је Венцловић чинио и са приповедачком прозом. Према садржини и облику, та проза се сама дели у неколико приповедачких циклуса. Њихове заједничке вредности јесу леп, изванредно гибак и живописан језик, као и једна изузетна драж коју тој прози даје увек осетна архаичност. То су легенде маште и истине настале пре наших народних умотворина, којима често стоје у основи. Када нам пође за руком да мотиве тих умотворина као онај у песми *Зидање Скадра* откријемо и у Венцловићевом опусу, у могућности смо да осетимо сву чаролију и осталих древних вилинских прича Венцловићеве прозе. Једна прапрошлост о којој су сневали Растко Петровић и Момчило Настасијевић, као да је овде освојена без потребе да се до ње долази неизвесним путевима понирања у археолошке слојеве језика. То је додуше увек Оријент, не чак ни Византија, ређе непосредно наша прошлост, али то је у истој оноликој мери део нашег детињства колико и фреске Милутинових мајстора у Богородици Љевишкој и Солуну.

Један низ љупких медаљона, попут оних који лебде над аркадама српских манастира, лапидарних и с великом вештином испричаних анегдота, сваки час заблистају у Венцловићевим књигама. Мораћемо по свој прилици изменити наше схватање о оном слушаоцу Венцловићевом, нашем далеком претку, којега смо склони да потценимо, наслућујући само његове војничке врлине шајкаша. Јер, ево, њему су биле намењене и овакве визије, као ова коју је Венцловић испричао о митској животињи једнорогу, преузевши тему из древног *Физиолога:*

Тај, што се звер индијски зове *инорог*, рог му је лековит. Такву у себи своју силу има, те од горке воде слатку чини. Тамо, међу морами, по арапскому вилајету, имаду злочесте и горке воде и нису за пиће. Скупе се где на коју воду шумска жедна зверад, - пити не могу; ваља им чекати док не дође инорог. Кад он стигне, та и замочи држећи му рог у води, таки лепо питку воду, још лековиту је учини, те се сва зверад изокола напију. А кад рог дигне и оде, вода остане ка и била: неваљала, горка.

Тек ће српски парнасизам са античким и "варварским" поемама Војислава Илића поново унети у тематику и лексику наше књижевности тако широк свет грчких, римских, византијских, персијских, хебрејских, паганских и хришћанских легенди као што је учинио Венцловић. Почевши од библијске легенде о Валтазару, коју је две стотине година касније обрадио Војислав Илић, до визије пророка Језекиља, са костурницом која се одева у људска тела и претвара у војнички табор - тема која је привукла Попу и Павловића од модерних песника нашег језика, до дуалистичких апокрифних, пореклом можда богумилских анегдота, попут оне у којој преподобни Макарије мири Бога с ђаволом. С друге стране, у тим лапидарним. облицима Венцловићеве прозе има и басана, са занимљивим наравоученијем. *Лав и пустињак, Трговац и смук,* и нарочито *Цар, лав и змија* испричане су једним језиком равним Доситејевом у баснама, а последња је иста она басна која је Миловану Видаковићу један век касније послужила у роману *Љубомир у Јелисијуму,* где ју је тај сентименталистички писац разрадио, и царски двор из басне претворио у призренску престоницу Душанову. Има најзад међу тим прозним минијатурама таквих које сасвим одударају садржином од осталих, јер престају бити анегдоте, и приближују се загонетки у оном смислу у којем се *Тамни вилајет* удаљује од загонетки Вукових. Такве су: *Цар на крај света* и *Горњи град.* У првој се приповеда о некаквом цару на крају света који бадава раздаје своје благо, али који у ствари постоји једино у нашим жељама. У другој је описан утопијски град благостања и библијске правде:

У њему су, вели, сокаци од чиста злата, дуварови, то јест беден градски с драга камена асписова; с дванаист великих капија. Свака та врата по од једнога су бисера; троја су му врата од Истока, три од Запада; троја од Подне, а троја од Поноћника. И дванаист високих кула има у њему, на којих но написана су имена дванаистим апостолом.

Други циклус могао би се према изразима које је сам Венцловић употребљавао назвати "Јудејским повестима". Он, наиме, употребљава за своју прозу назив "повест" и "приповетка". Јудејске повести његове у ствари су веома слободно, према различитим изворима и верзијама старословенским наше редакције, руским и ваљда грчким, препричане легенде хебрејске и

грчке библијске књижевности. "Указујем вам овде нешто и не од наших, ама с промотривањем и врло је наше" - вели Венцловић једном приликом, мислећи на овакво преношење античких и древних библијских текстова. Ту су два дивна и обимна текста из циклуса легенди о цару Давиду; један о Давидовом греху и, други, легенда о Давиду и Саулу, права химна моћи и непобедивости љубави. Ту је (према Јефрему Сирину и другима), готово као неки мали роман, испричана старозаветна прича о прекрасном Јосифу, једним језиком чаробно чистим и моћним, што карактерише и легенде о шареној ризи Ахаровој, и о милосрдном Самарјанину. Неколико новозаветних прича, као оне које бисмо назвали "Шетачи по мору", "Кладенац Јаковљев" (где је начињен мост између Старог и Новог завета) и онај необични разговор бесова с Христом, чине најбоље тренутке у овом Венцловићевом циклусу. Понеки пут он успева да се у тим текстовима уздигне до великог мајстора прозног израза, до уметника који суверено влада речју. Нека као образац таквог бриљантног стила с почетка нашег XVIII столећа послужи једна мала новозаветна идила, коју бисмо могли назвати "Риболов после смрти":

При мору, на риболовитви, дође Христос пак непознано к апостолом. Запита их имаду ли што у барци за јело. Рекоше му: "Господине, сву драгу ноћ мучисмо се ловећи, и ни уха рибна не достасмо." А кад им заповеди, те шњеговом речју с десне стране кораба заметнуше мрежу, тим часом туштену рибу извукоше. По томе прозназше га да је сам Господ. А Симон Петар не имаде кад од жустрине жељне чекати док се у крај на лађи извезу, - а го бијаше, гажећи по води уз мрежу, - него тек опаса се са свученом кошуљом, скочи с барке у море, језеро ли је било,… хеле он доплива у крај, да се брже ш њиме састане. Кад извукоше мрежу с рибом, сто и педесет и три теке великих риба бијаше - моруне, што ли су биле. И за чудо божије, стара мрежетина нигде се не развуче, нит се где прокину. Стоварише рибу у барке, гладни, уморни дођоше сви, те се скупише под брегом око Христа. Ал' нађоше код њега наложену ватру, рибе печене, готове издовоље доста. такођер и хлеба. Покани их Христос, те заједно поседаше јести…

Један други циклус Венцловићеве прозе могао би се назвати византијским легендама. Цариградске легенде као она о трусу у Цариграду, о буни у прицариградском манастиру, и нарочито онај необичан текст који бисмо готово могли назвати епским називом "Ослобођени Цариград", слике су не толико једног времена, нама у исто време и блиског и далеког, колико једна представа створена у машти оријенталног човека, човека са међе светова, којем је припадао и свој део давао и наш човек на Балкану, о том давном вилинском свету царева, пустињака, чуда и мистерија, који се могао родити и рађао се једино у психи поникло на тромеђи континената. У неким од текстова који би се могли везати за овај циклус, Венцловић је с горчином констатовао да је Запад отпао и отцепио се заувек. "И тко би се сад нашао такав мудри философ - каже Венцловић - да би се смео и покусити тај, толики, разлика закона им, повраћата народ опет у православије, скупљати их у једну, источну цркву, давно отргнут и укорењен у своме злочастију…" Његов поглед усредсредио се на призорима несрећног царства између царстава Азије и Европе, опседаног и пљачканог војскама Истока и Запада. Опсаде Цариграда, његове глади, прошеције, литије, одбране и епидемије, пошасти и почасти, необични унутрашњи сукоби, легенде о проституткама које постају светице и о Богородици која се претвара у пролазницу, о тужним свецима који проричу пропаст царстава и религија којима дугују своју славу и ореоле - испричани су језиком наивним, али чудесно зрелим и способним да прими у себе сву ту множину колорита, сву ту разноврсност предмета, амбијената, ликова и земаља. Као у онај имагинарни брод неслоге, у који је Венцловић укрцао све своје савременике и пустио их да у њему чине оно што су и иначе чинили - да се споре и гложе док сами себе не потопе, тако је у његову прозу стала као у неки другачији имагинарни брод, под звучним ветрилима речи, читава једна шарена, невероватна и неверодостојна, али упечатљива и снажна психолошка прошлост једног дела света. Он је од других (често од својих земљака) преузимао те древне текстове као што су их други пре њега ко зна када и од кога преузели, али их је испричао једним новим језиком и дао у баштину својим земљацима, који су на њих имали неку врсту легитимног права. Тако је у једној од тих легенди испричао онај необичан сиже о добром и верном пријатељу који крвљу свога детета из колевке зацељује ране свог некадашњег доброчинитеља.[146] То жртвовање детета пријатељству, морбидна прича са срећним завршетком, наћи ће се још у XIII столећу обрађена у француској повести *Li Amities de Ami et Amile,* за коју су опет, неки знаlци узимали да је пореклом из нордијске књижевности, док је чудо оживљавања жртвованог детета приписивано различитим свецима, а сам акт силази својом старином у древни антички мит Грчке и у ствари представља ритуал жртвовања детета - заменика светог краља који је за време жртвовања лежао скривен као да је мртав, да би потом после приношења жртве поново преузео владавину жив и здрав.[147]

У другим легендама Венцловићевих списа, гладни калуђери се буне против светаца који не помажу њиховим манастирима у сушним годинама; ускраћују службе патронима који их заборављају; у тим легендама, непознати намерници читају житија светих по црквама и чине чудеса, пробијају плочнике олтара штаповима и из тих штапова ничу и бујају кроз цркве исцељујућа стабла. У тим легендама, попут оне о Марији Египћанки (коју је дао према Софронију Јерусалимском), мистика иде под руку са сензуализмом, блуднице путују на ходочасничким бродовима и међу хаџијама налазе своју клијентелу, да би се после посветиле и покајале; врата храмова не пропуштају их, али зато њихови партнери улазе без запрека. У другим, као што је онај текст о тирској блудници, некаква чудна свемоћна и света госпа у облику блуднице куша некаквог царског порезника; она се одала прастаром занату не од своје воље, но да помогне мужу који је у дуговима; зајам који јој порезник даје да избави мужа и себе враћа му касније, када га облажу код цара и басе у тамницу, а она се јави у сну да га охрабри и помогне. Када је несрећник био изведен на суд, видео је "ону жену где стоји с десне руке уз цара, а на њега се осмехује…" Схватио је да је његово помиловање у ствари њено дело.

Ту су опсаде Цариграда и Солуна, руски, сараценски, персијски, скитски, татарски и турски походи, литије и молепства за спас

града, који грађане окупљају по бедемима под "нерукописатим образом" Христовим, под чудотворним иконама, моштима и реликвијама, или за ризом Богородичином; описано је крстасто умакање покровца девичанског у море код Влахерне, где је на Цариградској обали саграђен храм; двоструки прстен глади у таборима опседнутих и нападача, ужасни призори потапања читавих војски заједно са опсадним справама које су у чамцима довлачене да с мора туку градске бедеме, призори радости због изненадних налета морских бура, чији таласи као лавови сустижу по пучини и гутају нападаче, док оно мало исцрпене војске која се докопала пешчаних спрудова лежи по плажама, а цариградска деца и жене убијају их малаксале и немоћне да се одупру. Вериге у мору на прилазу Цариграду, с једне стране, и горући град који пада с неба међу бродове, с друге, уништавају непријатељске флотиле. Море кључа као казан зејтина, смола са галија топи се, и оне тону једна за другом сем три последње које ће однети страшну вест у завичај нападача. Свети Димитрије Солунски у обличју катане проводи кроз непријатељски табор засужњене, скида им окове и пушта их на слободу. У гладне године јаше по катански и пресрета караване и по мору корача у сусрет трговачким бродовима не би ли их навратио у Солун да град од глади спасу. Поклисаре цара Јустинијана који долазе с налогом да део његових моштију пренесу у престоницу он растерује и престрашује гласом из огња, тако да своме цару прах на дар односе уместо реликвија. А кад Солун облегоше Бугари, изненада, ноћу незнано дошавши под бедеме, упали патрон града сопствену цркву и у огњу се поче топити његов сребрни ковчег. Клисар цркве тада, у жељи да људе који су гасили пожар одврати од сребра разливеног у пепео, подвикну што игда може да ватру оставе, а да иду на бедеме под којима ето управо непријатељске војске. Мислећи да лаже, клисар је говорио истину и тако Солуњани, послушавши га, открише на време бугарску опсаду и спасоше град.

Али све то била су подсећања на једну давно непостојећу славу и прошлост. Цариград и Солун у тренутку када је Венцловић преносио ове легенде својим шајкашким слушаоцима били су већ вековима жртве освајача, и наш писац није пропустио да проговори о тој будућности која је у његово време већ била извесна и на жалост и сувише добро позната прошлост. У тексту који би се могао назвати "Последње виђење аспатара Листрија", Венцловић је испричао легенду о томе како је свети Димитрије предосетио и прорекао крај својему граду, који су турски бродови и брзи коњаници давно угрожавали. Визија која се у том тексту преноси има нешто од оне необичне меланхоличне инспирације коју знамо из песама "Болани Дојчин", из "Бановића Страхиње" и неких других.

У овај циклус могле би се сврстати и Венцловићеве легенде и житија везана за српску прошлост. Око *Житија свете Петке Српске, око Житија деспота Максима,* око житија Саве и Немање које је наш писац намеравао да напише, али се не зна да ли је ту намеру и остварио, циклизовао би се један низ списа који заједно са поетским циклусом исте врсте може да носи наслов "Молитве за српску земљу". Не нарочито бројни, ови прозни списи Венцловићеви, не губећи ништа од врлина које су карактеристичне за тако овде већ назван циклус византијских легенди, имају једну врлину више; они су оригиналнији од осталих. Једна од сцена из житија деспота Максима остаје нарочито у сећању; то је освета деспота Ђурђа. Као у народној песми, синови деспотови одлазе у походе сестри Мари, удатој за турскога цара Амурата, и тамо изазивају завист дворјана јер су најбољи ловци у Цариграду, играју џилита и стрељају "по високој испод неба висини орлове и гавранове". Наговорен, цар наређује да се врате; пред полазак шаље им берберина који им, бријући их, пресече очне живце и тако их слепе оправе натраг оцу деспоту. Његова освета је страшна: "Распосла своје чете на све стране Ђурађ деспот, отац њихов, и доведоше му туштено турско робље. Седе он на голој земљи у долини, заповеди клати их ка овце пред њим; дотле их клаше догод сав до врата му огрезе у крви. И тако устаде; остало што још претече, рече да исеку све тамо напољу у којој долини, нека не задишу стрвине по мезеву…" Завршетак Венцловићевог житија деспота Максима занимљив је и важан јер се везује за визију или предање које је фиксирано и у текстовима Венцловићевих савременика.

Тај део житија, међутим, разликује се код Венцловића од других текстова у неким појединостима; Венцловић га је прилагодио својим схватањима:

Сказује се о њему такво здешено се чудо, да при смрти му смотре код себе два ангела врло сјајна у наличу ових два александријских архиепископа данашњих Атанасија и Кирила, обучених се у красне одежде црковне. За добре их мотре, пак запита оних што око њега стојаху, рече им: "Браћо добра, откуда су то дошли к нама ти хубави свештеници у томе красну се оделу? Да чудно красних људи светла образа и лепа им одела!" То он изрече и таки замукну те издаше. Ал' оно ангели бијаху од Бога послати мирно примити му душу. Зато други и не виде их кроме он сам што их виде при своме смртноме концу, те ш њима уједно и отпутова горе к Богу у ону вечиту радост.[148]

Текст у Србљаку и један текст који је забележио духовник Александар 1736 (Венцловић је *Житије деспота Максима* писао око 1740) разликују се утолико. што присутни и сами донекле учествују у "самртном виђењу деспота Максима Српског", како би се ова сцена могла назвати у служби Непознатог Крушедолца коју је записао Александар:

На исходу дивнога ти престављенија
чисте душе твоје,
пречасни оче,
боголепна два мужа видиш

у одеждама од лепоте сјајним
лица светла и очију радосних,
те матери својој и ученицима говораше:
- откуда нам дођоше красни мужи ови?
А они, разумеше посештеније божје -
да то посла Бог анђеле
у обличјима Атанасија и Кирила
тихо узети душу твоју
од часнога тела твојега,
светлости светилниче,
преблажени Максиме,
дивљења достојни!

Житије свете Петке Српске,[149] текст је са типичним тежиштем на посмртној судбини тела светичиног које буде откривено захваљујући читавом низу необичних случајности. У приповест су умешани један умрли галијаш, један испосник "стлпник", и многе друге личности који сневају необичне снове и после на основу њих откривају коме припадају пронађене мошти. Путешествије у Цариград и уступање тела свете Петке бугарском цару уместо данка чине даље авантуре овог посмртног живота. Уз мали биографски спис о Сави Немањићу, који није писан народним језиком, али тематски спада међу житија Венцловићева, долазе у овај циклус и лепи "примењени текстови", списи везани за несрећну судбину српског народа. Поред изузетно лепог "Плача над царством", како бисмо назвали један Венцловићев текст, ту је и молитва за повратак српске земље:

… И тако пожалити ће нас Бог и помоћи ће нам, те поштедети своје људе и дариваће нам житак миран, без сваке мућње, сладак. И дати ће нам пак од њега достати свете царе наше. и сачувати ће њихову господу у покорству и у страху и у православној вери. И њихову ће војску уснажити на њине непријатеље и нас ослободити од њихова томљења и налета пакостнога и квара њихова наврећивања, и нашим ће врло помагати и слободити идући супроћ њима… И свагдар ће уједно војевати с нашима на наше злотворе…

Венцловићева проза зачињена је често веома лепим текстовима чија је функција више декоративна и алегоријска него што је у вези са фабулама које он приповеда. У тој врста "дигресија" најкарактеристичнији и најуспелији су двоструки пејзажи и мала, љупка и ванредно духовита интермедија. Двоструки пејзажи састоје се у давању упоредне слике пролећног предела са воћем, градине или врта, и унутрашње паралеле с човечијом душом, која се не мења са променом годишњих доба - тема која ће постати омиљена код романтичара:

Мимође већ ето јака зима а пролеће дође; видимо сву земљану ствар где весело пучи, садови цветају, лист се развија, гора зелени, трава проничe, семена клијају, птице се зглашују с пропевавањем. И све остало свашто се понавља… Ама како видимо ми то где се свашта с временом понавља, да де и ми себе се мало присећавамо меркајући побољма на се како се живимо, што ли чинимо, јер неће свакад то тако једнако, једнако нама бити. Прекраћује се живот и недознано коме сас којом смрћу. Докле још имамо време да се понављамо на бољу руку… Јерно с мраза рад и с зиме се то све понавља. Да би та земљаво износна ствар не примела у се прво киша, мраза, снега, хлапавица, зиме, студених ветрова јаких, - то не би се могла ни поновити. А да не би и самим пролећем опет ромињале и пљуштале честе кише на њу, откуд би и трава бујала из земље, ја ли би усеви ницали и ганилук честит бивао? То је земљи с неба божји благослов издават изаради рода јој; земљана влага и небесна роса. Такођер и душевно се понављање пери за цела нам овде живота, с овом зимом суснежатом, с кишами и с ветрови отрпљивано; с находном бедом, с напашћу, с тугом и с невољом у недоскутици…

Други пут, то је башта упоређена са књигом, паралела у којој се узајамно осветљују богатство природе и богатство унутрашњег врта, унутрашњих житница које је човек складио у књигу.[150] Трећи пут, то је маритима, приморски предео, са галијама на којима шетачи по мору пристају у различите градове, што је упоређено са књижевном речју која уводи читаоца или слушаоца у другачија пристаништа; у душе других људи или у царске градове друге врсте, који не леже на обали мора, него на обали неба:

Тако и разуман у фрекати крмитељ чини каде има неке поштене бољаре и господаре са собом којим се је мило шетати по води и свашто разгледати; не само тек једанпут и једним ли дном проводи с господари ту шећњу, ако је и на близу проход згледљив, ама и позадуго с временом воза се и испуња жељу господи који но ради су поморске стране, места и градове видети. И на сваки леп пристанак прикрмљује кораб у крај. И у сваки град на виђење му свраћа се, еда би му путници весели били нагледајући се земље и туђих страна.

Тако ето и ми по тој натури то вама љубовним учинисмо: у остров возећи се, не градова а ни збегова, вароше ли вам указујући, него добре и подушне људе приводећи за световање се нама шњих…

Ама кад ето, већ достигосмо и приспесмо к повишем и пославнијем указивању чудну, па у неки царски град на престојиште позабавно пристасмо, не више што да оклевамо с којом дангубом, ама спремно у ови град и спретано с поштењем улазимо!

У другим случајевима то су опет призори путовања на галијама, али упоређени са човечијим животом. Те чаробне пловидбе на које је Венцловић позивао своје шајкаше вичне веслу и бурном таласу Дунава, вичне вртлогу и ратним окршајима на води, морале су посебно одјекивати у ушима његових слушалаца, чији живот је стварно, и не у метафори, мотао бити упоређен с током једне од четири рајске реке:

Ка неко друго сиње море тако ти је сав наш овдашњи житак, те сви људи тако се находе као у некоме корабу возећи се. У овоме своме телу борављећи с душом докле, ја се не крај извезу, ја ли се где потопе и изгину. Тако ето ми пловимо преходећи нам ови свет с мишљењем нашим. Не до неко тек доби, године ли које урочне, ка што ходе по овоме око света земљаноме мору. Они доста пут назиру какво је кал време; ако је лепо тихо и безветровито, тадар и отискују се на свој пут. А ако ли је злочесто време и море је врло таласито, они си чекајући добра времена онде шуте где се нашли, да се нашли. А ако ли их затече зла фортуна, ја ли спажају да се мути време и нека се ка халовина измаља, те ветрови одсвуд подухују, а оно где на ближе знаду који илиман, скоро тамо хитају умакнути с галијами. И одпочивају у отишноме месту докле и прође она фортуна и море се мало поуташка. Пак тадар и опет путују. Хеле, није им једнако трудљива удиљ дурма пловљења се: где где поставају, те се и одмарају.

Ал ми ево пливајући нам по овоме дугом и широком светскоме мору за цела нам живота свакад - дневи, ноћи пливамо и никад нигде мира нејмамо ни гдегод бар каква хузурна, у заветрију себи находимо за неко мало одпочивање места. Него увек, зими, лети, недознано скитамо се лутајући забављано куд камо удиљ по зли времени, по зими, мразу и љутој печи; у тузи, у невољи, беди, бризи дертљивој и новој старости, - свако зло јоште радо подносимо. Запливали смо у ту светску грижу само за ови овде кратки и проходљиви живот старајући се, ка у велике страховите морске бедне халовите злопатљиве преко изма дубоке и широке пучине. Толика је ширина овосветскоме нашему преслану, некојим и шећерну мору, - колико је временом дужина свему нашем животу. [151]

Дигресије ("међуреч") срачунате на то да читаоца или слушаоца одморе, да дају могућност и писцу да почне нову тему, стилски спадају међу најуспелије Венцловићеве текстове. Он се на таквим местима пита није ли се ко од злурадих умешао међу његову публику, нема ли "уходе" који долази да мотри није ли писац што погрешио, па да то после изнесе на видело и оцрни га; у другој прилици зажелеће да се захвали пажљивом читаоцу или слушаоцу, или ће упоредити читање са ловом на бисере, који је неупоредиво опаснији, али ни издалека не доноси онолико користи колико трагање за "духовним драгуљима". У неким приликама упоредиће свој посао са послом библијског сејача; не ваља све семе одједном бацити у земљу, но само онолико колико је она угарена, колико је кадра прихватити; остало ваља оставити и за други пут. Кад се сувише удаљи од своје теме и одлута за анегдотама и легендама, он ће се у малим интермедијалним текстовима извињавати своjем читаоцу:

Да ми когод со тих речи и закрпу коју не пришије за леђа! Кому је мило сад што дочути или слушати коју приповест за овај благи дав, Христово ускрснуће, и заћопи ме с реч(ј)у те ми рекне: "Што си разиграо тога вранца? Деде, ободи га, те га натраг врни! И о празнику нам философију проводи!"…

Подземни свет руда, драгог камења и сребрних мајдана. у тим Венцловићевим текстовима упоређен је са драгуљима који се износе у свест човечију из дубине књига или се књиге пореде са обирањем винограда. Иста се књига не може два пута прочитати - био би закључак једног од таквих места:

Ако би и сав виноград обрат био, повраћајући се често у њега, опет свакад нађе се у њему посла. Пак или где нађе се заборављен гроздић, цео ли необрат чокот, зрна ли многа опала. Виноградар со тим се после већма заслади него док је јоште и пун био необрат виноград. Тако је и *Свето писмо:* колико се више чати, то више се човек о њему увавешћује и ново учење находи што је испрва сакривено остајало. И то напред излази!

И виноград кад се једампут обере, ил' се њива пожње, то већ на њему ништа кроме лоза и лист остаје, или стрњиште на њиви; ако где који клас узбуде. Ама њива и виноград духовни, писмо свето, није тако напразно; што се више обира, то више се находи побирка. Многи пре нас јесу исказивали ове приповести, а доста их ће и после нас говорити. Ама, тога се не може наћи, ко би право, све до краја исцрпео, такво је то небројено благо што у божаставном писму лежи. Ка неке недознане наспорне златне руде, те колико дубље копају, толико више кипе напоље струје разумне! Јерно то је извор текући никад неишчрпан. Него што је пре изостало, и то, меште српа, с беседом да обирамо![152]

9. Језик и стил

Ако се последњи крај с овим не удари у вашој

мисли, онда ме укорите!…

Венцловић

Венцловићева проза остварена је једним изузетно богатим, разноврсним, увек свежим, израђеним стилом, којем се језик покорава чак и у оним случајевима када с муком прима компликоване метафизичке, философске или полемичке садржаје. Венцловић је морао први на српском језику да изради стил подесан да обухвати и изрази наративну прозу, философију, драму, беседништво, теоријске текстове о музици, сликарству и поезији, садржаје народног живота и библијске садржаје у исти мах. Требало је освојити једну веома широку скалу изражајних средстава за различите области, које су у другим књижевностима неговане свака засебно и генерацијама. Венцловић је те проблеме углавном са успехом решио. Читалац овог текста сам је то могао опазити на цитатима који су овде већ дати.

Венцловићу, међутим, припада угледно место још у једној области српске модерне прозе - он је неговао књижевни оглед. Нека нам послужи као пример једно место из *Великопостника* (1741), где је Венцловић дао мале књижевноисторијске огледе и естетске оцене старих литургијских песничких текстова, *Триода*[153] и *Великог канона.* Венцловић је у тим написима поступио на један сасвим модеран начин - онако како се и данас често чини: најпре је дао мали књижевноисторијски портрет писца о којем је била реч, приказао његово образовање и остале књижевне послове, ушао у теоретске и структуралне проблеме дела на којем је желео да се задржи, и најзад дао оцену књижевне вредности тог дела, готово малу естетску анализу. На завршетку, описао је судбину дела пошто је било написано; његово објављивање и пријем на који је дело наишло у јавности. Читајући те мале књижевне огледе из 1741. године, присуствујемо у ствари формирању модерне књижевноисторијске прозе на српском језику:

Овај канон право да је понајвећи од свију канона што их се преко све године роком чати. Врло и хитросно састави га и исписа свети отац наш Андреј, критски архиепископ, што се и Јерусалимски називље, а понапре је из Дамаска града изашао. Од четрнајст година свога узраста започе учити ту школу што се зове граматика; и наук о небестном кругу, о звезда, извиче. Дође у Јерусалим, онде се покалуђери и тако тим чином борављаше у богомољству, и у љубави дружевној поштено се ношаше. Без мућње светске у отишном житку седећи му у келији дурма свете и разлике књиге за чатање и појање и поучавања и за похваљивање празником писма списиваше. И саборно предаде их светој цркви слова и каноне. Понајпрече за ове велике годове лепо кано за веселост дивне песме склопи кањерати се у цркви нoћом.

Со тим многим привођењем домисли се те и овај велики канон врло срдцу умиљат (кано расцвељен дор за плач освесним људма) састави. Понапре све редом по старом закону и по новом изпробира где се што згодило, припетило ли се што коме с добром, са злом ли, што ли се је у које доби што перило и чинило. Све по реду од крај до на крај с писмом, скупи, те распростре по ови тропари у овом канону слатко појање! Започе понапре од самога Адама из раја му протерању, чак до Христова вазнесења и апостолском по земљи проповедивању, свршујући. То учини с писмом изарад мало марних и раслабљених људи будећи му и нудећи сваку душу. ..

Овај је канон толико прострт и слаткогласовит да би и камено срдце могао одмекшати и расцвелити, те га привући к бољем рађењу трезну и отресну, ако исто скрушеним срдцем умиљато с ванимањем се поје (у оно доби је саписат уједно кад је и преподобној Марији Јегипатској јерусалимски патријарх велики Софроније саписао житије)…

А и овај велики канон сав је теке рад тога и списат и сложен да се сећамо о души старати се. Врло је вешт и оштроуман био тога канона управаџија и хубаво га је врло сложио већим бројем од осталих канона, толико да има по тридесет тропара и мало што повише у једној ирмосној песни. Те со тим промичући му сваки тропар особито искапљује своју шеђерну сладост. Прикладно, ето, по прилици му нариче се *Велики канон,* зашто сасма су умиљате му речи. Зато и у овој четрдесетници великој поста учини се.

Него, мало по том овај исти свети Андреј би послат од јерусалимскога патријарха Теодора у Цариград у помоћ препирању с јеретици за веру на шести сабор. Те донесе уједно са собом тамо кад дође, овај *Велики канон списат,* и оно слово од животовања Марије Јегипатске, што га је светопочивши патријарх Софроније сложио, предаде сабору. Пак они тако у своме договору у триодну књигу уместише канон пете недеље поста, а *Маријино слово* пак те недеље на утрењи чатити му се.

Андреј кад дође у Цариград јоште онако простим калуђером бијаше (а није био свештеником). Врло се је на сабору оштроумно држао и надапре оне све једносвојевољнике и по расходу сабора њега у Цариграду наместише у великој цркви међу клирос да

поје на црковном правилу. И мало потом и зађаконише га, и одредише му посао служити у ишпитаљу - хранити невољнике и просјаке; пак после тога скоро већ би критски архиепископ.[154]

Венцловићев стил био је разноврстан и у детаљима. Он уме психолошки да обоји дијалог, да свакој личности стави у уста оне речи које јој према њеном карактеру одговарају; он уме да на тај начин опише аристократу (на пример Пилата) и неуке просте људе, занатлије, тесаре, дунђере. Он уме да прикаже неученог бистрог човека (чувара гроба Христовог), уме да прикаже жене различитих занимања и узраста. Он уме, с друге стране, да почне приповедање на ефектан начин - изреком или пословицом, као што су то чинили византијски узори његови, или епски, како се томе учио из српске усмене књижевности:

У оно доби, за бабазамана, бијаше неки један врли на гласу бољарин човек, тамо за мором у авсидској страни врло имовит…

Понеки пут нас модерни стилски поступци изненаде у Венцловићевој прози. Ево једног примера употребе историјског презента у Венцловићевој књизи *Слова избрана.* Најпре долази апострофа читаоцу, а затим текст у лапидарним реченицама:

Внимај приљежно на беседу! Река тече. Велики збор код воде људски стајаше. А Јован на крају у води стојаше и Исус силазаше понадубину у воду…

Ако би се хтела дати основна карактеристика Венцловићевог књижевног израза - ако би се хтело ући у суштину једне овакве појаве са каквом се суочавамо у његовом делу, морало би се водити рачуна о неколико битних ствари. Прво, Венцловићев језик и стил носе јак печат стварности у којој су настајали. Они су слика једног времена и средине у српском народу у којем су етничка мешања била изузетно јака, и то не само као последица сеоба које су крајем XVII века и првом половином XVIII века запљускивале границе између Турске и Запада него и јаких трговачких кретања. Трговина између турске и угарске или аустријске територије била је изузетно уносна, и она трговачка веза између Истока и Запада која је Дубровник обогатила, на угарској граници била је у рукама Срба. Због свега тога, Венцловићев језик био је шарен као и паства у његовим црквама, пун турцизама, екавских и ијекавских облика, "источни, са примесама јужног".

Он је споменик једног неусталјеног стања, али се може повезати са извесним текстовима који показују да Венцловићев случај није био усамљен случај у српској књижевности његовог времена. У српској књижевности крајем XVII и почетком XVIII века постојао је читав један књижевни покрет чије су амбиције биле популарисање не само догме него и књижевности и просвете уопште, и тај се покрет служио народним језиком. Био је условљен, по свој прилици, амбицијама православног свештенства у граничним областима према католичанству да парира веома снажном замаху католичке противреформације, која, опет, реагујући на реформацију, уводи народни језик у књижевност и цркву. Путописи из XVII и раног XVIII века, од Гаврила Тадића до Јеротеја Рачанина, писани су углавном на народном језику; позоришна дела Баловића, Венцловића, И. А. Ненадића и ораторијум о боју на Косову из XVII века писани су такође на овом језику. Поезија свих црногорских песника XVII и XVIII века, епови Змајевића, Крушале, Ненадића, Змајевићева велика историја и његове песме, готово сва писма из XVII и XVIII века, беседе Змајевића, Венцловића, Рајића, Павла Ненадовића, део песништва Венцловића, Орфелина, па чак и Рајића и, најзад, али на првом месту, све усмено песништво српско забележено у XVII и XVIII веку - сачињавају снажну струју српске књижевности створену на народном језику штокавског наречја.[155] Том широком покрету припадао је и Венцловић, и један модерни писац српски сасвим тачно је констатовао: "Венцловића су створили: дуга традиција српско-словенске школе и њен интерес за духовне теме, традиционална поезија невезаног слога, живе везе са савременом. светском поезијом и одлично познавање народног језика, што је Венцловићу, као проповеднику и "општем духовнику" у Јужној Угарској, међу исељеницима из старе домовине било могуће и неопходно. Из овог наслеђа, из ових веза, из ове основе, уз изузетан поетски дар, могуће је било створити овакав иеснички језик, са народном општом базом и индивидуалном поетском надградњом… Унутарње богатство Венцловићева језика, патина дугог трајања које у себи носи, фина култивисаност фразе, ритма, композиције, еластичност и прилагођеност вишем, изведеном облику мишљења, максимална изражајност уз крајњу економичност, све је то било достигнуто веома рано, на самом изласку из XVII века, и могло је да буде сигурна база за развитак нашег језика, књижевности и културе…"[156]

Можда је вредно управо са овим ставом упоредити како је Венцловићев језик и стил доживео један модерни немачки славист: "Венцловићево песничко дело - пише Ролф Дитер Клуге - сам аутор је наменио *усменом предавању;* да би остварио тај циљ, он се служи реторском, декламаторском, чак и театрално-драматском дикцијом. Све је то подвучено широком скалом гласовних и музичких ефеката (алитерацијама, гласовним сликањем, понављањем и варирањем одређених гласовних комплекаса), језичким средствима (анафорични обрти и понављања речи, игре речи, паралелизми и друго) и стилистичким средствима (изненађујућа и необична поређења и метафоре, антитетски обрти, склоност ка парадоксалним, каткад и неразумљивим формулацијама, ка оксимори и хиперболи, често ка сировом сензуализму), што даје за право да се говори о "манирастичком стилу" који већ прелази у барокни concetto."[157]

Венцловићев језик и стил имају, међутим, своје сасвим одређено књижевно порекло. То је у правом смислу речи библијски стил,

и упоређење његових текстова у којима се цитира *Св. писмо* са преводима Вука Караџића и Ђуре Даничића показује до каквог се стилског савршенства Венцловић успео стотину и више година пре ових чувених преводилаца и до данас непревазиђених стилиста у овој области. Читалац ће сам опазити да Венцловић ретко *преводи;* он најчешће парафразира, или, тачније, слободно прича текстове старе хебрејске књижевности:

Венцловић	Даничић
Виноград обљубљеному би посађен на брду, на лепоме виделу месту. Врло га - вели Господ - с плотом с кољем обградих. Добру, по избору лозу у њему посадих. На средини му чардак за стражару с ка- мена сазидах и чешму водену изведох у њему. Све лепо уљудих и сврших што год му за потребу бијаше. И после тога временом чеках и надах се да роди грожђе. А он, међер, сав с трњем прорасте, а од грожђа не би ништа.	Драги мој има виноград на родну брдашцу. И огради га, и отријеби из њега камење, и насади га племенитом лозом, и сазида кулу усред њега, и ископа пивницу у њему и почека да роди грожђем, а он роди вињагом. *(Књига пророка Исаије)*
Венцловић	Даничић
Ослободите се скоти пољски, зашто прорасла су и проникла травом сва поља по пустињи и дрвета су сва род родила. Виноград и воће изнеше нам пород свој и свега се је доста наспорило и даће вам брашна истинито. И окишиће се вам време рано и позно, каконо је и од прврашњих година бивало, те ће се вам напунити ваша гумна пшенице и преливати вам се бадњице с вином и смоком. И повратити ћу за оне године што су вам од пређе били појели црви и гусенице, мол и свака рђа, моја велика сила, што сам био на вас послао. И јести ћете сваке изобилности, тако да свега будете сити.	Не бојте се звијери пољске; јер ће се зеленјети пасишта у пустињи и дрвета ће носити род свој; смоква ће и лоза винова давати силу своју. И ви, синови Сионски, радујте се и веселите се у Господу Богу својему јер ће вам дати дажд на вријеме, и спустиће вам дажд рани и позни на вријеме. И гумна ће се напунити жита, каце ће прељевати вином и уљем. И накнадићу вам године које изједе скакавац, хрушт и црв и гусјеница, велика војска моја, коју слах на вас. И јешћете изобила и бићете сити… *(књига пророка Јоила)*
Венцловић	Даничић
Дође му из поља гласоноша те рече Јову: "Господару, с волови твојима тамо ораху у пољу њиве. Пак од некуд изненада допаде војиштанска чета, те их запленише свију и отераше и момке исекоше. Ја само један једва остадох и измакох бежећи ми, пак дођох да ти то кажем што се је учинило." Јоште тај бијаше у говору, ал' ето ти и други огласник сустиже и поче му казивати; рече: "Господине, дођоше на нас Халдејани, разредише се на три бусије, с три стране на нас ударише, те запленише све широм; камиље отераше их, а чордаше исекоше, ја један на страни бијах; кад видех, та и утекох и дођох ти то казати." Јоште и тај бијаше у беседи, ето ти и трећи улакџија хукти без озира; дотрча те му рече: "Овамо се чудо учини, сину с неба муња и спаде доле на земљу велики ватрени пламен, те све овце уједно с чобани их пожеже. Ја један читав остадох те дођох да ти кажем."	Дође гласник Јову и рече: волови ораху и магарице пасијаху прокрај њих. А Савеји ударише и отеше их и побише момке оштријем мачем; и само ја један утекох да ти јавим. Док овај још говораше, дође други и рече: огањ Божји спаде с неба и спали овце и момке, и прождрије их; и само ја један утекох да ти јавим. Док овај још говораше, дође други и рече: Халдејци у три чете ударише на камиле и отеше их, и побише момке оштријем мачем; и само ја један утекох да ти јавим. *(Књига* о Јову)

Венцловић

Ко год чује моју беседу, и то узме чинити што је дочуо, spriликоват ћу га ко томе оштроумљиву врлу мужу, којино је сазидао своју кућу на камену. А кад се спусти плаха киша и ударише тећи потоци, духнуше јаки ветрови, опреше се и нападоше на ту кућетину, ал не могоше је превалити, ни је доле стропоштати. Јерно темељ јој је из камена сазидат био… Сваки тај којино слуша моје речи а то не твори што се казује, наличан је сулуду човеку, којино прави себи кућу своју код воде на песку…

Вук

Сваки дакле који слуша ове моје ријечи и извршује их, казаћу да је као мудар човјек који сазида кућу своју на камену: И удари дажд, и дођоше воде, и дунуше вјетрови, и нападоше на кућу ону, и не паде; јер бјеше утврђена на камену. А сваки који слуша ове моје ријечи а не извршује их, он ће бити као човјек луд који сазида кућу своју иа пијеску…

(Јеванђеље по Матеју)

Венцловић

Обазре се он натраг да види што је, и тко ли је тај, што му тако подвикну, ал чудно чудо виђе: Стајаше седам златних свећњака с горућим свећама - и усред њих стојаше неко, младо момче високо, приличан ђакону кад служи летургију, обучен у свиленој, позлатастој одежди што се зове стихар и подир се пише. И по груди бијаше с златним хораром препасат, а косе му на глави сафи седе бијаху беле ка снег! Из очију му ватрени пламен бијаше, образ на сунцу сјаше, из уста му излазаше мач с обе стране оштар.

Ноге ка ступци од чисте мједи блистају се, глас му је говорљив тако чувен, кано кад многе воде големе с брда хукте.

И у десној му руци држаше седам звезда. Кад то смотре Јоан, паде му пред ноге на земљу од страха кано мртав.

Метну они чудни човек на њега своју десну руку и рече му: "Устани, не бој се, ја сам први и последњи! Мртав сам био, и ево сам жив у век вечити!

Имам код себе кључеве од смрти."

Вук

И обазрех се да видим глас који говораше са мном; и обазревши се видјех седам свијетњака златнијех; И усред седам свијетњака као сина човјечијега. обучена у дугачку хаљину, и опасана по прсима појасом златнијем. А глава његова и коса бијаше бијела као бијела вуна. као снијег; и очи његове као пламен огњени;

И ноге његове као мјед кад се растопи у пећи; и глас његов као хука вода многијех;

И држаше у својој десној руци седам звијезда, и из уста његовијех излажаше мач оштар с обје стране и лице његово бијаше као што сунце сија у сили својој.

И кад га видјех, падох к ногама његовијем као мртав, и метну десницу своју на ме говорећи ми: не бој се, ја сам први и пошљедњи.

И живи; и бијах мртав и ево сам жив ва вијек вијека, амин.

И имам кључеве од пакла и од смрти.

{*Откривење* Јованово, 1)

Текст који је управо упоређен, одводи читаоца већ у ону област Венцловићевих све слободнијих парафраза библијских и других текстова у којима ће се он све више удаљавати од свог извора, не губећи, међутим, ништа од стилске вештине коју је понео са ових и оваквих врела. Нека као пример стила Венцловићевог и у приликама кад се сасвим удаљи од свог библијског узора послужи ова мала сцена Христовог поновног боравка међу ученицима; сцена која правог извора нема у *Библији,* него је само наговештена у текстовима Марка и Јована:

По гласу, кад рече: мир вам, таки га познаше. А већ сви су били чули, који га између њих и видели, да је доиста ускрснуо. Та и ома се повратише са страве на срдцу им. Ама јоште право не вероваху (изарад прохода му без отвора) да је с телом. То су мнели тек да он с душом то ходи. Зато пак тадар Христос запита од њих је ли што остало од вечере, да му изнесу и даду мало појести. Онда изнеше пред њега на софру хлеба, мало нова меда у сату и парче печене рибе. Те једе пред њима. Нека виде и верују како јест он сам исти с телом дошао к њима…

Сличан оглед стила Венцловићевог наћи ће се у оној идиличној слици коју бисмо могли назвати *Риболов после смрти,* и у низу других текстова који се помало и тематски одвајају од својих библијских узора. Отискујући се у широке области својих осталих списа, Венцловић тако носи са собом још увек и готово свуда осетан траг читања библијских текстова на којима је изградио свој

стил.

У његовом обимном делу налази се у ствари један слободан, али ванредно піснички и успео превод готово целе *Библије,* и кад би се ти одломци, расути у виду цитата и парафраза, скупили и систематизовали, ми бисмо схватили да смо имали један класичан превод *Светог писма* стотину и више година пре појаве Вуковог и Даничићевог, а на истом уметничком нивоу. И то на језику исто тако тачном и готово исто тако чистом као што је био језик двојице наших класичних преводилаца *Библије, с* тим што се Венцловићев језик поред тога - о чему сведоче његова друга дела - с лакоћом кретао и у областима метафизике, философије и апстракције, којима Вуков језик једва да је био дорастао.

"Тешко је одговорити на узалудно питање - пише М. Селимовић - шта би се десило да је Венцловићево дело штампано, да је постало шире познато и да је било у могућности да изврши јачи утицај на развитак српског језика. Да ли би у том случају превладао после њега славјански језик? И да ли би се Вук послужио Венцловићевим језиком у борби против славјанског? Да ли би га узео у обзир, ма у којој мери, јер је на том заиста народном језику Венцловић оставио солидне обрасце из многих духовних области, крећући се с лакоћом у подручјима "метафизике, философије и апстракције, којима Вуков језик једва да је био дорастао" каже М. Павић концилијантно, а могао је сасвим мирно рећи: којима Вуков језик никако није био дорастао. Или би Вук ишао својим путем, одбацивши Венцловића, као и Доситеја, као и све остале, иако је Венцловић друго него сви они. Можда би Вуку Венцловићев танани, несељачки, контекстуални језик, којим се изражавају метафизичка, рафинирана, понекад и бизарна духовна стања, изгледао туђ и некористан народу у време великих историјских преображаја и подвига. Све што би се о томе могло рећи било би претпоставка.

Али није претпоставка, већ чињеница да је језик двојице Вукових савременика, веома развијен и богат, у суштини сличан Венцловићевом, Симе Милутиновића Сарајлије и Петра Петровића Његоша, остао прилично издвојен, усамљен, изван општих токова наше књижевности и културе, и без утицаја ко;и заслужује. Њихов језик је много ближи Венцловићеву него Вукову. То је језик мисли, тражења смисла изван обичног и познатог, копање по вечним тајнама живота и смрти, тајнама бића људског, његова места, суштине и сврхе…"[158]

Било како било, Венцловићев језик остаје сведочанство о стању српског књижевног језика у једноме тренутку кад његова велика асимилациона моћ још није била угрожена и када се све што би живот нанео, у том језику смештало лако, тачно и као засвагда. Данас ми више не располажемо језиком са таквом асимилационом моћи,[159] и то знамо у првоме реду захваљујући сведочанству које нам је пружио Венцловић, захваљујући могућности да језик којим данас располажемо поредимо са његовим језиком.

10. Рустично позориште као реакција на "улични театар"

Не можемо ни код куће свеудиљ чамити…

Шајкаши XVIII века

Венцловић је, очигледно, одлично познавао позориште свога времена. У његовом делу има конкретних трагова некаквог барокног театра у којем се јављају јунаци у оклопима и под оружјем, или се деца у "ђачкој комедији" преоблаче у цареве. Тако се он на једном месту пита има ли смисла "велике и широкодуге полате с маечком свећицом танком свецело обсјавати лепо свуда виђено, ил' му са свим јуначким пусатли бојним оружјем, ка на некој исто комедији за игру и шалу, једно дијете окриљати?"

Школско позориште, омиљено у Украјини и у Венцловићево време неговано у српској средини под утицајем руских учитеља, било је према једном драгоценом сведочанству из његовог *Великопостника* око године 1741. одомаћено и у средњем Подунављу. Венцловић се сећа таквих ђачких представа, комедија и школских драма, можда вертепа, и оне га нагоне на необичну али за њега карактеристичну паралелу: живот-позориште, спољашње и стварне вредности човека. Он иде на разбијање те привидне "coincideniae eppositorum":

Кано ђаци кад неку комедију чине пред људма за смех и за шалу облачећи се у разлико лепо рухо, те се чинећи цари, краљи, велика господа, официри и војиштани, доктори и философи, а овамо - ништокапе, сви их знаду тко су они, тако је и овога света свако лице. Та му богат, та богаљ био, неке прилике виђене и сенке исто: на зурници кад кога маскарађују, видиш кога обучена у царску налику, а знаш га ко је, еда га поштујеш и држиш га за голема човека? Знам, ни намислити то није, и будалом га наричеш. Тако брате и свакога цифраста и поносна на огледу имај, зашто све је овде тако кратко и малодобно, слабоврсно, кано играчи једним сахатом на зурници; кад узвидиш многе, а врло им се наспорава, толико их држи да су се сваким травним

цвећем искитили ка и оне курдизане што су се господа указали у туђем руху, а неке својим родом и боравлљењем голићи и шугавци, врагомети, калаши и подмигаћи, чавргови. И згледници им вртоглави собом учинивши се хач и мач, зурзови, сурлани и блекани остављајући своје послове, узалуд их гледећи што они будале и маме се. А да не би имао ко на њих гледати, не би ни они беснили. Таки и богатица ширећи се доста пут понајсиромашнији остаје: свуци га с руха - ко је, вуцибатина! Свакога добра лишен, злочест видом, а црн с душом, од свих људи непоштен, свуда дужан и тужан, остао лажа и мажа, ка они на зурници! Стиже сутон, све се разиђе својим путем: стоврази сакрију се, скину са себе оно туђе одело, остану звекани, пропалице и опалице ка и били. Тако и о томе велико се ношењу: смрт сустиже, пазар се раскиде, богат благо погуби. сиромах сиромаштво; пометнуше, одоше тамо празни само с једнога свога му сваки зарађења суд примати; нит се разазнаје шиша ни голиша, поштен ли прокудан ли је био, лизавац ли слинавац ли…[160]

Иако ђачко позориште изриком не осуђује, улични театар, који је, изгледа, био развијенији но што смо мислили, "зурнице" - под којима он разумева низ барокних позоришних манифестација, као маскаре, лакрдије, шале и игре по вашариштима и трговима, пеливанске и "курдизанске" представе - био је под ударом његових проповеди. "Ништо тако не одвраћа уши људске и умље изумљено чини… како те сокачке шале, лакрдије и смешне маскаре. Тога рад доста пут из црковна приговора на лепо је говорено и мољено се, а и пак се молим… не одлазити вам на оне законопреступне и безочне зурнице… А ето, неки и врло видећи се добропоштени и на гласу чувени господари, будавши и седи, матори неки, пак дигну се гдешто неваљало слушати и гледати са смехом, доста и с грохотом, оцере онде зубе ка махнити те много им се слађа и боља чини она зурња од црковних песми и учења." То је био један од првих разлога за Венцловићеве нападе на улично позориште: оно је озбиљно угрожавало посету његовим проповедима. "Оставимо се маскаре, шале и смеха!" - узвикује он. "Шала и маскара по зурница зауставља људе од цркве стојати на зурница те прегледати и слушати лакрдију!" Тако је Венцловић нападао једно позориште без могућности да људима пружи нешто друго у замену. Они су се томе опирали, и он сам наводи један од одговора његових парохијана на тако оштру критику уличног театра: "Е, веле, с људма се мешајући живимо, иначе нам не може бити! Где се људство много састаје, онде је и о свачему говор. Не можемо ни код куће свеудиљ чамити!"

Нападајући улично позориште, "зурнице", које су често конкурисале његовим проповедима, беседник је морао на други начин надокнадити духовну потребу за сценским играма, за позориштем, коју је његова паства задовољавала на тим нападаним уличним представама. Управо због тога се морао одлучити за нешто што је такође имало драмски облик, али што се могло, за разлику од уличног позоришта и као супротност њему, изводити у цркви, као незваничан део богослужења. Тако је настао његов ораторијум, драма за рецитовање.

Око године 1740, Венцловић се, наиме, у неколико махова одлучио и за драмски облик прозног казивања. У једном случају, то је био дијалог, тачније двојни монолог Сатане и светога Јована. Године 1740, он је у Ђуру о Благовештењу написао, служећи се низом аутора, неколико дијалога између арханђела Гаврила и Марије,[161] а када ове текстове 1743. буде уносио у своју књигу*Слова избрана,* додаће им не само нове дијалоге него ће увести и нове личности.[162]

То су његова "Сказања и словеса преводна на србски језик за просте људе од многих светих сабрана, поучитељна, приказатељна, похвална". То је била сакрална благовештенска драма коју је Венцловић саставио из различитих штива, користећи списе, беседе, дијалоге и слова Златоустог, Дамаскина, Максима Исповедника, Барановича, Илије Липовскога

(Гаљатовског) и других. Између осталих дијалошких текстова Венцловићевих (има их у *Великопостнику*[163] на пример), ово је један од два који су се могли и играти. Не знамо, међутим, да ли је то учињено, или је Венцловић, држећи своје проповеди, уносио у њих и понеки дијалог из благовештенске драме, тумачећи на тај начин сам све личности: Господина, Арханђела, Девојку, Проповедника и Јосифа, обраћајући се с времена на време слушаоцима с позивом да се хорском песмом или молитвом умешају у ток драмске радње. Ако је тако било, а на тај начин су текстови у његовом рукопису распоређени, извођење драме морало је трајати седмицама: од недеље до недеље. Тако ће готово у истом тренутку када Емануило Козачински у Карловцима уведе у српску позоришну књижевност језуитску школску драму у стиховима на рускословенском, Венцловић у средњем Подунављу дати сакралну благовештенску драму у прози на чистом народном језику. Без обзира на то да ли је она играна, или ју је Венцловић из недеље у недељу сам читао, то је драма која се могла и која се може и данас играти,[164] с тим што њени поједини делови не представљају чинове у правом смислу речи, него се поред пролошког и епилошког дела, који се одигравају на небу и на земљи, главни део драме, сусрет небеских и земаљских симбола - Гаврила и девојке Марије - понавља у више наврата, у облику варијације на задату тему. Драма се не завршава изгоњењем Марије из Јосифове куће, него се наставља и даље према библијској легенди. Њен је основни мотив, међутим, осетан и у оваквом тексту, без чврстог унутрашњег јединства.

То је драма човечијег неповерења у оно што је изван искуством обележеног круга његових знања. Најпре је то сумња божанског принципа у божански принцип, затим сумња човека у неограничену моћ божанства, најзад сумња човека у човека, између којих се испречило божанство. У делу који би се могао назвати прологом на небу, Владика се обраћа арханђелу Гаврилу и наређује му да слети на земљу и његову вољу јави девојци Марији; анђео не верује да је оно што му се наређује могућно:

Страшна је то вешт и беседа умље ми надилази и несвестица обујима о томе чудноме послу. Како је то? Тко је страшан

хјерувимом и недознан серафимом, што је ангелским силама небеским неможно поднети, то он обећава једној неснажној девојки сносити! Те сам собом вели к њој доћи и у њу се сместити! И то за чудо где јој се обриче кроз беседно једно слушање уселити се у њу!… Може ли тако сместити њено црево нигде несмештенога?… Безмужној девојки родити, то је сврх телеснога адета и натуре!…

У удворењима арханђела Гаврила девојци Марији, том мотиву вековима варираном у сликарству, понавља се главна тема сумње на једној другој равни. Гаврил је уверен, али он тешко да ће успети да увери Марију у остварљивост највише намере и чистоту својих побуда.

Док је пролог библијски интониран, са позивањем на места из *Светог писма,* дотле је сцена сусрета земље и неба у призору благовести дата у атмосфери једног галантног столећа. Гаврил је леп каваљер, освајач. "Видим те да си сасма леп и хубав момак с красна стаса - вели Марија свом посетиоцу - цифрасто одевен, гиздава образа светла… Веруј ми знано да сам се врло препала и дор се пронеразила у себи кад те смотрих код себе гледећи ми на твој зрачни образ. Какав си, кан' да те је сам Бог изобразио, и божија светлост, видим, блиста из тебе ..." Али, Марији као девојци "не пристоји се с момцима се насамо у одсуству свог заручника Јосифа састајати" и у потаји у својој ложници овакве разговоре водити. Она га тера нимало бираним речима, сматра да је он дошао да је обешчасти, да је изнесе на рђав глас. "Ти, младићу јуначе - вели му она - све ми се чини да не узбудеш ти дошао к мени на коју превару?" Она сумња у оно што јој он предлаже:

Ал' како ће то мени случити се, кад ја за мужа не знам? О, ангеле, чудим се ја твојим тим речма где ми зачнуће указујеш и рођење не по завичају људскоме, сврх натуре. Неможно ми се то свиди, потухљене су, чини ми се, те речи… А како бих ја, будавши девојком иначе, дијете родила? Како ли ћу сисама дојити младенца свога? Откуд да ми се створи млеко? Велиш ми изаткати царску порфиру, - понапре покажи ми основу одашта ће изаћи! Указујеш грожђе, а камо му чокот и лоза? Питаш посејану пшеницу, а камо дај и семе? Хвалиш цвеће, укажи ми од њега корен и сршљику. А што ми указујеш за цара празну полату без потребе што к њојзи изнутра ваља? А сврх свега тога, како би робиња свога господара родила, и урадилца свој ствари нигде несмештенога, да га у себи смести једно црево женско? Сухој трски ако се ватра прикучи, еда је неће сажећи?…

Поетску формулу на којој је грађен овај мали одељак, Венцловић је поновио седам пута, и ниједном није поново употребио коришћену реч или облик. С друге стране, већ у овом тексту осетна је извесна резигнација, припрема се епилог на земљи, како би се могао назвати тренутак отрежњавања, када се небески посетилац повлачи, и јавља се конфликт сумње овога пута између човека и човека.

Круг сумње завршава се тако на земљи, у сусрету између Јосифа и Марије, у којем је рустична нота целога драмског текста добила оправдање и није узалуд наглашена у Јосифовим репликама:

Девојка

... Ето, то ти и сад казујем што ми се је придесило: узех водено црпало, изађох из куће у хавлију да зацрпем из бунара ми воде. У томе чух за собом глас где ми неко рече: "Радуј се обрадована, Господ с тобоју!" Обзирах се там-овам и не видех никога. Ка преплашена опет скоро утрчах у кућу, те се закључах и седох прести.

Јосиф

А од говорна гласа може ли се у трбуху зачети дијете? Та од почела света никад није то чувено да је кад девојка с гласа достала у себе дијете без пробе мушке јој кадгод смесе. Ни од наших првашњих отаца није се нам то чудо проказивало да се и пре них то у које давнашње доби било згодило, нит и они то су од пре чули.

Тако Јосиф смешним, припростим речима напада своју неверну заручницу. Она се брани, али они исти разлози који су њу саму који тренутак раније убедили, сада се показују потпуно безвредни. Она каже:

"Мој обручник истежући ме некриву са мном се при [препире]…"

Горка је мисао која јој тада пада на ум: " … а тај што ми рече: радуј се, таки се сакри и нигде га на мегдану нејма, нит му трага има куд је отишао…" У једном тренутку те људске драме, интониране трагикомично, Марија закључује: "До сада ка свака царица почитовата сам од свакога била, а сад сам ка нека врло злочеста хороспија прогоњена…" То би се могло схватити и као крај сакралне драме. Круг сумње је затворен, и он у овом тренутку у нама изазива низ асоцијација, тако да се ток радње и његови ступњеви могу схватити и као алегорична игра, у чијој суштини налазимо бројне паралелизме: као да је цела Венцловићева сакрална драма драмски исказана метафора за барокни сукоб душевног и телесног у човеку, за онај сукоб који ће он у другим

поетским текстовима изразити метафором *црни биво у срдцу.* Као да је цело то драмско ткиво можда метафора једног љубавног заноса са свим његовим фазама уобличеним у чинове драме, у предигру, врхунац и хлађење који се манифестују психолошки потпуно адекватно, а нису далеко од тога да се овако схваћени прихвате и као симболи теме овог благовештенског миракла.

Такав драмски текст Венцловићев веома добро се везује стилски за пољски рустични театар друге половине XVI века, који и данас живи на пољским сценама у Дејмековој режији. Пут зрачења тог позоришта преко Украјине до српскога писца није тешко следити. Оно што је занимљиво, међутим, лежи у чињеници да је, инспирисан тим и таквим узорима, Венцловић остварио једно дело које се по форми нашло сасвим у оквирима веома модерне барокне сценске врсте - ораторијума.

Текст драме писан је у прози, извођен је у цркви, и његови основни елементи - "беседник" као коментатор ("storico"), дијалог и хор - показују да је Венцловић своје изворе прилагодио некој врсти сакралног ораторијума, дакле оног извођеног у храму, и писаног у прози. Једино је делимично одступио у погледу језика: уместо да свуда употреби канонизован језик црквенословенски (у областима западнога хришћанства писан је oratorio latino), он је употребио чист народни говор, додајући само понекад молитве на старом књижевном језику. Тако се у његовој драми, особито у световним ликовима, јавила једна јака рустична нота.[165]

По једној другој својој особини, међутим, Венцловићева драма подсећа на мистерије које су на Западу имале много успеха почевши од XV века, и то на цикличне мистерије - драмска дела која су извођена део по део више недеља узастопце. Као што је познато, у тим мистеријама су веома развијени споредни или чак апокрифни ликови библијских легенди, нарочито је занимљиво развијен лик блуднице - Марије Магдалене - чији се порочни живот представљао и пратио са посебном пажњом. Онај део драме, рецимо, који је непосредно претходио изласку Марије Магдалене пред Христа, развијан је тако да се подробно представљало како она одлази продавцу мириса да набави уље којим ће опрати ноге свом исцелитељу, при чему се наводи дијалог између блуднице и продавца. Тај део обрадио је, на пример, француски писац XV века Жан Мишел у својој "пасији" (1486), а тема је била омиљена и на другим странама, па је и на једној фресци у Богородици Љевишкој представљен призор куповања "мира", вероватно преузет са некакве позорнице. Ту тему о "блудници, патикару (продавцу мира) и великом доктору (Христу)" обрадио је у XVIII веку, у дијалозима, и Венцловић, и унео је у своје беседе служећи се истим украјинско-пољским узорима као што је то раније већ учинио и са благовештенском драмом. У књизи *Великопостник,*[166] он је 1741. године уметнуо у беседу један текст који отпочиње у нарацији проповедник, а који се затим наставља у два чина; најпре у дијалогу између блуднице и "патикара", да би се завршио у дому Симоновом сценом у којој блудница излива свој јад пред Христом, где фарисеји сумњају у Христа, и где, најзад, Христ завршава драму својом причом о два сиромаха и њиховим дуговањима од педесет и сто потура. Испрекидана интервенцијама приповедача, ова беседничка драма има још мање сценичности од благовештенске драме истог аутора, али показује да је у случајевима кад се одлучивао за драмски облик казивања чинио то увек на исти начин, компонујући свој текст у облику драме за рецитовање (ораторијума), уклапајући дијалог у беседничке оквире. Без обзира на то да ли је рецитовање изводило једно или више лица, тај облик, омиљен у оној епохи, Венцловић је очигледно сматрао као нарочито подесан и из чисто практичних разлога - могао се изводити у цркви, могао се везати за проповеди, и на тај начин, без декора, костима и, нарочито, без сувише световних тема, могао се одржати у условима веома оштрог реаговања православних црквених власти на све облике позоришта. Да је такав третман био неопходан на подручју Карловачке митрополије, показује судбина пераштанског ораторијума о боју на Косову, који је у Врднику на Фрушкој гори преобраћен од драмске материје у неку врсту римоване хронике.[167] Захваљујући томе што се одлучио за сакрални ораторијум, онај који се пише у прози и изводи у цркви и у оквирима службе, Венцловић је могао да изнесе пред своју публику и такве сцене као што су исповести блудница, које се по својој смелости нису могле ни упоредити са безазленим сценама пераштанског ораторијума:

Патикар: Много ме ти заклињеш и дотужујеш ми с твојом хитњом да би ти дао царско миро, а ја те пак много питах и врло те молих ко је тај такав, а ти не мож' се усудити да га искажеш. Ела је он од свију људи заир повећи на гласу господин? Или је полепши тако да му нејма на земљи друга, те си се толико ужегла за њим те и царско миро иштеш на дар му дати?… Та кажи ми га ко је то, што тако чезнеш за њим да га се нагледаш и нагрлиш?

Блудница: (*Ујазби се на то жена* те *му преко рече)* А што је теби до тога, заир захтеваш и иштеш да се ја теби исповедам, те ме толико кушаш и нудиш ме да ти се искажем што год ми на срдцу лежи, каква ли сам ја? Та дошла сам куповати од тебе ако си поштен трговац, а не надговарати се и надпирати с тобом, зелен јуначе! Срам те буди, човече, од Бога ако се људски образа не стидиш! Откад камкам од тебе узалуд те с неком лакрдијом задржаваш ме, до шта мени није: друга је мени мисао! Смилокрви се, човече, и дај ми за новце што од тебе иштем, те ме већ пусти да отидем данас!

Патикар: (Мучно 6и за то патикару и рече јој) Да голема чуда те ни мужа од ината нећеш да би ти ко сазнао. А ја то од љубави те то налепо питам, а не за које зло и укор!

Блудница: (Кад је дотле с речма наврди, узе жена исказивати се) Да знаш, рече, господару, од мене да нејма у овом вилајету позлочестије ни горе и поганије жене, колико сам ја моје тело преко врха скрнавила с блудом! И не то ми је задоста било што сам собом курвала се, него јоште многе туштене и поштене остале жене и господарице освем свакојаких жентурина, на тај

злочестлук навела сам, поганити младе момке и неосвестне људе…[168]

Публика је овакве сцене очигледно волела и умела да цени, и то је могао бити један од разлога што су на Венцловићеве беседе долазили људи различитих вероисповести и различитих народности, сви они који би се на ветрометним стазама дуж границе између Европе и Турске намерили на мала шајкашка станишта по средњем Дунаву. Они су понекад, на своје велико изненађење, дошавши на недељну или празничну проповед, одлазили из цркве као из позоришта, задовољни неочекиваном и смелом драмском представом којом их је почаствовао необични и чувени беседник.

Иако се Венцловићево рустично позориште може схватити као беседништво с "театарско-драмском дикцијом", како гласи једна недавно употребљена формулација,[169] дакле као драма уметнута у проповед, можда би се тај драмски облик са честим интервенцијама беседника у оним тренуцима када се ипак не може сасвим повезати са ораторијумом, могао схватити као остатак једног обичаја везаног за ранојезуитску драму у Аустрији, Немачкој и другде. Често уплитање аутора у драмску радњу, обично пред појединим њеним већим целинама, с циљем да апострофира и поздрави публику, да истакне све слојеве присутних, да "анализира вредност библијске теме" која ће бити приказана, и да укаже на место радње, имају функцију веома сличну улози пролога у средњоевропском школском позоришту XVII века, који се тамо толико развија да се осим главног уводног пролога износи на сцену и 5 посебних пролошких тачака, које су опет пред чиновима свака за себе подељене на по два дела, што чини преко десет интервенција аутора у текст драмске радње с циљем да повеже глумце и позорницу с гледалиштем.[170]

У сваком случају, чињеница да се Венцловић нашао на таквоме путу, општем у области средњоевропског позоришта његовог и нешто ранијег времена, очигледно говори да је за то морао имати више од једног подстицаја. Ми данас видимо само неке од њих, а то су: пољски рустични театар XVII века, средњоевропско (аустријско) језуитско позориште са посебно наглашеном и развијеном улогом пролога и, најзад, ораторијум.

11. Беседничко песништво Гаврила Венцловића

И врло сам се уморио

зовући срце и уста да се саглашују

Венцловић

У списима Гаврила Венцловића има знатан број текстова који спадају у област поезије. Наћи генезу тих текстова, један је од најзанимљивијих задатака који се постављају у вези са српском поезијом прве половине XVIII века. Одредити шта ти текстови значе у сваком од видова у којима се јављају и какво место имају у оновременој домаћој и европској књижевној еволуцији, колико обележавају правовремено уклапање у поетска збивања своје епохе, а колико су један књижевни анахронизам, и у којој мери се напоредо с тиме та авангардна и с друге стране закаснела кретања у једном књижевном делу подударају са стварним поетским успонима свог ствараоца, то су питања на која смо желели да дамо одговор.

Венцловићево поетско дело, посматрано у најопштијим цртама и уз услов да се под овим називом схвати најшира скала свега што се може назвати песничким феноменом, обухвата пет различитих области. Оно што све те области поетског израза обједињује, што им је заједничко, лежи у чињеници да су сви ти текстови стварани за *усмено казивање* по превасходству, па самим тим подразумевају један нарочит ритмизован и подигнут тон казивања у чијој су суштини музичке преокупације. Венцловић је управо у том смислу поставио формулу поетског израза: он сматра да је за песничко дело довољно "ако су лепо изговорене речи и ударају се у слози" (1743).[171] "Ако се последњи крај с овим не удари у вашој мисли, онда ме укорите!" У том смислу, он је "мудрост слушања" уздигао до култа, чак претпоставио уметност слушања уметности поезије - уметности казивања:

Да се прегне ухо свесрдно слушати незатежно!
Да може на заушници златну минђушу обесити
с драгим каменом сардијем:
привезати беседу к мудрости!
Попре него устом и устнама и језику -
овим ето, отворити се
и привући у себе духа!

Без обзира на то шта је теоретски мислио о односу народне поезије, такозване грађанске лирике и друге профане поезије и духовних песама (о чему исцрпно говори), Венцловић је у пракси неговао веома различите облике и стилове поетског казивања. У његовом делу има читава скала римованих текстова чије се порекло креће од десетерачког народног стиха са и без риме, до праве барокне поезије у везаном стиху, песама писаних у барокној версификацији, у пољском тринаестерцу, у дванаестерцу и осмерцу, с римом. Има, затим, манирситичких поетских текстова византијске, а не италијанске и шпанске провенијенције, који се уклапају у сличне преокупације оновремене руске поезије, и поезије у невезаном слогу тематски потпуно барокизоване. Има најзад, и то је најобимнији и најбољи део његове поетске заоставштине, поетских текстова писаних у традиционалном невезаном слогу, који су исто толико на једном новом језику наставак старе српске поезије (IX-XVI века) колико су везани за своје библијско порекло. Ова разноврсност и готово збуњујуће шаренило израза и стилова одраз су једног превирања које се није догађало само у нашем писцу. То је одраз стања у српској поезији у тренутку кад је требало да она одболује прелаз од традиционалне поетике ка новој, барокној версификацији и да се укључи у савремена кретања европског песништва своје епохе.[172]

Као што је читалац овог огледа већ могао да се увери, Венцловић има бројне римоване беседничке текстове. Они, међутим, ма како то парадоксално изгледало, спадају у римоване беседе, а не у његову поезију, док, с друге стране, има нerимованих текстова који су очигледно поетски. Нас ће овде у први мах интересовати они његови текстови који показују да је Венцловић претрпео утицај народне поезије. Он има римованих пословица и изрека:

Мој је јарам гладак
и товар ми је лагак.
Не мотри чије попрхе,
него гледај му обрхе.
Јести, пити и у рају бити.
Како било, да им се свило,
куд допали, да пропали.
Високо су небеса,
а тешка су наша телеса.
Који те храни и ода зла брани…
Ал' нису сви људи апостолске ћуди…
Стар годинами сеђаше,
столица му од пламена бијаше…

На моменте, његово казивање само се претвара у десетерац са или без риме:

Ваша момчад хоће привиђати,
старци ваши чудне снове снити…
Неће ли се натраг поврнути
и за друштвом бегач осврнути…
Висока сам ка бор у Ливану
И ка финик што је у приморју…

Сви ови трагови употребе десетерца, стиха народне српске епике, показују да је интонација Венцловићевих текстова често имала порекло баш у области коју је као писац теоретичар жестоко нападао, у кругу профане усмене поезије.

Ако се за остваривање тематских целина служио десетерцем само изузетно, најчешће ван области поезије (у пословицама), једном другом облику поетског израза Венцловић дугује много више. Ми бисмо један низ његових поетских текстова назвали манирситичким циклусом, с тим што хоћемо одмах у почетку да скренемо пажњу на чињеницу да порекло овог циклуса није у новом манирзму шпанске или италијанске предбарокне поезије, од којих је ова друга утицала на нашу приморску књижевност у облику какав је том предбарокном, или, ако се хоће, раном барокном песништву дао Ђанбатиста Марини. Венцловић је припадао једној књижевној сфери где манирзам у оном изворном облику (који је утицао и на јављање европског манирзма позне ренесансе) готово није престајао да постоји још од времена античке књижевности. Александријски песници као да су били зачетници тог кићеног поетског стила, који се касније развијао паралелно и у римској и у византијској хришћанској поезији.

"Реторика и версификаторска вештина која ужива у компликованој игри дају у то време и песме са акростисима, месостисима, телестисима, или чак песме чији су стихови тако распоређени да исписани стварају слике, нпр. жртвеника, водоскока итд. Тим "песништвом" занимао се угледни господин Оптатијан Порфирије (Publius Optatianus Porphzrius) у време Константина Великог. Ипак треба додати да су овакве "техничке играрије", technopaegnia, већ раније биле познате александријским песницима, Симији, Теокриту и другима, па и њиховим римским последницима. Претходник неотерика 1. века ст. е., Лајвије, писао је "љубавне играрије", erotopaegnia, као и Катул, али је и о птици Фениксу саставио песму чији су стихови давали слику крила те

чудесне птице. Права мода оваквих technopaegnia, односно carmina figurata, јавља се у римској књижевности у покласичном периоду код неотерика Хадријанова времена и нарочито у 4. и 5. веку, дакле на измаку античког доба. О тој моди сведоче нам и сличне песме у Латинској антологији (Anthologia Latina) чије стихове често можемо читати у оба правца (in girum imus nocte et consumimur igni*).* Оптатијан Порфирије саставља песму у којој се бојом истичу слова распоређена у облику Христова монограма а и она сама, независно од текста коме припадају, имају своје значење. Та је песма била нарочито драга Константину Великом, а ова извештачена мода прешла је у средњи век и на византијској страни где се не штеди ни злато ни пурпур за ове песничко-графичке производе. Тако ће и у књижевној теорији препорода carmina figurata наћи своје место у поетици Јулија Цезара Сколигера, а потом и код других теоретичара, нарочито оних из доба барока. Против оваквих играрија у којима је смисао потпуно подређен графичком облику или версификаторској техници дигао је међу првима глас Боало у својој*Песничкој уметности (L'art poйtique,* 1669-1674), али се међу пригодним песницима јављају и даље у европској књижевности, доста често још и у 18. веку. Хеленистичка и позноантичка латинска technopaegnia и carmina figurata нашле су тако доста места у средњовековној књижевности, па и у потоњој књижевности Европе. Тако и у овом у основи традиционалном песништву, које се преко неотерика Хадријанова времена и Лајвија везује за александријску књижевност, опет имамо пред собом темеље средњовековног књижевног развоја, слично као и код Макробија, Мартинија Капеле или Фулгентија."[173]

Овај кићени маниристички стил дошао је до Венцловића с две стране. Из византијске књижевности, коју је добро познавао и могло би се за њега рећи да са Симеоном Полоцким, чувеним украјинским беседником XVII века, дели опредељење за "прециозни византинизам", како је то карактерисао А. А. Морозов.[174] С друге стране, Венцловић се већ користио и резултатима руског песништва своје епохе, где је увелико под утицајем украјинске стиховане књижевности негована поезија презасићена речима-украсима, траженим алегоријама, гомилањем великог броја често веома натегнутих, вештачких поређења и паралелизама, и где су омиљене "песничке играрије" чисто формалистичке поетске досетке. Усиљено су писани акростиси, мезостиси (где су слова од којих је састављено име које треба одгонетнути била у средини, а не на почетку стиха), "грифически" стихови, "питагорејски" стихови (распоређени у облику Питагорине теореме); измишљани су рачји стихови, који су се могли читати и слева-надесно и здесна-улево, а да им се смисао не промени; један од песника ове епохе написао је похвалне стихове посвећене царевићу Алексеју, који су могли бити читани са свих страна: с почетка, с краја, озго и оздо. Омиљене су биле песме-одјеци, у којима је песник постављао питања на која му је одјек (у ствари јако скраћени стих питања) давао одговоре. Писана је поезија која је требало да делује и као слика, као графичка фигура; тако су настајали стихови у облику орла, звезде, пехара, крста, срца, итд.[175] Овај стил у руском песништву води порекло једним делом из византијског маниризма наслеђеног од античке књижевности, а другим делом од европске барокне поезије, која је у Русију XVII века почела продирати преко Украјине. У то време је опет Украјина била под утицајем пољске барокне књижевности, где је маниристичка поезија овог типа негована још у позној ренесанси, где јој се трагови могу наћи, на пример, у песничком делу Ронсаровог пријатеља Кохановског у другој половини XVI века, као и код Мартина Јана Анджеја, барокног песника друге половине XVII столећа.

С друге стране, Венцловић је несумњиво у вези са оним стилом домаћих песника који се стварао око наших песничких загонетки. Оне су у XVII веку постале омиљена поетска играчка и у српској уметничкој књижевности. Крајем тог века, у Сарајеву је установљен нарочит начин тајног писања, проналазак наших писаца, нарочито обилато коришћен у загонеткама, које су све сачуване у рукописима XVII столећа. Гаврило Тројичанин, тако, сакрива 1633. у једној песми-загонетци своје име, бележећи га бројевима који су имали и гласовну вредност. Низ других загонетки, које рашчлањеношћу, декоративним елементима често губе везу са својим латинским и народним прототиповима, у XVII веку приближава се оној необичној врсти поетских загонетки које су истог порекла и у истом правцу развијане на тлу Британских острва, у средњовековној англосаксонској књижевности. Загонетке наших анонимних песника друге половине XVII века: *Мртвачки ковчег, Голуб, Кћи Лотова, О Адаму, Претечи, Петру и Давиду,* песме као она у којој је сакривена порука која се одгонета читањем здесна-улево, или она друга, у којој је наслов шифрован бројевима, читав низ песама тог маниристичког репертоара служи се једним компликованим системом акростиха "крајегранесија", шифрованих порука и загонетачким поступком који се битно разликује од поступка примењеног у народној загонеци. Песнику није циљ да се загонетка одгонетне, него је усредсређен на постављање ефектне замке, духовите играрије која је често сама себи циљ.

У низу тих маниристичких поступака, Венцловић се определио за један чисто музички ефекат - за инсистирање на одређеном звуковном комплексу, на понављању речи, једне боје или неког другог феномена. Понекад то су минијатурне игре речима:

Велики Василије,
моли великога Бога
да нас избави од великога греха
и подаст нам велију милост…
Да се од нас похвали
свакад хваљена,
кано врло прехваљена,
сасма слаткохваљеним хвалами.
Сад нек велича се Богом узвишена
и Богом прихваћена богоносилица,

изборли на гласу велика госпођа.

Песник на другом месту инсистира на светлосном ефекту:

Светли светло
више снега пробељени,
ко млеко сасирени,
више од дијеманта камена прозрачни…

Идентичан поступак, инсистирање на светлосном ефекту или на боји, везује у овом случају Венцловића с Кантакузином:

Тамнаја сушти ва тму ме отсљет ада.
тамних чести аз јелма бо дијавола,
тамне же стого ангели вазљубих,
таму тамне избрах таман вас бих…[176]

Поред оваквих инсистирања на одређеној боји, Венцловић има поетских игара на тему: *реч:*

Речи божија, понеже ти речи, плот би,
сачувај нас од похоте плотске,
сачувај нас као зеницу ока
од похоте очију…
Реке, научите се од мене
како кротак јесам и смеран срцем!

Најчешће то су права зазивања муза, у христијанизованом маниристичком руху (текст је у овом случају на старом језику који смо осавременили):

Речи, која нас ради плот би, у плоти мојој буди реч, учини и вазљубљеним слушатељима мојим да приме у уши речи моје, од тебе, Речи, дате!

У исти ред спада и поетски текст који бисмо ми назвали молитвом за добру беседу:

Којано си родила слово божије с плоћу,
ти и сад, молим те, роди,
ако су ми и погана моја уста,
у њима божије слово!
Боже, који шиљеш слово своје земљи,
пошљи у моја земљана уста слово
да у кротости тече слово твоје
у уши слушатељима мојим.

Понекад, то су потпуно неухватљиве игре речима, чисто музичка средства у служби симбола:

Тих двојица потајници састаше се;
тајник тајника пронађе
и божје затајене тајне
к себи примише два потајна
ученика му.
Одоше сакрити укрити у гробу
тај скупи небесни бисер, -
Исусово тело
сакривену у аду,
потајно скривену у човечу телу Богу…

Тренуци праве поезије у овом маниристичком циклусу Венцловићевом остварени су у два текста. У складу са природом песме, један од њих могао би се назвати *Златоустоме запис златан* и подсећа на скупоцен реликвијар сачињен средствима поезије:

При устех твојих Златоусте златих,
станет златно слово.
Вину хвала господња в устех твојих.
Златна хвала бе в устех твојих
Златоусте, златих.
Такожде и наших брених озлати,
да не будут брена!
Обешта Христос:
Аз дам вам уста кому какова;
теби, Златоусте, жених вас злати
истино даде златна уста.
Златога учитеља
злати ученик, златослов.
Сему златоме ученику
судби господње бише вазжделени
паче злата и топазија.

Ако је тема песме схваћене као реликвијара, скупоцене скриње за накит са за Венцловића карактеристичним паралелизмом. дословног и пренесеног значења, овде била типично маниристичка, у другом случају који је привукао нашу пажњу није тако. То је једно похвално слово крсту, веснику копна, оном знаку који се на високим хридима над морем поставља као путоказ морепловцима, као најдаље видљиви објекат на жуђеном копну. Похвала је писана старим језиком и доста је обимна, тачније, обухвата и друге теме. Овде је одабран и Венцловићевом народном језику прилагођен онај део који се односи на крст-весник копна, и који са његовом маниристичком поезијом има везе утолико што инсистира на неким понављањима, и што је као тема ван оквира његових осталих интересовања, па га је најлакше сврстати уз манириститчки циклус:

Радуј се, крсте,
пловећим тишино и покрове!
твојим знамењем
свирепо и ричуће
укроћује се море.
Радуј се, крсте,
крмилара хитрости!
јер они који тобом разум примају,
управљени бивају с малим дрветом
и тамоносне корабље исправљају
и у тесна ушћа и пристаништа
уводе и укотвљују.
Радуј се, крсте,
корабљима благодушије и покојиште који си;
сваки тобом страх одбачен бива и одлази.
Велику пучину
и широту морску раздирући,
тима надежду блиску јављаш,
који у стране долазе несвоје.

У границама манирисгичког циклуса Венцловићевог могао би се посматрати и онај мали преглед годишњих доба која то стварно нису, јер у исто време значе и друга доба; циклус годишњих доба у ствари је упоређен са циклусом Христова живота:

Зима је љута - ко ли супроћ мраза
може го опстајати?
Одело нам је вера с добропотеклом;
седећ на хјерувимех,
самозавијен с крпетинами
на зими у јасла лежи.
А на продеће птичији глас
у пустињи чуће се.
Јоан претеча кано ластавица запојаће.
Да и смишљени славићи црковни
лепо слатко попевају!
Лето је вруће; тадар Свети дух

с ватрени језици с неба на земљу сиходи
те све грешљиво стрњиште сажиже
и трње злочинства пали.
Јесен је свачим богата;
твоје црево Богородице,
разумни рај, нам се указало,
у ком но је божија пресађеница израсла.

Као што Венцловићев маниристички стил у овом тексту већ прелази у барокни concetto, тако у једном другом тексту из тридесетих година XVIII века, у *Црквеном зборнику* Венцловићевом, његов маниризам добија форму барокне версификације:

Живот ва гробе не могал длго бити
пошал умарших с гробу васкресити
и гроба живот жити научајет
живот умрети и в гробе не знајет.
Научил живот умарших ожити.
добре умаршим живот в гробе имити;
Где би ва гробе живот не бавил
лежештих ва гробе живих не поставил
да сеј живот ва вас житије усладит
и о всем благом јако благ нам радит.

Ако се манирастички циклус Венцловићев схвати као некакав увод и приближавање барокној поетици, којој је маниризам иначе претходник, природно је очекивати даљи развитак Венцловићеве поезије у овом правцу, у правцу све интензивнијег барокизирања. То приближавање српског песника у оно време владајућој поетици и књижевном стилу може се пратити на два плана: формалном и садржинском. Ни у једном ни у другом случају, Венцловић није био усамљена и изузетна појава у српској књижевности прве половине VIII века.

Његово формално приближавање барокној версификацији уочљивије је и лакше га је пратити. Као што су песници прве половине XIX века били у исто време и класицисти и романтичари, тако су песници прве половине VIII века били у исти мах једним делом својег стваралаштва традиционалисти, а другим делом барокни писци. Тачније, управо у то време одиграла се судбоносна преоријентација српске поезије на нови версификаторски систем. Стара средњовековна поезија српска била је, као и сликарство фресака и икона, део комплексног уметничког израза византијске сфере, сфере која је била с једне стране легитиман наследник античке цивилизације, а с друге спона између Европе и Оријента, сфера примања зрачења различитих религија, философских система и менталитета. Стварана на грчким верзијама хебрејске библијске књижевности, средњовековна српска поезија грађена је на истим формама као и њени обрасци. Иако и њој као и старозаветној поезији и недостају "оба главна средства поетичке форме, стих и слик, осећа се ипак једна унутарња ритмичка мера у ређању мисли, која онда, природно, тражи и своје спољне формалне линије: "parallelismus membrorum".[177] То песништво у невезаном слогу и, с друге стране, литургијско песништво условљено музичком линијом службе трајало је у српској књижевности све до прве половине XVIII века и доживело да у себе прими и прве нове, барокне садржаје, који су у њега продирали напоредо с продирањем барокне версификације у српско песништво. Тај други процес, процес прихватања европске барокне версификације - риме и стиха - почео је у српској поезији још у XVII веку.

Око године 1600, у једној апокрифној повељи сретају се ћирилицом забележени стихови везаног слога под насловом Лисан *на погубленије крала Стипана.* То је песма у дванаестерцима приморске књижевности са двоструким римама, унутрашњим и спољним, а испевана је тобоже поводом смрти краља босанског Степана:

Бише крал босански племенити господар
Како крал угарски, илити како цар,
Имаше славан глас по свиту далеко,
От њега бише влас, владање велико.[178]

Пољски тринаестерац, стих који је из пољске барокне књижевности прешао у Украјину, јавио се у српској књижевности још 1649. године и то штампан у трговишком *Пентикостару* старањем јеромонаха Јована Светогорца, а једну верзију дванаестерца употребиће Венцловићев учитељ Кипријан Рачанин у свом буквару, и тако ће већ у Венцловићево време постојати мала традиција писања у везаном слогу, у силабичком стиху.[179] Није необично што ће се у овој форми огледати и Венцловић. Колико нам је досад познато, он употребљава три врсте римованог стиха. Најпре се, тридесетих година, у његовом*Црквеном зборнику* јавља песма у римованим дванаестерачким дистисима; наслов јој је *Вирши на васкресеније Христово,*што показује да је Венцловић за стих употребљавао украјински назив *вирш.* Песма има пет строфа са по десетак стихова у свакој:

Христос васкрес живот нам дарујет
И лучше јоште дати обештујет
Христос васкрес и не умрет к тому,
На всегда будет жити в нашем дому.

У дванаестерцима римованим у куплету, Венцловић је испевао и једну другу песму под насловом *Стихови ка васаком лицу* и унео у исти зборник писан између 1730. и 1740. на старом српском књижевном језику:

Преславно миру торжество бивајет
васак човек днес ва радост успевајет,
Христ бо, бог наш, коју нам садела
јегоже црков, мати наша, васпела.
Пострада за нас, плтаски умртви се,
вастав же из мртвих прослављен јави се.
В њем вси ожихом свобождше се смрти,
вас бо мира грех он изволи сатрти…[180]

Године 1739, у књизи *Молитве, акатисти,* Венцловић се огледа у пољском тринаестерцу који гради сасвим невешто и сваки час прелази у једанаестерац, дванаестерац и друге неправилне стихове:

Дело се в ползу душ људем теби приношу
Дажд спасеније всем људем желане прошу
Аз земља си и пепел, раб твој припадају,
Помилуј цару, да те в веки васпевају.[181]

Понекад се у Венцловићевим књигама нађу стихови чије је порекло очигледно из наших западних крајева, тако да његов текст неки пут подсећа на осмерачку поезију хрватског барока:

Ко год мисли к небу доћи
нек се сваки к томе држи
да овога света зло пропати
ако хоће себе спасти,
а у муку тамо не упасти;
нек се бије, нек се вије,
и у дневи и у ноћи
да се онде свије
где ниједно зло не бије.

Сличних трагова има још понеки пут, али то су само фрагменти који се једва могу одвојити од Венцловићевих римованих беседа:

Кад простреш пода се струну врећу
и пепелом се поспеш за своју срећу
да будеш угодан њему…
Докле наша душа извуче се бела
из нашега црвљива тела…
Тај је овога света врли на човеку глас
један исто звечећи празан таламбас.

Занимљив је начин на који је Венцловић бележио своју поезију. Очекивало би се да је он бар поезију писану у везаном слогу графички делио на стихове. Није, међутим, увек тако. *Вирше на васкресеније Христово,* које је саставио по правилима нове версификације, у дванаестерцима с римом, Венцловић је убележио у своју књигу један за другим као прозу, али је бојене иницијале ставио на почетак сваког дистиха, док је стих од стиха у куплету одвајао понекад великим словом. Тринаестерце је писао, међутим, као стихове, ред по ред, Најзанимљивије је да је ово искуство бележења поезије у стиху које вреди за нову версификацију пренео и на поезију писану у традиционалном литургијском невезаном слогу! Тако је у споменутом зборнику исписивао псалме као да су писани у стиху, дајући чак иницијале за сваки ред.

Сатворшему чуда велија јединому

Сатворшему небеса разумом,
Утврдившему земљу на водах
Сатворшему светила велија јединому
Слнце ва област дни,
Луну и звезди ва област ношти.
Поразшому Јегипта са првенци јего
И изведшему Исраиља от среди их
Рукоју крепкоју и мишицеју високоју
Разделшему Чрмное море в раздељеније
И проведшему Исраиља по среде јего
И истресшему фараона и силу јего в Море чрмное
Проведшему људи своје в пустињи,
Поразившему царе велије
И убившему царе крепкије,
Сиона цара амурејскаа,
И Јога цара васанскаа
И давшему земљу их в достојаније
Достојаније Исраиљу рабу својему.[182]

Тако је Венцловић у овом зборнику из тридесетих година XVIII века почео да примењује један начин новог графичког презентовања старе поезије, који је данас све више у употреби и о којем се у последње време код нас чују различита мишљења.[183] У сваком случају, он је показао којим путем би и сам ишао кад би хтео да своју поезију писану у невезаном слогу презентује на модеран графички начин.[184] Што то није учинио или, тачније, што је то чинио само изузетно, и то у књигама које нису писане на народном језику, разлог је прост и лежи у суштини његове делатности. Књиге на народном језику писао је да буду слушане; то су зборници беседничких састава, па је тај принцип обухватао и поезију коју су оне садржале. Ту графички принцип није био нимало важан, јер је ритмичка интонација у ствари била основни принцип према којем је текст презентован публици и разликован од прозе. У тој чињеници лежи, уосталом, објашњење што у Венцловићевој маниристичкој поезији нема оних у његово време омиљених графичких игара строфом и стихом, које су намењене оку а не слуху - нема carmina figurata. Оне су у његовом беседничком опусу биле беспредметне.

У својим књигама писаним на старом језику, међутим, дакле за оне који су посвећени у вештину читања и писања, он је очекивао читаоце а не слушаоце, и ту се потрудио да поезију прикаже за око а не за ухо.

Венцловићева поезија у везаном слогу, као уосталом и сва поезија писана у стиху код нас у његово време, нема нарочиту вредност. То су тренуци кад се рускословенски језик увлачи кроз риму у српско песништво. Много вреднија је Венцловићева барокна поезија писана на традиционалан начин, у невезаном слогу. Као што је у области барокизовања песничке форме имао претходнике и сатруднике у Кипријану Рачанину и Никанору Мелетијевићу, тако ни у области увођења нових, барокних садржаја у стару традиционалну поетску форму, Венцловић није био усамљен. Патријарх Арсеније Јовановић Шакабента испевао је 1739. године, поводом пада Београда, један плач пун истинске узбуђености и снажног израза. Његово песничко дело писано у традиционалном облику, у невезаном слогу, добило је, у истом тренутку када је настало, своје пандане у хрватској књижевности, где је истим поводом испевано неколико ламената над Београдом, само у везаном слогу, у римованим барокним стиховима. Нешто слично догађало се и с Венцловићем.

Једна од најпознатијих песама барокне књижевности уопште, она веома распрострањена химна пролећу чије са ране варијанте могу срести у поезији немачких ваганата и сколара XVII столећа, у српском анонимном песништву и грађанској лирици, јавља се у низу хрватских и српских песмарица од средине XVII до почетка XVIII века (павлинска 1644, Фодроцијева, једна из 1687. и Бедековићева), и касније у штампаним збиркама почетком XIX столећа. Песма је позната по карактеристичном првом стиху "Протулитје драго време…" и јавља се у *Ерлангенском рукопису* око 1720. године, у Орфелиновој *Мелодији к пролећју* 1765. варирана је, а Јоаким Вујић почетком XIX века наводи један стих из ње. Венцловић ју је варирао у књизи *Пентикости* (1743)[185] двадесетак година пре Орфелина. Венцловићева варијанта остварена је у невезаном слогу, и овде имамо случај прераде једне барокне песме према старом "библијском начину". Строфе састављене од наизменичних осмерац и петерац, с припевом на крају (како је песма изгледала, на пример, у *Ерлангенском рукопису),* Венцловић је препевао у поетски текст невезаног слога, али веома јаке инспирације, чистог народног језика и израза, лепих разрађених визија:

Сад водени таласи с брегови се мире,
сунце облак толико надуго не заслања,
ветрови се ташкавају;
земља са садови, садови с угледом диче се!

Извори планински постуденији
бистро извиру текући,
велике воде се згревају
и смањавају се под брегове,
бистре се виде.
Воденице се намештају
да брашно за храну мељу.
Лађари се за пут по води
без страха с лађами путовати спремају;
морске галије се од пристанка им
на ширину извлаче
појући нове Богу песме с великом хвалом;
елђени се пружају,
око њих опскаче риба делфин, што на себи
топљенике прихватајући на сухо износи;
напредује пред кораби
и море брка лепо, тихо,
да лашње пролазе без муке.

Поморски предео смењен је затим пасторалом:

Сад пастири и чобани с чордом
на пашу излазе,
спраљајући дипле и свирале
да узалуд седећи у хладу
под лиснатим дрвљем
зглашају се с хубавом свирњом.

Пчеле показују своју мудрост човеку "недознану", а птице га уче поезији и песми, јер Венцловић каже за птичије пролећне песме:

Оно њино појање наше се здеша!
Ш њихове прилике и ја појати
пред Богом учећи нудим се…

Песма је, међутим, завршена једним одласком у алегорију, што остале песме ове химничке врсте немају. Венцловић је метафизичар, и за њега је пролеће могло значити и симбол једне друге радости, једног другог химничног усхићења:

Сад је пролеће светско,
а јест и духовно;
весна душевна и телесна,
то јест, пролеће цветасто виђено
и цветасто несвиђено за сад нашим очима…

Поред химне пролећу, Венцловић има и један типичан ламент; то је текст високе патетике у којем је дат плач Богородице нарикаче. Одјеци народних тужбалица и барокних ламентација успешно су спојени са традиционалним поетским изразом у целину која оставља дубок утисак без извештачености и натегнутости, које иначе имају овакви барокни плачеви, омиљени у јужнословенском приморском бароку. Ламент почиње апострофом, али не оном очекиваном апострофом распетом сину, него се Богородица најпре обраћа самој себи:

О, мајко избавитељева,
што то тебе сад снађе
и тај чемер горак сустиже!
Какво ли је то страшно чудо,
несносно мојим очима за поглед
о, владико, види се!
Сваку мисао, и саму сунчану зраку
недознано тамни,

сине мој!
Не могу се доумити томе послу,
слатки Исусе!
Не могу тужна прежељно чедо гледати,
твоје пречисте руке и ноге
приковате за дрво!
Како ли ћу те гола гледати,
којино небесне кругове
с облаци закриваш,
ти, ето, недотакнути свете,
светом се кано с хаљином одевајући,
а ето сад војаци преотимљу се
о твом овом земљанском руху,
и за твој хитон бацају коцку,
когано сам ја са својим ручицами
сама опрела и изаткала,
јаох, моје туге!
То ли ти је царска столица
твога оца Давида,
Исусе мој!…[186]

Сумња и љубав овде су подједнако снажне и подједнако болне. Телесна смрт сина поколебала је веру у сврху његове божанствености; једно *ако* у даљем тексту ставља под знак питања сврху онога што стоји иза синовљеве друге природе:

О, светле све небесне силе,
сиђите доле, те са мном се сузно процвелите!
Ако сте и бесмртни дуси
саздати пламенити,
да како сам за Спасово богонарођење
од врла лепог к мени гласоноше навикла,
тако и од вас саде
неки добар разговор ми да дочујем!

Али, њена молба остаје неуслишена, и она се обраћа Сунцу и Месецу, позивајући их једном старом песничком метафором да са њом заплачу, на тај начин прећутно напуштајући наду да ће се над њом "отворити небо" и пружити јој реч утехе:

О, јарко сунце, и ти обуци се у црно
те са мном уједно протужи!
Ето, за мало, оде ми мој свет,
испред очију!
И ти, месече, скутај своје сјање,
јерно моја већ зрака заходи
под земљу у гроб!

На завршетку ламента, као и неколико тренутака раније, враћа се Венцловић манирістичком поступку, али тиме постиже и веома ефектно дистанцирање које показује да је свој маниристички репертоар умео веома функционално да употреби, и да му он није увек био сам себи сврха:

Плакала је Рахила за децом неутешно.
Тако и ја плачући јецам без устеге
Владику Господа,
који је плач Евин зауставио.

Да је Венцловићев однос према Богородици био захваћен и чисто барокним сензуализмом показује једна друга химна његова. Већ у текстовима који се надовезују на места из *Песме над песмама,* као и у оној апострофи Богородици красних очију, има трагова тог односа:

Очи красне своје имаш,

погледај одзгор
на нас, худе слуге твоје!
Руке имаш, да их пружиш на подавање.

У неким од тих текстова, *Песма над песмама* одзвања у језику који необично подсећа на Даничићев:

Богородица лоза издаје своје две сисе
кано два грозда…
С обадвима својим руками
доноси нам чанке слатка јела…
Каконо и вели сама о себи:
ја сам стена и моје су сисе кано ступови…

На старом литургијском језику, напоредо са оваквим текстовима, настала је Венцловићева *Химна Богородичиним дојкама.*Осавремењивање тог језика било је утолико теже што је Венцловић за најчешћу реч у овој химни употребио стару двојину:*сасца,* која искључује низ асоцијација и готово да ју је немогућно заменити адекватним модерним изразом. Полазећи од његових овде већ навођених текстова писаних на народном језику, могла би се ипак предложити оваква савремена верзија:

Описује блаженство твоје вазљубљени твој
у песми песама: сисе твоје две, рече,
као гроздови виноградски!
При тим гроздовима Христос се обрете сада
као лоза истинита, која лоза пре но ине
од својега вина чашом спасења напоји,
сад сама од блажених сиса твојих, Богородице,
као од гроздова сок прима.
Задивљује се овоме блаженству сиса твојих
Богородице, вазљубљени твој!
У истом писању исповеда
да су боље од гроздолозних:
Што се удобраше сисе твоје, сестро моја невесто!
Што се удобраше сисе, више од вина!
Доиста јесу блажене сисе твоје, Богородице,
како ступови крепости од лица вражија;
при њима је новорођени Христос
као штит непоборим преподобије.
Јер сама о себи тако духом светим
чрез Соломона предрекла јеси:
ја сам стена, а сисе су моје кано ступ!
Блажене јесу сисе твоје, Богородице,
и као ступови су што воде Израиље
у земљу обетовану!
И повише, и саме су земља обетована,
која не тече само млеком.

Још једна од Венцловићевих химни, карактеристична због несумњиво барокног односа према свом предмету, даје могућност да се читалац суочи са кончетистичким преокупацијама овог писца. Можда би се поетска легенда о настанку Млечног Пута могла довести у везу баш са оваквим сензуалним акцентима Венцловићеве поезије:

Кад на небу међу звездама
има једно скупа сабрање малих звездица
штоно се зову млечне капље
од Богородичиних сиса, -
пут на небу млечни то се нариче.
Та право да јоште славније су
саме сисе њене пуне с млеком,
и колико јој је капљи кад из сиса
узалуд откануло млека,
толико горе има уједно скупљених звездица…

Од то доби, тим млечним горе путем
кроз капање од Богородичиних сиса,
многа крштена дечица
од сиса помрла понајвише,
туштена к небу врве тамо одлазећи мирно
од ваздушних оних црних кнезова.

Тешко је отети се утиску да смо у једној нама данас добро познатој песми, две стотине година касније, добили исту поетску визију. У овом тренутку намеће се паралелизам између ове Венцловићеве легенде о постанку Млечног Пута и песме Војислава Илића *Постанак љубичице:*

Јунона, дојећи сина на своме облаку плавом,
Осети над главом својом глас свога љубљеног мужа
И поглед обрати горе. Високо над њеном главом
Шарена дуга се пружа,
И Арес с осмехом стоји. Божица стидно се трже,
И груди заклони брже.
Ал' чиста капљица једна из груди матере младе
Ко светла, јутарња роса на травну земљицу паде,
И јасно затрепта тамо. А Химен са свога трона
Благослов ниспосла штедри на место где паде она.
И нежна ко њено лице
Изниче стабљика танка у младој пролетњој трави.
на њој зелени листак и цветак азурно плави
Невине љубичице.

Ако оставимо на страну оно "књижевноисторијско преимућство" које песници који долазе касније стичу незаслужено самом чињеницом да је низ проблема пре њих, а то значи к за њих, већ решаван и можда решен, ако оставимо на страну изграђеност Илићеве фактуре, а задржимо се на упоређењу визија, схватићемо разлику која иде у корист старијем песнику утолико што је његова визија шира, космичких размера, што има једну суштственију везу са земљом (смрт деце), и што није ограничена на чисто сликарски доживљен призор, који код Илића помало делује као барокна кулиса.

Најзад, треба се овде задржати и на оним темама које су постале општа својина још у готици и позном средњем веку, али које су у времену барока дочекане с новим аргументима, прихваћене и поново постале омиљене. То су: криза савести и страсти и опсесија паклених мука. О њима се као о барокним појавама у Венцловићевом делу може говорити само условно, јер писац је припадао једној зони на граници Оријента и Европе, где се мистика готово није гасила, где су паклене муке и кризе савести биле непрекидно тема дана. Он је овакву тематику очигледно наследио, и то из веома старе баштине. Па ипак није случајно што он тим темама обраћа посебну пажњу у тренутку кад оне постају на нов начин поново актуелне и с друге стране турских граница. Она карактеристична дилема човека XVII и XVIII века, дилема личности разапете између тамних и светлих особина своје природе, између добра и зла, између уздржавања и страсти, између правичности и злоупотребе, између тела и душе, дилема између смирености и неодољиве потребе за акцијом, између раскоши и сиромаштва, ратова и ужасних мука и необузданог бацања у уживање галантног живота - све је то нашло одјека и у Венцловићевом делу. Мото његових књига могао би бити онај "црни биво у срцу", који је за Венцловића симбол тих поларности у животу човека његова времена:

Ево сам то видим
да неки други завичај злочест
у моме телу војује
супроћ мога умља.
И који је тај други,
поснажнији закон
од божија закона?
Јест и врло поснажнија
човечја жеља и зла ћуд,
којано нит се кога боја боји,
ни мора, ни дуге болести
и зле несреће,
ни саме вечне муке.

А у временима таквих усмерености претње пакленим мукама биле су подигнуте до неке врсте култа. Њих је лако препознати и у

Венцловићевом делу; пакао ту на моменте добија ореол последњег судилишта:

Непроходна је то дубрава
дубока долина, јака кључаница,
непрокопни тамнични дувар,
не може се утећи.,
недремовите су тамо и зле
страже пакостне,
помрчни затвор,
заузлана свеза,
дебеле вериге, големи ланци,
тешке негбе на ногу,
дивље и немилокрвне
слуге су онога пламена,
и сами су ватрени.
Та њихова мучитељска оруђа,
чимно муче људе,
сасма су тешка и зла,
дебели нокти непрегибати,
зли бичеви,
црна клокоћућа смола,
смрадљиви задах,
кревети жешко угљевље,
незагашен пожар,
неопроштен суд,
судац безпријатељан
и ничим подмићен,
пред њим нема сваком уста наишла,
стидљива лица силовитих људи,
а сиромаш врло снажна.

Један дантеовски фрагмент, постављен као мала драмска међусцена у есхатолошким визијама Венцловићевих књига, допуњава овај репертоар; његова веза са циклусом око теме уметничке и српске усмене књижевности "Огњена Марија у паклу" очигледна је:

Овај:

Из црева адова јаокање моје
послушај ми господине
расцвељени глас мој!
Јер ме тако пометну!

И други пак
Из дубине преисподње
зовем к теби, господи!
Господине, послушај ми гласа!…
Пак овај:
Просветљај на нас лице твоје
те нас обасјај и боље ће нам бити.
А тај:
Којино седиш на херувимех,
укажи нам се! и подигни твоју силу
те дођи да нас ослободиш!
Други опет:
Скоро да би нас престигле
твоје кадре милости господине,
којено од века су ти!
И *други пак сваки по себи:*
Господи, избави ми душу
из преисподњега мрака

и изведи из пакла душу моју
и не остави је у Аду,
неголи да изађе из ове гњилости
мој живот горе к теби,
Господи боже мој!

Највећи део Венцловићевих поетских текстова писан је у невезаном слогу. Те песничке визије, алегорије, инвокације, химне, похвале, молитве, здравица и плачеви, углавном су библијског порекла. Ако су упоређења уопште могућна, Венцловић би од наших писаца био најближи оним великим писцима других књижевности који су своје велике инспирације црпли из хебрејске и грчке библијске књижевности.[187] Однос у тим текстовима између субјекта, предмета и читаоца поетског дела могао би се поделити на четири категорије: на текстове у којима се писац обраћа божанству (инвокације, молитве, понекад химне); на текстове у којима говори о божанству (похвале, химне, плачеви); на текстове у којима се писац обраћа другим људима; на текстове у којима писац приказује божанство како се људима обраћа (здравице и клетве). Псалми заузимају почасно место у овом кругу Венцловићевих текстова. Цео псалтир готово је обухваћен Венцловићевим прерадама писаним на лепом поетском и чистом народном језику. Уз то је Венцловић те, као и друге своје текстове, припремао да буду слушани, а не читани, па је музика реченице и начин представљања текста нагонио писца на разуђеност и опширност.

Смотрите пресађене кринове,
то бело, лепо цвеће…
Како оно лепо расте;
нит се труди ни мучи,
нити преде да прави себи одела!
И кажем вам,
да се није никад тако лепо
могао одети ни Соломон
у свој својој слави и тафри,
како један од тих цветова
што се одене.

Од текстова који се удаљују од библијских извора, свакако је најзанимљивији онај део који се односи на тренутак Венцловићевог времена. Тај круг у којем његов патриотизам долази нарочито до израза, могао би се назвати општим именом*Молитве за српску земљу.* Актуелни моменат ту је нарочито осетан:

Нас и опрљи турска Луна,
ожеже ватром и божије свеће,
хришћанске цркве запусти много.
Праведни се гњев божији
на нас просу
и зло нам дође на нашу главу,
те попусти људе наше злобнике
на нас, да нас газе и сатиру…

Молитва у којој писац "војиштанској господи", "православним и христољубивим нашим царевима" и владарима иште непобедно оружје, има нешто од "вечне формуле" која је окренута колико прошлости, толико и будућности:

И правоверну нашу војиштанску господу
јуначне над наши непријатељи
у разбоју да их покаже:
да разбијају и прогоне злотворе
којино на нас мрзе и злобе нам
носећи се с нами и обеђујући нас…

"Из сасвим друге сфере је дивна Молитва против крвавих вода, а и ту се језик уздигао, као дуга, откинут од земље, иако мирише на њу:

Овых крвавих времена
свагдар пуних војске и боја
и свакога немира,

и не теку тако воде поточне,
каконо што крваве реке теку.

******

Моли, пресвета дево,
сина свога,
којино је рад нас своју крв
излио на крсту,
да би ради источења његове крви,
остала у нас та крв војиштанска
и међусобна,
што се на земљи пролива
од злих људи.
Ти, благословена у женах…
исуши те крваве потоке
да би у тој реки
сухима прошли ногами.
Буди нам небесном дугом,
знамењем,
да не буде више на нас потоп!

Наравно, та визија историјске реке, тог страшног потопа што се сручује на народ, даје речима у песми патетичан призвук, али и једну димензију судбинског дешавања, дугог трајања, мисаону потенцију какву неће познавати наш XIX век. Чак стотину година после, наши песници неће имати тај замах ни ту мисаону и језичку свеобухватност.

И увек је у Венцловићеву језику неко унутарње, дубинско простирање, тежња и способност преношења у елевирану сферу, у неки општији, шири и виши смисао. Тај језик је ослобођен своје елементарне намене и свога првог извора."[188]

Молитва против Турака, класична тема приморске књижевности, и у Венцловићевом делу има достојну паралелу:

У ових садањих злих времена
сметеници у вери и у закону
досађујући християнској цркви,
и варвари Турци,
своје безумно господство
печате знаком Месеца.
Премудра и мужаствена жено
свагдашња дево,
да буде та Луна, њино знамење,
под твојим ногами,
и сатри рогове тој варварској Луни…
Повиси твоју силу и нашу
и како си пређе
у мору врејуштому језики
из облака горућом каменом крупом
потопила,
тако и сада проли
гњев сина твога и твој
на језике који те не познају,
ни почитују!

У оним старозаветним здравицама које је Венцловић радо и веома срећно варирао, он је под речи божанства стављао и значења која су се могла односити на његове земљаке и савременике. Бележећи поетске текстове који имају двоструко значење, историјско и актуелно, Венцловић ће и изричито скретати пажњу на чињеницу да се његови земљаци, шајкаши, "браћа Дрињани" могу препознати у библијским текстовима. Тако је многе реминисценције из хебрејске митологије употребио у "молитви за срећну сеобу," дакле у једној за прилике под којима је живео српски народ у првој половини XVIII века изузетно значајној теми. Он је ту упоредио судбину свог народа захваћеног сеобама са луталачком судбином Израиљаца, и у поруци на крају молитве записао:

све се двоструко пронаходи

и до нас приводи се.

Понекад су то похвале Србима свецима, као што је на пример његова похвала "отаца оцима добрим":

Тако и ове наше српске
просветитеље нам прве,
и ми смо их по дужности [дужни]
с почитовањем миловати:
тројицу светитеља:
Саву, Арсенија и Максима.
И ова нам три наша света краља:
Симеона Првога, Владисава
и Стефана Дечанскога с Урошем Последњим
кано оцем оце добре
и синовом својим српским.

Похвала светој Петки Српској веснички је документ изузетне надахнутости и музикалности:

Нису тако хубаво текле чесме градинске,
како су бистре ишле из очију сузе њене,
не тако красне бише различих птица песме,
како што су преподобне биле сладогласне
до Бога с јаоком великим молитве;
нити толико високо расту дрва,
како но њена душа. ка финикс и високи бор
Богу се узвисиваше својом мишљу;
не тако се у вис дижу летуште птице,
колико је високо у небо летила њена памет;
нити су онолико јелени желили
планинскога извора воденога,
колико је њено срдце желило к Богу,
источнику живу;
Ни лоза се тако у винограду разрасте
а ни дрво се које у воћњаку расцвета,
а ни у добромирисној башчи које цвеће указа се,
како но што је њено чисто девојаштво
у пустињи проникло
и разгранало се цветасто.

У једном другом кругу поетских текстова Венцловић је неговао пејзаж. Поред оних маниристичких годишњих доба Венцловићевих, која су овде већ навођена, поред барокне *Царице пролећа,* химне буђењу природе, Венцловић има неколико текстова о природи. Необична и на граници прозног и поетског израза је његова похвала води, лексички изузетно богата:

Киша кад озгор на земљу пада,
она си је једна: што вода, вода.
Ама на биљу, на дрвљу, разлико дејствује:
мекша и тврди, слади и горча,
бојали чини, мирис и злочест задах
примеће цвећу и травама.
Убељује, зелени, жутка, црвени,
црнпурасти, плаветни и прешарује;
на папради слади, на пелину горча,
а неке накиселе указује…
Особито свакој растлици
своју разликост даје,
те на маслици с воде зејтин рађа,
а на лози вино;

на разлики дрвети разлико и воће бива.
Тако и обашка свакој травици
свој дар јој вода издаје.

Једна визија пролећног пејзажа има много чистоте и непосредности:

… зимну тугу смеће са себе
свака прониклица земљана!
Сва твар прозелењује, те пупча и гоји се.
Видимо црну земљу
где се с разликом травом и с биљем
изнова преодева;
садови, воћке се расцветавају,
дрвље буја, воде се крочају.
Животиња се разиграва нову траву пасући;
свашто се набоље прелаже и понавља се хубаво.

У Венцловићевом делу има правих песничких зазивања муза, античких инвокација божанствима с молбом да песнику помогну у уметничком напору, само што су оне, природно, христијанизоване:

Тебе зовем на помоћ, пресвета Дево,
којано си пуна бездна бистроумнога,
да би ми помогла себе саму хвалити!

Један од највећих и најкохерентнијих кругова Венцловићевог поетског дела могао би имати назив (који Венцловић иначе употребљава): *Бог страха.* То је један низ карактеристичних визија, плачева, макабристичких призора или порука, клетвених текстова, који се сви мање-више односе на пролазност човечијег живота, на променљивост судбине, на смрт која све изједначава. Све то заједно чини неку врсту философије живота и смрти, неку химну вечитој пролазности. Као узрок и дух покретач целог циклуса човечијег живота стоји над светом једна свемоћна сила - Бог страха, старозаветни или барокни бог клетве и освете, моћник који влада небесима и земљом, и који управља одмаздом која се непрекидно извршава над непокорним људима, чија је "шија непокорна жила":

Кад гледне одзгор на земљу,
со тим учини је да се сва стресе;
ако ли се дотакне к планинами, задиме се;
својим тек назором заколебље
толиком и таквом големом земљом;
те сву поднебесну из темеља покрене, -
и стубови јој остају непокретни.
Запрети мору и пресуши га.
Рекне што бездни и запусти је.
Виде га у телу на земљи море
и од страха му пробеже.
А Јордан заустави се од извора свога
и потекло му врати се натраг,
да није дубока и голема вода
докле се у њему крсти.
Горе се заиграше кано овнови,
а храстови кано јагањци овчији.
Сва ствар стрепећи се боји и дрхће,
А само једни људи низашто не маре!

То је бог који проклиње:

Више опроштења надишли су вам греси,
освем сваког лека окрастасте се;
ваши греси бујају, извидати се никако не могу!
Ваше пливање је на широку, угњурном таласу погубљено

То је бог који на људе шаље срп казне и његова "жетва" то зна и гледа:

Видим срп где лети преко света
дваист лаката дужином и десет ширином!…
То је клетва што силази на земљу…
Тај срп улази у хрсуску кућу,
и тим, који се мојим именом лажно куну!
Те што год теку и имаду,
мало, велико, од камена и до дрвета,
све им односи и сатире,
те им пусти куће и у свачем их рђа тре,
да се никад не могу опоравити.

Најзад, то је бог смрти, некакав христијанизовани Марс, или Аполон наоружан стрелама, онакав каквог га знамо из *Илијаде:*

Мач му је готов,
из кна извучен,
очиштен и с обе стране
бритко изоштрен;
лук је свој извадио из тула му.
И тетиво је на њему
натегнуо,
те смртне стреле запео
и готове стоје.

Живот човека тако је збијен између плачног рођења и смрти пуне ужаса. У једној химни страха, Венцловић бележи:

Бојим се грешник,
да дотле не узмлађен буду,
док ми се и јама не изрије!

Долазимо до оне карактеристичне теме вечне променљивости, до оног барокног кола среће које се у Венцловићевом делу окреће непрестано тако да његов звук одјекује готово кроз цело Венцловићево дело. Живот човечији је трошан и кратак:

И мала брига преламаје те,
мала болест доле собара те,
и проста плашљива реч
загрми ти у ушију
и срдце ти престрави.

Човек је ту на библијски начин упоређен са росом:

Не знате ли како рана роса
од сунца изсише?
Тако и ваша младост брзо гине;
смрт не очекује пролажење година.

Или је упоређен са вином, које је боље што је старије:

А земља си,
не вода ни жустро вино,
не по многу времену
опет ти је повратак у земљу.

Стална је само промена. Коло среће које се окреће без прекида износи једне са зла на добро:

Данас бос, а сутра ципелаш с ариашњами;

данас цундра и издртина,
а сутра цифрасто накиђен,
с разликим оделом многоценим,
данас кротак, смерен, плачљив и стењавац,
лежац на голој земљи,
а заутра и потом величав,
грохотљиво смехљив, шаљив,
спавач на цифрастој и мекој постељи.

Али коло среће убрзо и ове срећнике враћа на дно живота до смрти: једнако пропадају мудрице и суклате, бољари и богаљи небоги.

Спомени се, худниче, што си собом:
с кошчина састављен
од главе до ногу
и са жилами сашит.
До времена потом пак
сав просут и ниушто обрнут.

Читав живот упоређен је са хватањем сенке; никакво благо не траје нити спасава; време све одузима:

Било ли, или ништа не било,
привиђено, пак нестало га,
развијало се ветром и отишло
ка испод трчућих кола
прах и дим у маглу!
Благо је и господарство
овога вилајета преходљиво:
од једних к другим прелази
а најпоничије је!
Сваком се тако исто пригађа,
кано у сну нешто да види,
или сенку донекле мотри,
те је хвата руком
да је заустави и удржи.
Није ли у том људни луд?
Нити је што тврдо ни стојеће!

То није само судбина људи него и њихових рукотворина, њихових насеља и читавих цивилизација:

Сион, кано старо селиште
преорати ће се;
а Јерусалим запустити
ка воћњак обран,
а градски високи
горњи домови -
луг и шума по њима
узрасти,
те у дубраву зверињу
ће се наменити
плачући се за пустош
управаџија му.
Виногради тако се
упарложити
да нигде ни једне лозе,
а ни које дивље вињаге
не може се пронаћи
за кушање.
А господа му за просјаке

остати, а камо
да с палицом на кога замахује!

Тако смо још једном у положају да чинимо упоређења са српском поезијом с краја XIX века, са српским парнасом, са оним култом пролазности који је главни представник његов, Војислав Илић, две стотине година после Венцловића поново учинио модом и ставио на дневни ред српског песништва.[189] Исходиште је свима једнако:

Понајпосле - незнана смрт,
мирна, зла ли,
мртвима пак у гробу
смрдљиво раструњење.
То је свима последња издата част.

Смрт је једна од најомиљенијих тема Венцловићевих. Као барокна опсесија времена, као ефектна беседничка поента, као жица његове мисаоне поезије.

То су понекад сасвим несвакидашње теме, као на пример она за коју бележи да ју је преузео од Метафраста - смрт пре рођења. Можда баш у оквирима ове теме треба наћи кључ за разумевање неких места у Венцловићевом делу:

Доста и доста таквих има
што широким путем путују свој живот,
ама уска врата и тесни пут је
којино уводи људе у живот,
и мало је који га находе.

Изузетна тема о мртворођеном детету, за коју ће се у српском песништву XIX века наћи једна лепа паралела, заслужује несумњиво пажњу код Венцловића:

Нит је шта овде видео,
ни има за чим жалити;
из мрака је на залуд овде изашао,
у мрак опет тамо и отишао;
ни имена му има.
Сунце га обсјало није,
ни зна за које добро:
како му је, тако му је
свеједнако и увек;
ни за боље ни за горе не зна…

Песма *Ембриону* Јована Суботића, "песма тако изузетне вредности… једна од наших најбољих песама о постојању уопште…"[190] тако је неочекивано добила једну минијатурну паралелу у поетском свету наше и Суботићеве прошлости. Треба се само сетити почетних строфа те свечане песме, па ће се упоређења сама наметнути:

Откуда тако, ти мили путниче,
У живот овај посла л живот тебе?
Је ли то живот, је л то право биће?
Кад свет не видиш, видиш ли сам себе?
Отац у теби себе не познаје.
Кћер мати тражи, ту јој вид не даје!
Зашто си боље оставио дане,
Да пут нов овај свршиш у ноћи?
Знала је судба да зора да сване
Нећеш ти, нећеш дочекати моћи,
Па зашто даде, да се кренеш к цели,
За коју нужно дан ти треба бели?
Ил је и мрачно матере ти крило
Пристојно жељи, која живот тражи?
Да л, што се овде зачне, није било?

Да л је где човек прије дана наши?
Је л биће, које само сате броји,
Равно животу, који сто лета броји?

Песнички круг затворен око теме смрти, Венцловић је варирао на безброј начина. Он уме своју тему да обради у метафори, да мирном елегичном реченицом створи илузију неумитног приближавања смрти:

Каконо кад у лађи возећи се
думенџија и возари спавају
лађа самовољно плава, -
куд је ветар окреће, туда и ходи
ама гдегод у крај и сама се прибије
ако и шеврда тамо овамо по води, -
такођер и ми.
Време нашега живота
проходи непостојаним неким
свагдашњим и брзим
похођењем сваки [од] нас
к своме скончању…
Из потаје трчањем приближава се
к нами наша смрт.
И време овога нашега живота
трчећи пролази
и никаква станка ни опоришта
нејма у себи.
Него прелазимо од лета на лето
и од зиме пак у зиму,
од времена на време,
од праздника на праздник,
од года до года.

Али, он уме да уђе у детаље, а да не напусти поезију:

Тога дна, каде издигну се те оду
кућне страже; пресуше очи, нос и уста,
одлети свест и свако овде осећање из тела,
и засекну воденични жрвњи више млети,
зуби жватати, - шупљине поцрне,
празне остану без пчела дупље
и дућани се изпозатварају од пазара,
нестане жуберењу ни граји никаква гласа,
и врата се замкну и слете се црни врани на оглед,
те све песњиве птице замукну
логом доле вирући се без покрета
у стрњицу празну
(гледећи у вис, а голем страх на путу)
- сваки високи дуб стопоштат ће се доле!

"Лук мисли овде је покренуо речи из њиховог основног значења, - пише М. Селимовић о овом циклусу Венцловићеве поезије - и оне, са другим смислом, транспониране, ослобођене првобитне тежине, лебде изнад збивања као његова суштина. А све је наизглед једноставно: доследно је задржана паралела ноћи и смрти, дана и живота. А ноћу, у смрти, престаје животни вашар, затварају се овоземаљске шатре, и настаје друго, незнано трајање, у којем се више не може купити ни зло ни добро. Апстрактност овде чак није изражена посебним речима које би саме собом носиле такав смисао, ни смелим необичнијим спојевима, каквих иначе има: она је у намери, у мисли, у преношењу значења. Карактеристичан је и поступак доследне елиминације, којим се скраћује пут ноторне мисли: један елеменат у паралели се испушта, редуцира, подразумева, а то је ваљда и једини пут до апстракције."[191] Врхунац његове поезије везане за опсесију смрти, несумњиво је његова "шетња по гробљу", текст изврсно срочен, у најчистијем језику, моћан у тачном. изразу, можда најозбиљнији песнички подухват у српској књижевности XVIII века. Онај већ познати нам елегични тон, на завршетку првог дела песме прелази у апострофу пуну песничког замаха:

Да изађемо пошетати се по гробљу,
Те с отвореним очима да видимо
Где су нашем пустом животу ломовине,
Кућишта и дуго боравлјење овога света.
Није ли у землји?
Промотримо се: што се из нас по малу стаје,
Те сами себе да не варамо
Гледећи како нас скоро једног по другом нестаје…
Сматрајући нашу гиздаву лепоту
Смрдљиву у гробљу,
И ви, господо бољари поштени и судије,
Поникните онамо, те се узбојте Бога!
Љутице и гарезљиви налети
Виђ'те како се расипљу и претурају се кости.

У једном тренутку тог свечаног чина свођења рачуна са самим собом, текст Венцловићев добија надрелигиозну интонацију, уздиже се изнад тренутка актуелности и проговара у име свих времена:

И можете ли по костију прознати
Тко је био цар, краљ, принц?
Врло разгледајте грозљиви зглед,
Телеснога стаса зглавке, те кажите,
Који је био који јунак, војак, војвода ли.
Просјак, ил' му ва гласу кмет,
И врли бољарин богат?
Који ли је пак грбави старац
И фришак младић био;
Груб, хубав ли, крштен, некрштен ли,
Кога ли је који рода и племена?
Није ли све једно - земља и прах!
Кошчине ка камење ваљају се….

На завршетку сваког одсека песме, на сваком застанку ове шетње по гробљу, Венцловићев се кажипрст, онај прст за који је рекао да без мастила пише по ваздуху (симбол оралности његовог дела), управља у земљу:

Виђ'те како се расипљу и претурају се кости…
Кошчине ка камење ваљају се…
У ветар и маглу све прохуја, оста саде - земља.

Последња реч Венцловићевог опуса на тај начин (не хронолошки, него према суштаственијем начину процењивања) остаје реч*земља.*

Али, Венцловићева визија циклуса човечијег живота тиме није затворена. Њен исход је у суштини оптимистички, и то чак под условом да се прихвате оба решења која он сугерише. Једно решење је емпиријско, друго метафизичко.

Суштина оптимизма Венцловићевог у првом случају јесте оптимизам биолошке врсте. Људске године, каже он отприлике у једној поетској похвали "вечитој мери, пролазе и гутају човечији живот; дан по дан и час по час не људи један по један што нестају са света, него и читава поколења одлазе заувек. Али, што је год на земљи, једно настаје, а друго нестаје; једно се множи и пристиже, друго одлази - чин сличан преласку потока у реке и река у морске дубоке пучине. С великом хуком хитају онамо, а када стигну, као у једном Његошевом стиху, губи им се сваки траг и знање да су постојале престаје. Оно, међутим, што је настало за потребу човека, то се с променом годишњих доба ипак поново рађа и налази. Од земље што је саздато, "од ње се удиљ и рађа и опет све у земљу преобрће се и одлази". Сунце је обасјава, у границама омеђеног му хода, ветрови се јављају и смирују, реке се узајамно напајају и у море теку, а оно опет, иако га ветрови разњихују, остаје на мери, докле му је граница, дотле се шири, не постаје ни веће ни мање:

И све је то на свету постало угодно
за провођење нашега живота,
свуда мери доходно.

Зна се докле коме допирање и крај,
што ли, за колико и докле ли што траје.

Алтернатива, са исто тако оптимистички сагледаним исходиштем, лежи у религијском систему којем је Венцловић припадао. Смак света у његовом делу вариран је у неколико наврата као страшни суд у којем ће наги људи, без обзира на то шта су за живота били, бити суђени: краљеви, попови, принчеви, генерали, племићи и паори, сироти и богати, сви редом изићи ће пред страшнога судију, гоњени из својих гробова хиљадом хиљада немилосрдних анђела. Али, тај последњи суд биће страшан само за неке. Другима, то ће бити спасење и последњи највећи тријумф, тријумф правде, истине и врлине. У том смислу, а у вези са апокалиптичним текстовима, настала је Венцловићева визија "срећног последњег дана", радосног смака света, химна преласка човечанства у жељену и недочекану светлост:

Свет хоће много лепши остати
него ли што је сад:
земља бити бела ка хартија,
и провидна кано стакло.
А воде тврде у кристал се преобрнути.
Такођер и цело се небо
полепшати хоће:
звезде толико ће све сјајне бити
како што је сад пун Месец,
а Месец пак, такве форме стати се без промене
кано што је Сунце садање,
а Сунце опет, седморином светлије бити
од садања сјања, а не жешко!

Тај оптимизам објашњен је најзад и једним чисто митолошким детаљем; према хришћанској религији, божанство ће у тренутку страшнога суда ослободити све у паклу заточене људе, оличене у личности библијског прачовека Адама, и повести га са собом у нови, небески рај, у којем му је припремљен престо. Тај, готово чисто иконографски мотив, у Венцловићевом делу добио је карактер јединствене химне у којој се божанство обраћа човеку славећи га и уздижући на свој престо, химне која је у исто време и химна човечанству уопште и има једну надрелигијску вредност; то је химна коју Бог пева Човеку:

Васкрсни, моје саздање,
устани моја налико, мој зраче -
на мој образ си ти саздат;
устан' и пођи одатле,
ти си мој син и ја сам твој:
једно смо, нераздељено светљење.
Ево, рад тебе, твој бог учини се твој син!
Ето ме гледај, како ја, будавши твој господар
узех на се твоју, слугину налику и образ
Заповедио сам био хјерувимом
кано роба чувати те.
Зато пак хоћу учинити
да ти се хјерувими
по господски лепо поклањају
и служе ти.
Кано гост стидљив
испред Бога од пре си се крио;
а сад, ето у себи Бога кријеш нага!
Обукао си се пре у рђаву, сирову кожушину,
тако сад и сам сам се,
рад оне твоје срамоте,
преоденуо с твојом кожном хаљином
кано Бог с човечјим телом…
Столица се хјерувимска
за седење давно наместила;
изводници на столицу хитри су
и свакад за то стоје готови;
софра је готова, пуна свакојаког јеџека,
лепо намештена…

Вечити домови тамо, и селишта многа,
магазе пуне с благом,
отворене стоје:
небесно царство пре века и света
приготовљено је -
такво големо добро
што га никад нико
нит га је чуо ни видео!

"Изгледа готово невероватно - написао је недавно о Венцловићу један од модерних писаца српских - да су ти стихови, и многи други од тог песника, изузетне лепоте, као на самом врху неког блиставог поетског века, настали пре више од два столећа, из пера песника који је у историји књижевности остао забележен као опскурни преписивач црквених књига.. ."[192]

12. Закључак

Иако би се као један од закључака морала имати у виду чињеница да је веома тешко повући границу између Венцловићеве поезије, драме и прозе, да та граница, као нешто увек докраја дефинисано и изражено, није постојала ни у ауторовој свести, треба подсетити у овом тренутку и на другу чињеницу - да та граница ни иначе није јасна, и да ни до данас теорија књижевности није дала задовољавајући одговор на питања оваквих разграничења, као ни дефиницију песничког и прозног израза. Оно што нам се чини непобитно, јесте очигледно присуство текстова у беседничком опусу Венцловићевом који својом музичком организацијом, својим подигнутим тоном, својом метафоричношћу, обиљем симбола, визија, једном својом унутрашњом динамиком и контрапунктирањем садржине и израза чине поетске целине. Њихова вредност у односу на поезију која је долазила после Венцловићеве генерације, очигледно је била у моћи да се готово све потчини поетском изразу, да се изузетно разноврсни и различити предмета претворе у поезију, да се свака ствар које се песник дотакне трансформише у подесан предмет песничког дела. Нека нам буде допуштено да наше песнике ове генерације, Венцловића у првом реду, упоредимо са оним песницима у другим књижевностима истог или нешто ранијег времена (метафизичари у енглеској књижевности, на пример) који су поседовали "известан механизам сензибилитета који је био у стању да прогута сваку врсту искуства". Дезинтеграција тог сензибилитета извршена је код нас већ у следећој песничкој генерацији, оној која се школовала на украјинској поетици и усвојила модерну барокну версификацију. Тачније, та дезинтеграција почела је још у делима песника Венцловићеве генерације, па и у самом Венцловићевом делу. Треба само упоредити његову поезију у невезаном слогу с његовом поезијом у стиху са сликом, па видети како се поетски репертоар редуцира, како - што ће за нову песничку генерацију бити правило - само неколико осећања и тема добијају право грађанства у новом свету поезије, окренутом формалним преокупацијама још неосвојеног помодног израза. То ће трајати веома дуго, тако дуго да ће проћи читав XVIII век а да се српска поезија не опорави од тог потреса и преокрета. Од тог времена настаће домаћи "песнички репертоар", конвенција колико садржајна толико и стилска, којој робујемо можда још увек. Венцловић је имао срећу да буде бољи ученик Кипријана Рачанина него својих украјинских барокних узора у поезији; имао је несрећу да буде последњи, да не буде учитељ, али и срећу да не постане ни добар ученик нове поезије. Тајна његовог неуспеха (као и тајна неуспеха његовог учитеља) у тренуцима кад су покушавали да се "укључе" у нову барокну поетику, можда се може објаснити њиховом неприлагодљивошћу новој версификацији. Они нису били научили да на тај начин поетски мисле, да на тај начин "претварају своја интересовања у поезију". Ми бисмо као објашњење радије предложили разматрање једног процеса паралелног овом процесу дезинтеграције сензибилитета; задржали бисмо се на проблему времена у Венцловићевом делу.

Формално, он разликује време као објективну чињеницу, независну од живота човека и догађаја у њему, и субјективно доживљавање времена - што је у оба случаја, очигледно, у вези с народном мудрошћу. У првом случају, то је "утеха" претворена у пословицу која каже да и лоши и добри дани у животу човека промичу истом брзином. У другом случају, који је у непосредној противречности с првим, а опет извире из народних изрека, протицање времена сасвим је субјективно схваћено. Пример овог другог схватања времена, Венцловић је дао говорећи о загробном животу:

Да вам је то на знање незаборављено какви ће нам дни онога света бити. Једним врло кратки, а другим пак сасма дуги. Што је овде хиљаду година, тамо пред Богом у весељу који узбуду, тако ће им то бити колико један дан. А пак оним, у вечној муки, један дан садањи мнети ће да им је већ и хиљаду година у томе минуло. Зашто - штоно загонетају људи - добро је врло кратко, а зло је сасма дугачко…

Оваква поларизација показује већ један карактеристичан однос према проблему времена. Треба погледати Венцловићеве "историјске" списе, текстове који су везани за историју његовог народа, за историјске легенде о постанку и хронике о животу градова као што су Цариград, Солун и други, па видети да је у њима изражено једно, за целу стару хришћанску књижевност карактеристично одсуство смисла за осећање времена. Као у Венцловићевим омиљеним библијским узорима, и у Венцловићевом делу "нестало је свих граница времена и простора; прошлост, садашњост и будућност сасвим су сливени у

једно, непролазно и вечито "откровење" које ништа временскога и просторнога не може да обухвати". У свести песника као што су, на пример, Павао Ненадовић, Орфелин, Доситеј, тренутак у којем се одиграва акт њиховог стварања потпуно је конкретизован, њихове песме су творевине њиховог тренутка и то остају за сва времена. Оне нису саграђене на времену као поточаре које га као воду пропуштају кроз себе, него су затворене у један свој мали тренутак.

Нешто аналогно догађало се, домишљамо се, и с временом у самим песмама. Ритам и релације које су остављале песнику поезије невезаног слога увек отворена исходишта, у тренутку када су били заустављени римом и оковани стихом са одређеним бројем слогова, угасили су једну битну компоненту песничког израза. Напон крви и њен распоред по судовима био је другачије условљен и потребна је била нова организација читавог песничког процеса да би се то постигло. Ново оптерећење донео је и туђи језик који је продирао у српску књижевност заједно са обрасцима нове поетике. Везани за своје обрасце на страном језику и за неумољиву логику стиха и слика, песници су изгубили и друге слободе, у првом реду слободу поетског кретања кроз свет. Њима је отад рецептом било прописано о чему ваља певати. Венцловићева вредност је у томе што је успео да се песнички изрази пре но што је дошло до овог великог преокрета који је донео кризу српској поезији, а да ипак искористи нешто од тог новог искуства. У томе је тајна утиска који се читаоцу те поезије XVIII века неодољиво намеће: да је Гаврил Стефановић Венцловић најбољи песник који је на српском језику писао у том столећу.

Ма како изгледало различито од других дела српске књижевности стварaних у XVIII веку, Венцловићево дело има једну заједничку особину с тим делима у највећем броју случајева. Оно је дело једног ерудите, још више од тога, попут већине дела других писаца ове епохе, Венцловићеви списи дугују веома много својим изворима. Иако су компаративне студије Венцловићевих текстова тек започете и тек их треба извршити, неки се закључци о степену његове оригиналности већ могу извести.[193] Прво, свако од његових дела има свој узор на основу којег је с мање или више верности стварано као што су и сва та старија дела опет имала своје праузоре. У том смислу, наши старији филолози називали су га неоригиналним. Венцловић је, међутим, у највећем броју случајева сам назначавао своје изворе, тако да су могла бити учињена нека истраживања која су показала да је веома слободно поступао приликом превођења или прерађивања својих образаца. Преводећи Барановича Венцловић је - каже један познавалац његова дела - "парафразирао и објашњавао мисли и она места, која су му се учинила нејасна, а сем тога додавао је и нешто своје, што је он сматрао као потребно у приликама у којима је живео тада наш народ. Отуда се у његову преводу може наћи речи, израза, читавих реченица и ставова којих нема у оригиналу. Поред тога што се таква места одликују чистијим народним језиком, речима и облицима узетим из народнога говора, та су места знатна још и стога, што се у њима налазе поуке потребне за свакидашњи живот, те се на тај начин, посредно може видети на каквом је културном ступњу био тада наш народ, које су му биле махне и недостатци, и шта све Гаврило препоручује да се те махне отклоне". Исти аутор, Владан С. Јовановић, показао је поређењем, још 1911. године, да и у оним текстовима који се узимају као преводи Венцловићеви, као што је случај на пример с Венцловићевом верзијом Барановичевог *Мача духовног,* на 94 реди оригинала долазе 164 Венцловићева реда. То значи да су Венцловићеве парафразе, додаци, уметци и поуке износили више од трећине изворног текста: 70 Венцловићевих редова на 94 реда оригинала. Под таквим околностима компаративна оцена Венцловићевог дела захтева посебну експертизу у сваком конкретном случају, од дела до дела. У распону између слободних превода и прерада украјинско-пољске барокне омилитике и византијске књижевности, до ерудитних и песничких варијација на освештане библијске теме, Венцловићеви списи нису били ни оригиналнији ни мање оригинални од дела осталих сатрудника његових на истом послу. Венцловићеви зборници прикључују се сасвим лепо таквим списима као што су *Цветник*Јована Рајића, *Магазин* Захарије Орфелина, или *Басне*, *Етика, Собраније, Мезимац* и други списи Доситеја Обрадовића. Сигурно остварени у једном моћном и сугестивном језику, а прилагођени времену и средини у којој су настајали, они допуњују списак ерудитних дела карактеристичних за српску књижевност XVIII века, за њене претпросветитељске и просветитељске тежње. Њихова оригиналност била је у томе што су их њихови писци учинили подобним да буду примењени у српском друштву XVIII века. Венцловићева оригиналност, уосталом, и није лежала у некој тематској инвентивности. Он није био сувише заокупљен проблемом *шта* ће писати (то му је било одређено већ његовом проповедничком професијом), колико се борио с проблемом *како* ће изразити већ освештане садржаје свог беседничког репертоара. Његова оригиналност је тако у појединостима дошла до изражаја у тренуцима кад је у своје беседе уносио богату грађу народних изрека и пословица, у тренуцима кад је своје проповедничке поруке прилагођавао шајкашкој пастви, коју је у некима од беседа насликао изванредно верно и тачно, оставивши једини портрет нашег човека и српског друштва у овом раздобљу. Даље, његова оригиналност била је у томе што је лепим и чистим језиком испричао наново један велики број на старословенском писаних повести, анегдота и легенди, које су тако постале и књижевна својина нашег народног језика. Најзад, што је на чистом народном језику рекреирао поезију која је, додуше, увек имала своје библијске и друге праузоре, али која је и на том новом језику остала поезија. Његова поезија, уосталом, била је боља, а није била мање оригинална од осталог српског песништва писаног у том столећу. Довољно је само упоредити Венцловићеву беседничку похвалу светој Петки Српској и Доситејев поетски текст посвећен истој светитељки из једне од проповеди чувеног просветитеља, па схватити колика је разлика између једног писца чија је права вокација било песништво, као што је то случај с Венцловићем, и једног прозног писца какав је био Доситеј.[194]

Шире гледано, Венцловић је био оригинална књижевна појава утолико што његови узори нису увек били ван српске књижевности, што је, напротив, понекад у његовом делу доживљавало прераду на народни језик покоје дело неког српског старијег писца, који је свој спис саставио на српскословенском. Тачније, права представа о значају Венцловићеве појаве, с обзиром на карактер и обим његовог дела, може се стећи тек када се узме у обзир свеукупност захвата који је покушао да

оствари својим списима састављеним на народном језику. Богата старословенска књижевност, која је у основама имала спојену хебрејску и грчку библијску књижевност, а напоредо с тим примила византијско наслеђе античке културе и књижевности, била је током дугих векова превођења пренета у баштину српске књижевности стварањем рецензија. Ту богату, вековима неговану књижевност на старом српско-словенском. језику, Венцловић је у једном тренутку, у освит XVIII столећа, у веома широким одсецима пренео на српски народни језик, и тако огромно благо вишеструког наслеђа старе књижевности учинио присниjом својином свог народа. На њега би се могао применити термин "логотет" у оном смислу у којем га је Ролан Барт употребио да означи неке од "заснивача (fondateurs) књижевног језика" своје литературе.[195]

У Венцловићу смо први пут добили једног песника, естетичара, антологичара, беседника, прозног и драмског писца великог формата и опуса који је писао на чистом српском народном језику. Ако за велике писце вреди што и за највеће, онда бисмо за Венцловића поновили оно што је речено о једном од највећих: "Њега никада неће схватити онај који, свесно или не, задржава застарело уметничко учење оригиналних генија."[196]

У Венцловићевом раду, уосталом, није ни било места и времена за оригиналност у данашњем схватању речи; он за собом није оставио једно књижевно дело, него наново створену читаву једну књижевност. У том смислу, он је био потпуно аутохтона, специфично наша појава, и место му је уз Ћирила и Методија, уз Саву Немањића и друге творце српске рецензије, уз Константина Философа пре, а уз Доситеја и Вука после њега, али не у једном уско филолошком значењу речи, под којим још увек нисмо довољно спремни да сагледамо све оно што једна широка културна реформа подразумева.

Прилози

Прилог I

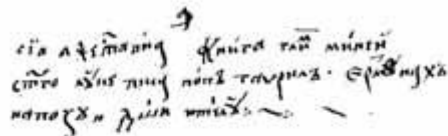

Прилог II

Прилог III

[Двоструки портрети беседника за помоћ онима који образе молују]

Да им овде изарад образомалироваца искажем

и стасе телесне, какви су с видом били собом

и с образи.

Василије Велики

Велики Василије бијаше с узрастом висок човек, а врло сухоњав, црнпураст обликлом, пажутаст у образу, грбава носа, округлих веђа, висока чела, дугих и смуглих образа, у главу запалих очију, жмурних трепавица, тиха згледа, дуге, ошиљасте и проседе браде. Он с књигонаучењем не само тадашње књижевнике, ама и све оне randавнашње, бијаше превазишао. Свакоме указивању, и покривену, врло вешт сазналац, не само с беседом што бијаше оштроуман и премудар, ама и с држањем тога снажно - зато и би чувен на велику му гласу. Како је учио, то је и творио, по Исусовој натури живући му се. Од четрест година му би постаљен архиепископом кесаријским у Кападокији. Пет година што у томе господству преборави и престави се.

Григорије Богослов

Григорије Богослов стасом узраста му свога бијаше шчуљен, смерен. Видом весео. Тупоносаст, правих обрва, кроткозгледљив, и тих наравом. Кратке и густе браде мало русљиве, белокос, врло плешљиве сврха главе. Ал' ово право може се изговорити за њега да би то за потребу што међу људма било, могли би неки образ за огледало се такво себи справити. И тело видно од сваке добриње састаљено да је, еда многим узбуде за наук световања се о свему. Ето, такве форме бијаше собом свети Григорије с диком красном свога му од младости и до старости животовања… Сви тадар и понајвећи мудраци стиђаху се и склањаху од његове личне му великобеседљиве с указом премудрости… У Цариграду би патријархом дванајст година, свега му живота што би на земљи с боравком о души мучним, никад никога отпочинка не имавши му за осамдесет година.

Јоан Златослов

Јоан Златослов врло снизак бијаше са својим узрастом; големе од чуда главе, што му је и рамена прикривала! У појасу собом врло танковит; очи удубљене у главу, али видом и врло јасне зраке бијаше, весело на свашто згледљив, ако и намрштљив с видом бијаше, јерно жустар на зло чињење знано му, гарезљив је био, обличивац. Голема, широка и висока му чела и дебелих, широких му обрва. Големе ноздрве имаше, големих ушију, маечке брадице ретке и проседе, русих коса, чељусти унутра улупаљених. Постник велики једнако равно удиљ бијаше. Толико собом о свему освестан, оштроумљив и мудар преко изма бијаше, да сваком живу и много вешто говорљиву што по лукавству, могаше заклопити уста. Све мудрице оне цароградске преизишао бијаше са својом мудрињом; понајпаче са жустрињом и с глатком, по разуму, с простом и с откривеном беседом. Толико много светих и божественних књига протолкова јавно и на просто сазнано свима проказа што на што излазно је, да нико тако тко други није могао одгонетати баш знано по правди… Ка неки просторит извор водени бијаше с поучавањем на милокрвно братско спажање хубаво; истинито нагљаше приводно свију. Шесет и три године свега што поживи, а патријархом цигло шест година што преборави у Цариграду и зависти рад од царице Јевдоксије с престола му прогнат би, те престави се и пак по тридесет и три лета пренесен би од Комана у Цариград и положен с телом у апостолској цркви.

[Иконоборачка јерес]

Иконе намештати у цркву те их почитовати и поклањати им се… издавна је тај завичај постао и био је учињен јоште од апостола, ама допосле у Цариграду од неких злочастивих, промених царева, учини се зато мућња и расколство те их поизметаше из цркве и под ништо их држаше, много их на ватри ижегоше за дуго доби. Докле опет посташе други благочастиви грчаски цареви те по они злочестници, прво кад поста на царство благочастиви цар Михаил и мати му блажена и света Теодора царица и Методије ондашњи патријарх, пак у цркве наместише иконе. И ради спомена тога учинише ове недеље празновати се, а сашта се та ругоба непочитовати иконе започела, о том да уразумите се, овде известније указаће се.

Бијаху неки злочестници двојица именом Лав и Савра. Чувајући им и пасући у пољу свиње и магарце, пак по времену неким божијим попуштењем, како ли је било, једному од њих паде у руку грчко царство. А то се згодило било кроз некога Жидовина; идући му путем кад их нађе јоште онамо у њихову сиромаштву код магараца, узе се шњима разговарати и по неком своме чарању прорече им јер ће се оцарити. Некако он то на њима провиде да ће они ти људи бити и обрече им се с његовим до Бога за њих мољењем; бити ће цари! и тврду поруку од њих узе; кад царство достану да ће га право послушати и то учинити што им он рекне. Те после тај чифут-баша ту ненавидну обестност за иконе докундиса им чинити. И тадар у Цариграду упраљаше црквом света отац наш патријарх Ђерман, те како се оцари Савра, таки посла те дозва преда се патријарха и рече: "Владико свети, знаш ли што сам те дозвао?" - "Докле, рече, не чујем и не разаберем, цару, из уста ти, не могу знати крошто је." На то му рече: "Знаш ли, владико, што је, мени је то на ум дошло и тако ми се мни да те свете иконе што их држимо те их почитујемо, ниподашто нам је то; та оне ништо више не разликују [се] од идола и ђутука првих. Него то ти велим, колико је скорије брзо из цркве и изсред људи да их дигнеш и изнесеш куд знаш, а ако ли су истини образи, светих прилике, осведочи ми ако је тако право да се имаду почитовати, а оно их горе повисоко дигни и намести како се не могу домашати ни досезати да их ваљајући се у греху људи свагдашњим целивањем не погане."

На то патријарх поче га лепом науком одвраћати с те помаме мрзостне за иконе. И рече му: "Та, о цару, не и сам ли ти то говориш и казујеш, чујемо, јер ће настати у Цариграду неки духљив цар што ће се бесити на свете иконе, ама њему ће бити име Којон а не Савра и Лав!" На то отказа цар те рече: "Јест тако, владико, право, ама ја сам тај човек; од моје младости мене су тим именом звали у моме детињству."

И патријарх не покори му се послушати га за то; инди, прогна га цар с престола му патријарскога за непослушање. Пак меште њега другога једномишљена себи постави именом Анастасија.

И с тога већ велика рат са светим иконами започе се указивати. И тај цар потом скоро злом смрћу оде с овога света. Него ли и

опет из њега проniче погоре штене лавско владости грчке, - Константин Копроним, те још похуђе стаде се на иконе бесити, тако још црње и он своју душу изметну. И по њему пак од хазарије његов син се оцари зао и опак. За мало доби оде и он са злом. После тога већ промени се на боље царство: Ирина и Константин преузеше владу и добри патријарх постави се именом Тарасије. И они шњеговим настављењем и принудом скупише многе свете оце те седми васељенски учинише сабор ради икона. И опет се Христова црква украси с иконама. После тога и они вечно отпочинуше. И опет с другога колена Грци метнуше човека на царство именом Нићифора из Ђеника. Ама добар је био и по њему би Ставрикије, пак Михаил Ракавеј; ти су побожни били и почитовали су свете образе, а по њима пак се излеже враг и сотона: не имадоше већ Грци кога поставити од свога им рода на царство, него метнуше Јерменина звероличнога, и тога имена Лава. Нађе прођу себе он злочеста себи смесца духовника злочеста и шњеговим ласкањем поведе му се по науци; други пут раздор и мућњу цркви учини и од икона свуче је. Тај се скончa, по њему оцари се Михаил из Иморије, једноличан Јерменину, а по Михаилу син му Теофил црњи и гори. Тај већ започе хришћане за иконе који почитују и држе код себе пропитивати и кињити, мучити педепсати, по љутих тамница затварати и на мука морити. Многе и свете оце калуђере манастирце, разлико их мукaми за иконе помори смрћу. Него ли другојаче у свачем тај цар правицу миловаше и чињаше, по правици сваком суђаше. Зато Бог и држаше га чекајући га да се од тога зла одстане и покаје се како и би допосле добар…

Пете године за доби царства тога Теофила, божјим напустом тешко насиље дође му на главу и белај га од свуда сустиже да се врло о своме злу био забавио. Допадоше брзо изпреко мора Турци с војском на његову му очевину. Аморејску земљу сву опколише, и што је тамо исти понајтврђи био град с многим шанци опкопат свуд изокола, пун са снажном војском (осам џенерала што су га чували с великом муницијом.) те понапре под њега дођоше и с бојем га преузеше месеца августа петнаести дан на само Успење пресвете Богородице, и све га целог разорише, што год се нађе унутра похараше и поробише и остало исекоше и побише, те које у граду које пак из окола много множаство без броја туштени народ погибе бојем. А једни у ропство бише одведени и утоме робљењу уједно одонуд и скоро пронашле се Христове мученике, четрдесет и два собом их одвезоше на галији у Сирију. Такођер и што су с галијама били Агарени дошли, све оне аморејске аде запустише, онда преузеше и тврди град Крит и Сићилију.

Тога времена би и врло љута зла зима, велики мразови те што год се у Цариграду дрвено нађе, све се то на ватри пожеже, а лети опет учини се голема суша - не би све лето кише а сунчана печа јара! Све се посуши, што год се нађе по пољу и голем глад и скупоћа тадар би; никаква хлада ни од куд. Од врућине дор је земља горела и много се је тресла да су и куће рониле се и падале, велика страхота и плаха незгодна онога времена напуст и бич божији би напуштен и зарад обличивања онога обесна нечовечаства сурова и туштене опачине и здрже тога чемерна злочастија. Јерно у толико безумство богомрско немарно захукта се тај више речени цар, тако да је и онога проклетога звероименита Копронима и друге злочестнике и поглаваре те јереси са својим му послови много преизашао и претекао их врагометством и с помамљивањем на иконе; неваљао он злосрећник свакад се је исто о злу забаљао а ни о каквом добру и не мишљаше. Дванајст година и три месеца што влада грчким царством, пак допаде велике невоље.

Кад се ни у чему не усветова од божја покарања за све, преузе га цревна болест те у томе докона свој опаки живот и до конца љута му се (по Давидовој речи) смрт указа за приповест: спаде му доња чељуст чак до груди и уста с грлом тако му се широка разјапише кано ождрље, да му су се сва црева кроз уста изнутра видела. У томе чемеру душа му је излазила и небога царица врло за то жаљаше и плакаше са стидом. Те у тој великој тужној жалости мало заспа. И таки на сну виде пресвету Богородицу држећи јој маечко дијете и у ручици држаше частни крст. И пуно много около ње стојаше страшних и светих ангела, те шибаху горко бијући га и поднашајући му се и зарад соборања светох икона. То она смотре и плахо пробуди се. Тим часом и Теофил од тешке оне муке дор рикну у глас врцајући му главом тамо и овамо и плачући говораше: "Јао, тешко си мени крвавику! и зарад светих икона, бој подносим и мучим се!" Доиста, и плахо је било гледати на њега какво зло пађаше од оне муке у болести тим, који су стајали око њега. Плачући га, стрепљаху од страха. Сву целу ноћ цар прејаока дерући се ка во, а јадна царица и она сузе грозне роњаше и свесрдо с великопоуздањем за њега Богородици се мољаше.

Бијаше му онде пред њим неки ближњи коморник проименоват Теоктист Каниклије, којино имаше при себи маечак леп панагијарић обао, штоно се зове *колпија,* изображен на њему свети непромен вишњи образ, и врло га од цара кријаше. Тадар обеси га о своме врату; иконицу сакри у недра, а свилен гајтан виђаше му се на врату. Стаде близу цара, а цар пренемаже се у великој буни од новога ангелскога боја невиђенога људма. Плахо се обзираше превраћајући му очи там, овам; врло плакаше. Мало дође у памет, просвести се и смотре му од колпије гајтан на врату. И често својим прстом цар дотицаше му се гајтану, нуђаше га поближе му стати при њему собом, на постељи му врћаше се, једва се и мичући. А он се пак даље одмицаше од цара изарад образа што му је на врату, да му га не уграби: кћаше да бежи и остали га ухватише те га привукоше још ближе и ту га задржаше да виде што цар од њега хоће да чини. Врло се бојећи приступи и стаде баш уз њега - не може сакрити ни утајити од њега панагијара! Мотре други изокола што ће му чинити, ил' ће га чупати за косе, што ли ће. Чак у цареве руке утискоше га. А он опет, боји се да му и глава не отиде. И тако цар ухвати с прсти за гајтан: вукаше га к устма, метну га на своја уста а образ спасов у уста своја меташе. И таки стога учини се велико чудо: ома склопише му се уста и лепо се сместише ка су и била. Развраћена бише за развраћивање црковнога устава и неваљала ландања на свете и частне иконе - рад љубљења опет и грло му се стиште и образ му на прво царски осветља и сва му мука облакша, те замуча од вике, таки заспа слатко.

Врло се освести и право се о том увери да је врло добро по душу и по тело за хвајду веровати, почитати и поклањати се светому и частному образу господа Бога и спаса нашега Исуса Христа, и његовој пречистој матери. Такођер и свим светачким иконама. Те то већ сотим прође.

По неки дни, престави се лепом смрћу цар, а часна и свакад на спомену царица Теодора, жена му, како виде га да се већ с душом дели и на последњем је концу, отвори свој сандук где јој иконе скривено стајаху: своје праве вере благочастиве тајну на јаве указиваше пред свима ондешњим људма; свету и частну телесноизображену икону Спасову и Богородичину извади, којено су то учиниле те да цара Теофила ако и није му с вољом било и на силу га прегнуше, да их почитује и поклоња им се.

И по његовој смрти, оцари му се син његов Михаил, те уједно му с матером Теодором цароваше пет година и по. Пак таки с царичином заповешћу попуштени бише сви оци и иноци из тамница и из заточивања где су год који били у хапсу, тако и остале светске људе благочастиве и њихове миљкове с домови и са свим добром, поврати им што им је био нечастиви Теофил преотео и из њихова господства их је протерао био, а оним његовим повољником злочестим, издавао им миразе. Те оне све ослободи и од то доби већ у своме опет добру тихо, радо и весело борављаху… А оне злочестнике она опет избаци и протера их и шњима уједно тога поглавара оне јереси и учитеља Јоана, нечастивога чемерна махнита патријарха, безчастно га прогна од светитељскога престола те под клетву га метнуше и оста проклет уједно са својима једносвестници прогонитељи и подругавци опадници христијански…

Указа се преподобному и великому Јоаникију молећи му се Богу, боравлећи у олимпских тамо гора божји добри угодник, свети муж Арсакије, велики постник, те рече му овако: "Они исти што је врх Кармиљске горе у својој сили послао био пророка Илију к Израиљу да изобличи оне безаконике што су поганским боговом принос носили и давали на жртву при цару Ахаву, - тај ето Бог и сад мноме вели ти и заповеда ити до Никомидијске стене к изборитом његову угоднику Исаији, те оно што је Богу у вољи и светој цркви је прилично, обојица ви, и са мном уједно, да оно доконавамо и упослујемо. Боље ће бити за нас и за људе него ли што туда сами по затвори и пустиња боравимо. И што нам се год рекне од Бога, све оно да чинимо по разуму, те уједно с Методијем патријархом Теодори царици да искажемо шта ваља бити, чему ли се стати."

И по тој речи, ти обојица сађоше с горе те у по ноћи дођоше до Никомидијске стене к божју рабу Исаији, којино их до трипут благосивља, те три дни проборавише онде код њега молећи им се уједно Богу. И по трећем дну започе сам Дух свети из уста преподобнога Исаије пустињаком овако говорити: "Тако вели Господ: Ето је то доби већ дошло пакостници мога изображења се са земље истребише и неста их више, него ли скорије к царици Теодори идите и вашега гласа беседа нек се прочује. Ви Јоаникије и Арсакије реците Методију патријарху: Уталожи и од цркве раздвој све оне којино на то нису посвећени и тако с ангели донеси ми принос хваљени и мога лица образ с крстом почати."

То пророчаство од преподобнога Исаије они разумеше, обрекоше му се то учинити и с отим договором таки хитро одоше у Цариград. Сва та изречења потанку онде докундисаше патријарху и осталим владикама онамо на збору. И они сви уједно лепо се здоговорише богоугодно да сви уједно онако скупа с патријархом, владике и игумни, сви с остали калуђери и с црковници иду к царици частно и поштено да је посете и једним гласом уједно молити је и просити се од ње да допусти наместити опет за почаст у цркви свете и частне иконе да им се поклања и целују се.

А то исто сам је Бог био изволио рад неке двоструке вешти томе се збити како што на концу овоме слову указује се да и цара Теофила спасе, и царице божаставнују жустрињу к православној вери давна сакривену с отим на видело излезе. Те кад пред њу саборно дођоше, попре свети Методије патријарх с великим својим поднизивањем умиљато дор кроза сузе рече јој: "О боговенчата на христијанско царство царице, молимо те и просимо сви једнако смилуј се на христијански народ и божију цркву слободи и допусти да се пак скупи божија црква уједно и понови се, што је поодавно погубила частну и спасосносну утвар красну светих икона. Да опет би то достала и оденула би се својим оделом, нека се већ за твоје доби и христијански рог једанпут уздигне и повише стане при боговенчаној владости вашега царства, и зарад тога твоје ће име уједно и са златокрасном твојом дечицом за хвалу од рода до рода на спомену увек бити."

На то та доброверна и драговољна к Богу Теодора, сажали се к његовој таквој мобеној беседи и она пак милостиво лепо одговор даде му те рече: "Оче свети, вашу тужност и говење врућe вам за православну веру и ја сама по себи добро и право знам. А и то да вам је на знање свима скупа, јерно и ја понајнижа и неваљалица у том истом православију јесам, те частне и свете иконе почитујем и поклањам се њима; јоште од мојих дедова ту веру лепо држим и почитујем. А за боље вам веровање да не мислите о том јер вас исто ласкам мазном а празном беседом, зато хоћу вам се и очивестно указати да сам издавна права христјанска рода и подретла."

Те таки из својих недара извади пред њима две маечке иконице: Христов образ и Богородичин; поклони им се и целива их пред вима, пак овако изрече: "Ко се не поклања ни почитује образа Господа нашега Исуса Христа и пресвете Богородице и свих светих, тај да буде проклет и анатема!"

Тадар када они то видеше и чуше, сви у глас о том похвалише човекољупца Бога. То се тако изврши. После опет проговори те рече к патријарху царица: "Но, ето, ја вам се очивидно указах, владико свети, да сам православна цело. Ама ако хоћеш и иштеш да вам сву вашу жељу испуним, то и ви пак што ја имам од себе к вама моје прошење и мољење да ме се не одврнете ни преслушате или не марите за тим бити." На то они запиташе је нека искаже она о чему је. "Какво је то мољење и прошење вашег царства, рекоше, к нама худим?" Рече царица: "Моја прошња и моба к вашој частности и светлости то је: да би се ви свесрдо сви помолили Богу и умилостивите га за мога мужа Теофила еда би му господин Бог опростио све му грехове, а понајвише што је иконе собарао и бешчастио. За то известито знам се, из светога Јеванђеља указивања, да такву вам имате дату од Бога владост како везати тако пак и одрешивати човечаске грехове." На то рече к њојзи овај велики светитељ Методије: "Више наше јакости и силе твоја је та моба к нама, о царицо Ама кроштоно с великим твојим веровањем иштеш, пише се о том ко о чему право верује свашто може достати. Да учинимо то, те сви скупа да се постимо и молимо се чловековљупцу Богу, ама и ти такођер сама са свом твојом чељађу колико год их се находи у твојих полата од старих до младих - девојчад и момчад, којино још и сисе сисају, нек се посте и с плачем се моле умиљато. И знати ће се да ће обичну своју милост указати господ Бог над нама: како свакад тако и сад смиловаће се."

То он изрече к њојзи и уговорише се како ће започети молити се. С отим изађе из полата и оде у своју патријаршију пак уђе у своју саборну цркву, дозва све поштене христјане преда се, од мала до велика, уједно са женами и с децом. А пре тога бијаше уједно скупио све своје владике и митрополите, попове и ђаконе, манастирце многе калуђере ко томе и саме пустињаке стлпнике, затворнике, од којихно су били ови поглавити преизречени свети оци и чудотворни црковни потпори и чувари: Велики Јоаникије и Арсакије и исповедник Теодор игуман, освештени Михаил Сиђел, Теодор мних, писан светоградац, никејски митрополит Теофан, кануном исписивац, и други такви многи врли оци, којино до капље крви супроћ православне вере застајаше и борише се са супротивници. Те ето сви ти једнако прве недеље светога великога поста за целу ту седмицу општо с постом са сузами молише се по сву ноћ Богу држећи им бденија с чатањем и с појањем све за опроштење грехова цара Теофила. Те од то добине већ ево и досад те службе ноћне и бденија посташе чинити се како онда у тој цароградској великој цркви справише се од ових светих отаца са започетком од светога Методија, патријарха, доконаваху се та бдена правила. И то велико богомољство у цркви се чинило. А такођер и ова частна побожна царица са свим својим бољари том наликом постећи, многом деобом на сиромаш, са сузами метанишући, у претишта посипљући се пепелом, у својој полати дањом, ноћом мољаше се за мужа да би га Бог муке ослободио и све би му грехове опростио.

А кад се поче та велика седмица у томе доконавати и би пред зору уочи петка, царица од велике туге и жалости мало заспа. И у великој плахи би у томе сну: нађе се стојећи јој на сред пијарце код великога мрамора Константинова ступца. Виде онде неке с многом јеком и мућњом где проходе путем држећи им у руку различни бојни пусат и за муку справе. Ту су косе, дурунге, тојаге, бичеве, троструке камџије, удице - а шта и шта није! А посред њих повлачаху цара Теофила гола: с траг с ланцем свезане му руке, тешко бијући га. И кад га опази јадна царица тако безчастног где га вуку бијући и ломећи немилостиво, позна га и приста ићи за њим плачући јој и горко јецајући. А кад већ доспеше до бакарних градских врата, виде онде некога велика и страховита човека кано цара, седећи му на царској столици пред написатом Христовом иконом, те онако свезана држећи цара Теофила доведоше и пред њега ставише га на суд. И та частна и богомила жена разуме да ће му се ту већ крај одсудити што ће од њега бити. Та и паде пред њега, ухвати му се руками за ноге ваљајући се пред њим на земљи и јаочући плакаше дерући се и собом о земљу удараше молећи му се задуго да јој друга ослободи. И на то кано једва отвори своја уста онај страшни цар. Одговори к њојзи те јој рече:

"О жено, велику ти веру у себи имаш! Него, увавести се сад о томе да иаради твојих многих суза и праве ти вере јоште и за велико много мољење мојих светитеља дајем прочку твојем мужу Теофилу" - и со том речу и изговором таки заповеди оним предстојећим што су га пред њега довели, рече им: "Одрешите му руке и пустите га, пак обуците, тер га предајте у руке његовој му жени." То тако чудо виде Теодора, узе га к себи с онога суда, оде весело шњиме одонуд радујући се и тим часом прену се од свога јој сна.

А и свети Методије патријарх по сабрању свију христјана, владика, митрополита и осталих свештеноинока у започетак мобе им за Теофила, и он нешто такво чудо учини за пробу дознану опроштења. Узе у руке свитак хартијски нов те изнова написа онде свим јеретиком имена; грчким царем којино су пре Теофила иконе собарали и најпосле и његово име онде записа, пак сави је и тврдо је запечати. Однесе је у олтар те је метну на свету трапезу под покривач у великој патријаршаској цркви. Пак после тога већ сви уједно започеше молити се за њега Богу све чисте седмице једнако по сву ноћ. А кад би уочи петка пред зору, патријар мало заспа и тако у томе сну опази некога врло светла велика ангела божија где дође пред њега те му рече: "О јепископе, твоје су већ молитве послушане и Теофил је опроштен, него ли више не стужуј, ни досађуј божаству о томе - дај већ свему мира!" И Методије се устресе у сну и пробуди се дрхатом. И ктећи му видело за то сазнати је ли право (да која није исто у сну мачта) сотога места скочи и оде у олтар, узе ону хартију под печатом са свете трапезе, изнесе у цркву пред народ, те распечати и разви је да сви виде. И о, за велико и неизговорно дивно чудо, за приповест би од божјег чловекољубија: другим свим осталим злочастивим царем осташе онде имена им написата у листу по реду, а Теофилова имена нестаде из ње[га] него исто само бело и чисто место бијаше оно где је уписат био међу осталим јеретичаским имени.

И за то големо чудо се прогласи по свему Цариграду, те који год то зачуше сви се порадоваше весело о божјој тој чудној милости и прославише човекољупца Бога којино многа преславна голема и дивна чудна чуда своја без числа указује свакад. То преславно чудо кад дознаде царица ко томе опет и она јоште побољма се увери јер је доиста муж јој опроштен. Врло се за то порадова и Бога милостива прослави и похвалу велико и јасно даде му, те ома своје људе к блаженоме Методију патријарху посла казати му да опет мало и велико, све христјане уједно с митрополити, с владиками, са свим црковним уредници, сабере и у велику цркву од свију цркви да се скупе тамо и дођу с барјаци, с крстови, с иконами ове прве недеље поста у недељу. И кад се то зби, те се онде народ са своји свештеници по њену повељивању и патријарховој поруки сабра, тадар већ на готово дође и та сама чудна царица Теодора, уједно са својим јој сином царем Михаилом у велику цркву са свим коморници и бољари цареви и сви им удворници, носећи им сваком у руци по свећу.

А кад већ сви се тако састаше с патријархом, понеше литију ходити им с прошецијом по граду: пођоше од велике цркве ходити Богу се молећи, доспеше с ходом до царске капије гдено се зове Гребенарска махала. Онде позадобре постајаше док се доконаше литијске молитве, а ходећи сав народ и с плачем мољаше се у глас вичући: "Господи помилуј!" И с онога места пак се поврнуше те стигоше у велику цркву радо и светло. Онде савршише божју службу, престајаше на светој летургији красећи им цркву с иконами, мећући их како се пристоји сваку на своје место по реду…

А чујте и усветујте се разумно за цара Теофила какав је он и био великоправ и добар испрва; велико добро чинио. Понајпрво је за свога царства поправио и утврдио све градске стене на спажање од непријатеља да мирно унутра бораве се цркве и људи и с напоља што се зове Влахерна, - дивна и чудотворна црква пресвете Богородице крај мора, долазећи погани онде с галијами многу су пакост цркви чинили; оне дуварове около утврди и јак затвор изнутра начини. А и манастира и цркви доста је које изнова сазидао, које покрпио. А правицу врло миловаше и чињаше. Дор плантито горућ је љубазник к истини био тако да је врло мрзио на свакога обестна и неправа човека, грабџију и туђоизелицу, голема мамелџију, каматара или кога обеђивача, силом отимача. То он да и не дочује што би се где од кога које зло парало и чинило или која псовка кавга ли немирост и парба бивала, - све је он то истраживао и злице је хватао и прогонио, по правици сваком судио, мирост и добро сваком захтевао и ко томе одвише још добра је чинио од којихно овде јоште два или три његових добара указаће се, пак ће се већ ово сказивање доконати заштоно и сам то знам, јер много клапитање мрско је људма слушати.

Бијаше неки бољарин, коморник, именом Препосит код овога цара врло му у вољи, први између све господе на гласу. И цар га врло пазаше и са свега срдца га миловаше. И он уздајући се у цареву велику к њему љубав и почитовање, покуси се једношт те једној бољарки, жени удовици, преоте морски кораб с целим товаром пун свакога хеспапа. Она стаде ходити много око њега тужећи и врло му се молећи да јој њено добро поврати натраг и не чини јој насиље. А он и уши своје одвраћаше од њене мобе. Инди, прође у том много доби, не зна жена што да чини. Смисли се и оде самом пару за то на тужбу. Потанко све му исказа за њену обеђену глобу и Теофил на њену беседу не верова јој него започе известније пропитивати од других бољара и добро разбирати је ли онако било како што жена казује, није ли. А кад разабра да је доиста та удовица с неправицом обеђена, не ктеде цар своме првом коморнику о том стуживати ни га у коју бригу метати него ли исто онако смешно и добровољно поручи - што се маскари, нека отето с бедом сироти натраг да. Пак проходи у томе време. Разбира цар о томе је ли издао није ли, пак и много пут му поручи, после и прећњом заказа да врати. А он хич то ни у уши не прима ни мари. Дозва га преда се и онде се обећа цару да хоће доиста издати. А слага пред њим; после пак не даде, него вара жену овда-онда и ништа нејма. Оде пак жена пред цара тужити се. Каза како је исто води за нос, лаже и вара је дан по дан.

Врло се цар на то расрди како је могао Препосит пред њим слагати и преслушати му царску заповест. Таки шњиме раскиде друштво и љубав поквари, даде га извести на високо место како би га сви људи видели да га смотре и остали они којино туђе захтевају и преотимљу. Онде га осуди, те га жива на ватри спалише.

Такођер још и другоме таквоме се згоди једном бољарину што му је цар препоручио био Кијесторијеву владост, пронађе га да он неправду милује а правду прогони. И зато га злим бојем предаде напре избити, а кад се неодста своје злиње, после косе и браду му опрљи ватром, помазаше га с катраном и таквога метну га у заточење.

Тако пак и нека друга двојица од његових магистрата бијаху што кћаху неко селиште да преотму од врло сиромашкога женскога монастира у Авсијској страни, и оно селиште некако насред њихових села бијаше им незгодно; искаху они да га купе, а калуђерице не ктеше им посудити. Инди, силом преузеше. А манастирке на инат одоше за то к цару на вику заједно са својим ишпаном од села. Кад стигоше у Цариград, пропиташе од људи где би се оне уједно могле скобити с царом да би шњиме могле проговорити. Казаше им људи: "Ех то, рекоше, ласно можете добити и састати: будите тамо напољу код Влахеријске цркве а он има свој завичај [навику] те свакога петка тамо излази на шећњу, Богу се помолити тамо." Више тамо и дочекаше га казујући му своју тужбу. Каде цар разуме што је, даде их под стражу неком последњем у царству своме другу да их има сутрадан довести пред цара уједно с онима парци њихови да им види суд чија је већа кривица. И на то се закле калуђерицама - "Да знате, рече, то право ако се моја господа за то окриве не исто све њино имање што ће се узети и дати се у ваш манастир, него и с главами ће они то заплатити!" То би се згодило тим магистратором да нису скоро с великом мобом били подмитили калуђерице не прети се код цара шњима, јер тако се бијаше за то на њих испизмио цар да их преда суду Препоситову, ватром их сажети. Ама пре суда

поручи им нек се међу се погоде за оно село и ако би пристале на то калуђерице да узму од њих двоструку плаћу, а нек већ остане село под њином руком, зашто и тако се је замесило међ њина села. Ако ли се не могу погодити, то онда да излезу пред цара на суд.

И таки сутрадан сам цар посла по њих да их доведу и нигде их не нађоше: сакриле се негде бијаху да више не иду к цару. Казаше му да их нејма. Разљути се на то цар, мнеде да су оне протерате из Цариграда. Онога друга коме су предате биле да их чува код себе, зовну га преда се и врло изби. Заповеди му пак брже куд зна нек их тражи и доведе их онамо. Оде, свуд пропитива и муштулук дава, ко је чуо, ко ли је видео где год да му докаже и једва им траг пронађе где су. Оде онамо, оне не хтише да иду, те на силу их, без воље им, довукоше пред цара. И онде право пред царем исказаше да су се лепо међу се погодиле и своје су дуговање оправиле и у свему су благодарне. Те кад се оне од свега испраше, отпуштене бише, тако и они магистратори мирни осташе; своје се кривице ослободише.

Тако се казује за њега да за његово доби цаторовања нигде се то није могло наћи ни чути да је где год ко чим обеђен или занесен и кроме кривице које оглобљен. То се обиходило, тражило се по свему Цариграду и пропитивало, има једампут до седамнајст дана, и нигде се није могло пронаћи тога човека да би ко с киме имао коју даву и парницу за што, ни ваде или које кавге и гареза није било међу људма.

Од царева страха све је у миру било.

[Из Гросерове књиге о планетама]

Прво је ово над нами понајниже небо, што на њему месец стоји. Месец таку снагу има и то чини да расте човек и из детета бива голем човек. Јест и света Богородица со тим месечним небом; и она мале људе на големо уздиже:

Десетник-монарх

Једанпут у Цариграду Леон Капрал шетајући му се с напоља поред бедена градскога саму, нешто чаташе светој Богородици, а тек чу одзгор с неба ка женски глас где к њему говори. Каза му света Богородица да ће он цар бити. И наскоро зби му се то проречење, те из мале му официје (што је то један десетник!) и из тога би грчки цар, велики државац монарх…

Четврто је оно небо што је сунце на њему. Од сунца преузимљу људи себи смишљивање, виделу очну зраку, чување, мирисање, осећање. И света Богородица је налична томе небу сунчаноме; она даје људма умље, памет и разум:

Икона Богородице Одигитрије

Бијаше у Цариграду једна икона с младенцем Богородичина што ју је написао свети јевангелист Лука, чудотворна прозвана именом *Одигитрија,* то јест, проводница. Зато се тако зове, јер указала се је била двојим слепцима, те их је довела до цркве, и онде им је дала очи и лепо провидеше. А како је она то онде у Цариграду чудо учинила, те је оним слепцем видело очно дала, тако она и досад то чудо указује; лечи слепе, глухе, неме и добру свест несмишљеним даје…

На шестому је небу звезда планета Јупитер. У тој планети који се роде, бивају високи, јаки у снази, крути, коштунави, ка заточници гиганти. Слична је и света Богородица томе небу зашто и она људма накнађује узраст и јачину им даје:

Неимар и три ђака

Кад је први христјански цар Константин у Цариграду начињао једну цркву и три самотворна мраморна дебела и висока ступца онамо довезена и метнута пре дуварова сазидати (да после шњима изнутра подапру црковни таван), дође то доби да се дижу. И толики људи зграцаше се да их дигну и исправе; много се мучише, а ни кренути их са земље не могоше. Не знадоше мајстори ништа што да чине ш њима. Пак оне ноћи дође на сну света Богородица, те рече неимару, зидарском поглавару, нека дозове три ђака из школе: они ће исправити те камените диреке. Како дођоше, она три ђака таки исправише они сами без ничије помоћи управо дупке. Ама маечка су деца била, не високи момци…

На седмоме небу има планета именом Сатурнус. Која се деца у њено доби роде буду људи оштроумни, бистре памети, многозналице, скоро осећни, разборити…

Осмо је оно небо на кому но се све звезде виде, и то се небо називље *тврд.* Тврдо је и заслонито: више њега ми већ ништа погоре не можемо видети што има…

Небесних кругова пише се ето седам нами виђених што има, а осмо је закриљено са звезданим кругом од нас; ми га не видимо. Зове се тврд и на њему је одзгор вода што са шњега доле роса иде… Сврх тога пак има небо само од кришталa. Девето небо и то је небо прозрачито, види се кроз њега. Свим тима небеси и пречиста дева Богородица се нариче. Јест, она и кришталним небом, те како криштал држећи га супроћ сунца запаљује пушчани прах барут, тако и пресвета Богородица запаљује с божијом љубављу срдца грешним људима да би започели Бога миловати, а не овосветски грех. Грешне људе Давид у псалму прахом их називље говорећи: "Да се са земље смету кано прах испред ветра".

Икона на стаклу

У неком вилајету што се зове оно место страна љузитанска, неки се чудни за диботу криштал находи, те по на више образа иконе малирују Христове и свете Богородице. И написати на њему Христов [лик] само то стакло с разликом формом указује ... Кад види се малим дететом, кад пак момче младо дванаистогодиштно, кад човек свршит од трист година, кад опет распет на крсту, часом пак грозна страшнога седећа на престоле судију. А једном формом написат је, не од толико руку!… Тако и пречиста девица Марија налична је томе кришталу…

Десето је оно прво небо, што ходи и обрће се у круг наоколо и дурма ходи, нигде не стоји. То небо и остала небеса вуче за собом, те се окрећу сва за једним, ка сахатно велико коло што и остала кола врти за собом.

[Књижевни спор у Цариграду]

За царства благоверногa и христољубивога грчкога цара Алексија, презименом Комнина, што се је био оцарио у Таниоту после цара Нићифора, за његово то доби, у Цариграду бијаше постала међу Грци књижевници а и простаци, нека скандала и мућња с распирањем, растаљано по себи на троје обашка, с великим, инатом за ова три архиепископа, Василија, Григорија и Јоана Златоустога.

Једни без изма кроз наук дичењем на велико уздизаху хвалећи им великога само Василија, по његову великоговорљиву и много на широко о свему издавату му знано сказивању, и за врло добру му ћуд, здржавање право по ангелски, кано да је освем тела био, - тако се живљаше на земљи. Него позатега и тврде ћуди бијаше и никога жива се не устручаше што с презањем. Нити на ласно чија згрешивања отпушташе. Никоме живу он кога хатера да гледаше нездржном се право по закону. Ништа у себи он што од човечаске натуре ни за лек не имадијаше.

А светога Јоана Златоуста, зато смањиваху по његови поучитељни слови, што он инач је супроћ Василија, гледећи му на нелагоду и слаботињу ту човечаску, учење му изговараше послабљајући тегобу људма. Зато, еда би се скоро и радо се обраћали к Богу с кајањем од грехова. Пак на ласно их опрашташе, да се не плаше од многе каштиге им кривци. Тако их на слатко настаљаше с поучавањем, сазивљући свију опште на кајање с многом и разликом богоизтаканом из њега вешто с приводном их беседом. Те ето, зато њега опет једни побољма почитоваху уздижући га на велико, а Великога Василија и Григорија споразумљивања им се рад тврдих и опорих, врло стезатих беседа, кано с нехатом учење им презираху. што им за раслабу не бијаше по вољи.

И једни Богослова Григорија понајбољма дичећи га, хваљаху, кроз мудру му, много извијану и покривену беседу, с разликим приносом, кано кићено се с говорењем, што врло вешто о свему учен бијаше. И ту им великодичену јелинску мудрост он ниподашто је намењаше. И то христјанско учење свецело до краја бијаше свикао, јоште и преизвисио с потврђивањем. Тога рад и више га неки узвишаху, а ову двојицу потако сниживаху преспевањем од овога.

Те ето, с тога им се инатна препирања који је од кога био мудрији и бољи с разумом, учини се смућња међу књижевници. Те на троје се и с простаци разделише, и тако једни се називаху *василијани,* а други пак, *григоријани;* трети - *јовановићи.* Те којино бијаху од људи поговорљивији, удиљ се препираху међ собом за та три имена.

Много време прође у тому се инату раздорноме цароградском. А кад наста јепископом неки врли човек, о свему вешт, књижан и много беседљив, свој јелинској мудрости изучен, о писму усталац трудљив, и собом од натуре му добричак, угодан Богу и правим христјаном, како што и његова списана слова о њему сведоче, какав отресен и врли пастир и освестан учитељ бијаше, свети Јован, евханскога града што бијаше владика. Те њему почеше се насаму, виђено - не на сну, него онако с доходом, јавно, указивати ова три светитеља беседљиво к њему с разговором о Богу, о небу и о закону црковноме. Понапре особито по један

исто дохођаше к њему. И пак скупа, тако јавно сви тројица сташе виђено пред њим, те му рекоше овако:

- Ми, ево, како што нас сад и видиш, код Бога смо једнолики, Нити то међу нама да има што разлико супроћ, која размеса. Него док смо овде, за овога нам живота пастирствовали, по времену особитством сваки [од] нас подизат с божијим духом изаради људскога спасења, како смо пуштани били, такав смо свет држању народно и давали. А то међу нама нит' има кога првога, ни другога, поглавита ли, ни последњега. Једне слоге смо ми сви тројица и једне форме пред нашим спаситељем Христом Богом. У томе и то је међу нама така обштина, где ко једнога од нас с наречењем имена призове, ту смо и сви три уједно. Тога рад, и ти, друже, дигни се, те буди о тому радин с провиђањем ти. И устави тај метеж и гарез дизати несвестно изаради нас. Нек се људство не буни нит се по себи раздељује со тим неваљалим инатом. Закажи им по нашем виђењу ти, смирити им се и уједно нас једнаке мнети… И ти учини ту љубов к нама, те нас прикупљено уједно, годиштем у које доби ти се свиди, један дан тај праздник нам у скупштини уреди светковати се и предај народно тај указ за сазнање вечито држати се…

То они му изговорише и таки на очимуглед горе к небу одоше сјајни више од сунца, друг друга по имену сазивљући. Потом ови преподобни Јоан евхански јепископ како што му отказаше упословати, скоро се диже провидети о тому. Сабра многи народ скупа, јерно он на гласу свуда бијаше прочувен по добри послови му. И свуд по вилајети христјаном предаде светковати се о овоме празднику.

Прилог V

[Повест о трговцу]

У оно првашње доби бијаше неки један добар и милостив трговац хришћанин, и колико му је Бог наспоривао добитка у трговини, толико је он, пак повише, делио за душу.

И једношти, по свом завичају, иђаше са својом трговином на пут и дође у ручано доби у један бирцауз да отпочине мало. Пак таки онде дође преда њега један просјак просити од њега да му што удели. (А од пређе није тога адета било хришћаном кано сад што имаду невољни и рђави адет уделити сиромаху један новчић или комадић маечак хлебца, и то срдито преко срца пружи, те му да, и тужи се јер им нестачи надавати, пак или га со тим прекори или нагони га да се онде моли Богу за њега изарад оне његове мале рђе. Него ли су они од пређе болбол пространом руком давали и делили форинтом и дукатом или без броја: колико захвати му се у руку из џепа или из кесе толико и да, а не мотри колико је и не пожали ни мало за тим. Те то је права милостиња којуно Бог прима, што не зна човек колико даје. И како су то они онда давали и делили, тако је пак и њима Бог троструко наспоривао и давао им и телесно и душевно спасење. А сад како дају, тако се и њима враћа и даје се…) Како и за овога христољубивога трговца спомиње се. Та он ваљада је имао новчић у џепу, или парче хлеба да одломи те со тим да га отисне од себе да му не досађује, зашто сами ви то знате да се у бирцаузу не може без новца ручати ни без хлеба обедовати. Ама може бити да се било мало хашлука згодило, а с малим не може га потпомоћи, та и рече му:

"Ево, добри брате, како ме сам видиш, јер сам на путу, а товар сам пустио те је отишао преда мном с кираџијами и с момци напред. И сад тако нејмам код себе што бих ти дао, него моли се за ме Богу, да здраво и мирно ходим, а кад се вратим даћу што ти је за потребу." А просјак му рече:

"Да како ја могу знати кад ћеш се ти, господару, вратити или у које ћеш доби пак овуда проћи?" И на то му рече трговац:

"Овај и овај дан гледај ме, ако ли се онда не састасмо (и указа му онде на једном месту клупу где седе дњом и вечер испред куће људи) - и рече му, - а оно ето видиш ту клупу; и што ми узбуде Бог отказао, онде ћу ти оставити и зачепркати испод даске."

Пак забави се купац, те не дође у оно речено доби, зашто штоно веле људи - путу рока нејма. И онај сиромах у уречено доби дође онде к бирцаузу, чека га, еда дође како је рекао. А кад га не би, тај мнеде да је већ и прошао. (И со тим послом просјак хоће честит да остане, ама после њега пак трговац онај ради свога добра богаљ ће остати.) Мисли се просјак: "Ако, рече, узбуде прошао, биће ми штогод онде, како је рекао, оставио под даском у земљи." И у сутон мраком оде да погледа и да потражи није ли штогод онде. Подиже даску и поче гребсти ноктима земљу и разгртати. Али нађе онде големо благо: један велики пун казан дуката. Извади га из земље и одшика дома, те се врло обогати и учини се господин.

Купи себе господске полате у граду, јоште к томе покупова селишта и узе коње, волове, камиље, мазгде, винограде, поузима робове и робиње, и слуге и слушкиње најми. Што год је потребно за једнога господина велика, свега тога састави, пак се ожени од једнога царева гавалира кћером његовом и велико се славно поче живити у многој око њега служби. Ето видите што чини благо кад га човек достане! Телесну тафру хоће шњиме да проводи а не души место со тиме да тражи. (Зато га Бог двакоме и

не да….).

И по неком времену сустиже и онај трговац пак к оној гостинској кући и паде му на памет онај просјак што му је био обрекао да му што да, или му онде под ону даску остави. Обзира се, еда га где види, а кад не би, тај узе неколико дуката у руку да му метне и остави под ону клупу како му се је био обећао. И сагну се да онде метне, и таки ђаво га онде смлати и сав оста наказан од главе до ногу…

И много време преби у тој болести свуда обиходећи и тражећи лекара и лекова, те све своје добро потроши до новца, до по, лечећи се. И кад ништа, ништа ни за трун не би му помоћи и оста онако наказљив, пак већ поче просити од куће до куће и тако се живити с просјачином. Онако невољан пак у неко доби се намери те улезе у двор к ономе бољарину, што је од пре просио, с кога је он и налепио, те је ону болест достао од врага, а онај се пак, кроз овога обогатио.

И тај га његов предобилоимац прихвати кано и осталога кога од просјака. И заповеди својим домашњим ако је гладан да га имаду нахранити, и забави се овде у његову двору докле једе. Паке га поче распитивати онај домаћин откуда је, како ли је и одашта ли му се је случила та љута болест на њега. И он све по реду исказа сашта га је оно нашло. И прознаде га бољарин да је право он исти онај човек што је кроз његов посао њему дао Бог оно туштено благо. И рече му:

"Еда си ти то онај трговац био?" Одговори му сиромах:

"Ја сам, рече, господине." Пак му на то исказа се богати, јер је он тај просјак у оно доби био што је просио од њега. И рече му:

"Ево видиш ли, све ово што има овде, да знаш, изаради тебе то је све мени дошло; онда ми дарова Бог, те под оном даском нађох благо тражећи ми на твоју реч јеси ли ми био штогод оставио онде и хвалим Бога, доста сам нашао." И он сиромах разуме већ да је право то згодило се тако, и на то му пак натраг рече:

"Тако је пак мени онде изарад тебе навео ђаво ову болест." И рече му богатица:

"Брате, не брини се од сад; кад си већ к мени дошао и познали смо се, ако се је изаради мене та зла болест теби случила, жив господ Бог, да од данас нећеш више изаћи из мога дома и од моје софре се разлучити. Догод сам ја жив, хоћу те лепо држати и пазити и да са мном заједно једеш и пијеш."

И тако већ и оста у његову дому. И не да је што рђаво марио за њега, него и врло се је старао и радио о њему ка о рођену брату своме, тражећи му лекова и разлике хитре докторе му доводити да га видају. Ама и не могоше, те не могоше ништа му помоћи, зашто од врага је на њему јазва била, и прости човек томе ништа не може помоћи… И после свију доктора намери се из далека неки на гласу лекар, те дође онамо видети тога болесника, каква је и што ли је та болест на њему. И рече:

"То је чудна болест и ничим се то другим не може излечити, тако да знате, кроме ако би тко заклао своје прворођено мушко дијете и с оном крвљу да га помаже свега од на крај до на крај. И од тога би таки могао оздравити, зашто од те болести док један не остане мртав, други не може оздравити, зашто тај је човек смртно ударен и нејма му другога лека освем то ако му фајдише што велим."

И каде то чу онај богати домаћин, узе се о том мислити што већ о том да чини. И у њега самога бијаше једно мушко детешце прворођено у колебци и смисли се да га закоље теке еда би исто онај оздравио, јер до конца се је бринуо о њему како, и у чему год да би му могао помоћи. И за многу к њему љубав чекаше згоде кад би му то могло пасти руке освем матере му да га закоље. И једанпут згоди се те му оде мати у илицу купати се и забави се позадуго тамо, а дијете оста спавајући у колебци повијено. И он таки приону скоро фришко, те га размота и извади га над леђен те га закла и крв му источи у чанчић, пак онако мртво дијете метну га у колебку и покри га. Пак узе болестника са собом у потају на врло сакривено место, свуче га свега гола и помаза га свега, од главе до ногу, оном детињом крвљу. И на ти мах, таки човек оста здрав, ка и од пре што је био.

Ама то чудо сам Бог учини изаради вере тога човека и његове љубави коју је имао он к Богу и к сиромашма, а не да би му она крв детиња што могла помоћи! Зашто то су многи цари и господа кроз докторске лаже клали децу и мазали се болестни, ал' им ништа то није помагало кроме исто једну грехоту велику што су добивали себи. А ето, овде и по овому послу, то се и врло засведочава да је тај лек од Бога се тому човеку здесио, а не од саме крви, зашто каде му дође мати из илице и уђе унутра к детету, узе да га подоји сисом и каде откри га, ал' оно стаде плакати живо и здраво и ни белеге на њему не бијаше.

ПРИЛОГ VI

[Како је испеван Триод]

Ево данашњега дна те и ову књигу божественаву штоно се зове Триод узесмо и по божијој вољи започесмо је чатити, коју но многи од светих и богоносних, врло хитрих бистроумнокрасотoрадилаца, наших отаца, лепо и добро како се достојало и ваљало је (од Светога Духа подизани) саставише и уједно сложише, те постне, на хвалу Богу и Богородици песме учинише за црковну потребу свим христјаном на душевну хвалу да буде. И то понапре од свију измисли три, велим, песме, тако ми се мни у налику свете и живоначелне Тројице велики каноном творац Козма у великој и светој страсти Господа и Бога и спаса нашег Исуса Христа седмици по именовању кратко свакога дна, крајегранесми умисли песни. Од когано и остали од светих отаца (а најпаче од њих Теодор и Јосиф студитскога манастира) по наглости онога и другим недељским седмицама свете и велике четрдесетнице великога поста, саставише и томе манастиру студитскому понајпре предадоше држати се. И понајвише исто за појање песме учинише и уставише цркви лепо по реду свакоме дну и ко томе и осталу службу како је у књиги потреба, трипут на сваки дан чатити се; да речемо рано, и на часови, и вечер. И како је који дан по имену, тако и песме по реду учинише: понедељнику, првоме дну, метнуше прву песму, уторнику другу, среди трећу, четвртку четврту, петку пету, а суботи шесту и седму, а осму и девету песму једнако на сваки дан уредише чатити се, а недеља, век како се назива господски и васкресенски дан и служба васкрсна у њу једнако се доконава и чати преко све године, ако кад и прилаже се које јоште и друго правило к њојзи, докле триод служи или му који светац згоди се у недељу, и она се називље и први дан, а и седми и осми и коначни дан, јер осталим свим даном недеља је кано кључ: она све затвара.

И овај први управаџија тропеснам, свети Козма и светој великој суботи бијаше сложио четворопеснац, пак после тога кад настаде грчки цар премудри Леон, заповеди идруменскоме јепископу, да речем владики, свршито цео канон великој суботи саставити. И он нађе некога проста калуђера књижевна, именом Марка и исписа цео канон по црковном завичају, и приметнуше га у триод на велику суботу и зато се ова књига и назива триод кроз три песанце. Нити да је све исто у њојзи само тропесанци, него ли и цела свесвршита правила стоје у њему; ама више кроз њих именује се тако ипак понајпрво што се започела од велике недеље намером ето светими оци нашима, књига "триод" зове се. Укратко, спомена ради, колико испочела Бог над нами добра чини и указује чуда и да знамо све по реду што је испрва било и стало се свашто на спомен пpвашње овом књигом издати се свима на знање да виде.

ПРИЛОГ VII

[Блудница и велики доктор]

Беседник: Кано бистро изворно водено врело које дурма истаче чисту воду многим за пиће - ником није забрањен когод теке исто хоће узимати частно тога дара - такође и божја благодат свим је отворена за давање когод захтева је к себи примити, што и сам Господ спаситељ светим Јеванђељем гласовито свију сазивље. Не одбија нас из тога сабрања поштена доходити нам и мудрост црпсти из тога великог океана водна којино је сав овај свет опасао те сва мора водом испуња. Вели Господ: "Ко је год жедан, с драге воље да долази к мени напити се." Зато ево и ја неваљац приникнути и дотаћи се желим и сркнути те сладости, пак лепо му захвалити на напитку и после удиљ са сузами пред њим се молити, да би се и ја кад год опростио мога многог греха ка и она блудна жена свесрдо јој захтевајући с врућом душевном жалошћу омити јој своје грехове, врлу ону чисту своју свест учини!

Него ли ход'те, о христољубиви послушатељи, целокупни у вери и у надању вечне славе, те се наситите доброга исказивања оне врле и дивне жене зовући јој чисто, како се Богу приликује говорити и ваља то згледање похвалити, што је ова жена саставила људма и ангелом. Како уђе, како ли покуси се на гласу свим обзнањена штоно су се сви књижевници, господа и бољари грозили од ње (једна курва вилајетска) у велике кнезовске полате, пред све кметове седећи им и частећи се уједно с Христом! Она се усуди и у то доби на ручку уђе пред Христа да исто може се греха опростити. Стаде му за леђ'ма и сву своју кривицу кроз мисао пропусти, те му се потанку без гласа исповеда.

Гледајте људи божији, да чудна о себи старања и паштења о души да не погине под грехом! Како саже своје срдце, те све пренехаја ни се од толиких онде удворних слуга уплаши! А ни које господске заустеге и прећње се, зиндана препаде! Хаман, усред судце толике утрата мислећи се у себи ако ће и погинути, не мари, а зна да је Христос благ, неће је издати, те тврђа од гвожђа и камена се учини еда би исто душу своју очистила и спасла се. "Сумњајући се, рече, у стиду и бојећи се, то се ја никад нећу спасти ни се кад растати с мојим грехом поганим!" Не хаја ништа за људско пљување на њу, ни ударца и истурање од слуга напоље, ни прибра никоје боље доби на други пут своме повраћању.

Блудница: За коју срамоту безобразну *(смисли се у себи јој говорећи)* да кад нисам имала стида ни срама онда китећи се и

мажући, цифрајући ми тело, свуд ходила, из врата извиривала и кроз пенџере, на улици стајала раздрљујући ми своје прси, с мазном беседом мамила и канила момке, и когод хоће са мном бити сваком слободна била, и сасма кано вражја мрежа била, - ловећи ми људе у смртне склепе - и сад тако да учиним својевољно ходећи ми бесрамно к великом доктору, а где је да је, ништа за то, да се излечим од моје гнусоће, те место смрдљиве да обмиришем! За укор бићу некад и похваљена!

Беседник: Дође и припаде, ето, пред свим они кнезови к великом лекару, којино свију једнако пушта и прихвата себи и никога не одрива од себе.

Блудница: Да му *(рече)* све моје злочесте искажем послове што сам сваки дан чинила поганећи ми своје тело и друге туштене с мојим украшивањем ловећи будаласте и паклећи их; својим очима и својим обрвима сам грешила, понајвише с намигивањем осмешно нудећи на грех. Тако пак сад да и сузе грозне нека роне. К врачу таки, к светим стопами да се приближим и освестно паднем пред њим!

Беседник: Ту намеру у себи углави та жена. Мотраше време томе дурма ганећи јој за том жељом како и с којом приликом мислећи се, могла би она доћи у добро доби да би се до владичиних Христових ногу докучила. Ето ти јој једампут падне фурсат. Дочу да је звао Христа к себи на ручак један кнез, а њему је нека зла проказа била и зарад тога други су се бољари и клонили од њега по завичају жидовскога закона, онако кано једни од чумника што се ушундишу уједно састајати. Ама Христос тога њихова адета, ако су га и корили, ништа то није пробирао. Ко га год исто к себи зазове с драга срдца, к сваком је он уједно с апостоли својим ученици ишао. Те и тадар оде у дом к томе Симону, проказну фарисеју. Разуме жена да је већ онамо Исус на ручку. Ишла би али не може с празном руком пред њега изаћи. Мисли се што би понела и досети се: "Друго ништа, рече, није тако прилика него лепа господскога стакло мира да му однесе те шњиме ноге да му опере."

И таки брже оде у једну патику где сваку миризму продају. И идући јој путем говораше у себи:

Блудница: Где бих ја то избрано миро могла наћи за великог доктора еда би га прихватио уједно сас мојим сузами? И хоћу ли што повише платити да би ми по вољи лепо миро издао, да га рече, напре прокушам, и закунем га с божјим именом и са светим оцима у којих но они верују, шат ми да оно врло хубово царско миро за почаст онога великог небеснога цара.

Беседник: Узе подобре у руке новаца, дође к једном патикару, тихо му пробеседи; назва му божју помоћ:

Блудница: Тражим, рече, понајбољега штоно је за велику господу мира, ама таквога ми ако хоћеш, рече, дати, бољег од бољега да се већ нигде полепша ни боља не може наћи. Зашто, ако ми што неваљало даш, волим га и не узети, јерно великом човеку, бољем од свих људи, хоћу ја то на поклон да носим.

Патикар: (Насмеја се патикар и шалећи јој стаде говорити) О, жено, несмишљена, рече јој, што ли то неслане те речи говориш? Та тко има у овом граду ко тебе не познаје која си и каква ли си, и твоје многе милостнике свакојаке, сиромашне и богате. Мени јест миро за продају ако га кому продао свако од своје цене; ко какво хоће купити у том нејма варалице - које је какво, таква му је и цена. Ама дотле ти ја не дам изборли мира док ми право не искажеш на име коме, какву ли човеку то хоћеш да однесеш и што ли ће он теби дати пак уздарје, толико скупо проћу тога царскога врло скупа мира? Еда је од кога царскога или великобољарскога рода син, тај твој врло мили јунак и толико си прионула молити се и видим да врло хитиш однести му брже док није куд отишао? Та од Давидова колена већ пресекао се тај род, нити више у Израиљу има тог царскога рода да где влада и господује овде, а еда јест од тога подретла тај новајлија твој ашик? О моја мила, та искажи га ко је, рад сам га сазнати, јерно ово је сасма скуп пешкеш!

Блудница: (Онда та дивна жена умиљато му одговори, те му рече) Бога отаца убој се, те ми дај једну рукатку стаклену мира еда бих стигла и застала мога великог и пречистога мила љубовника! Убој се, човече, Бога којино је дао велику снагу Мојсеју у једном дрвеном штапу, те шњиме море раздвоји и воду окамени и људе ка по суху пешице проведе кроз море! Заклињем те, момче, оним костима светим прекраснога Јосифа што их је Мојсеј у торби на рамену преко мора пренео овамо у збежанији са собом, продатога пре са зависти од своје му браће у Јегипат, и тамо право велику аспиду борећи се са шњоме, надвлада је! Заклињем те, млад јуначе, с Ароновим жазлом којино је лепо мирисно лишће у руци му под шатором процветао! Заклињем те, момче, оним божјим гласом што је на Синају из пламена трнова с Мојсејом се разговарао! Заклињем те, момче, Богом који је скроз Мојсеја из суха камена напојио у пустињи жедне људе и лице Мојсејево тако просветљао да нису људи могли гледати на њега! Заклињем те, момче, светим ковчегом који је на прелазу Исуса Навина с војском зауставио тећи води на Јорданској реци, и оном силом што је пред Исусом зачас превратила и соборила Јерихонске бедеме да на јуриш Израиљи ударе у град, и заустављењем оним сунца за три сахата да се не скрати дан док разбије своје непријатеље и похвата их да не поиспоутичу у мрак! Ето, знај и виђ' да ја знам за Бога и све свете оце, дај ми већ, човече, једно стакло мира, дај а не надговарај се толко са мном нит се много инати! Ама лепа ми исто дај а колико иштеш да ти платим! И пусти ме да идем с добрим разговором да бих скоро застала на месту и видела драгога господина ми мила пречистога владику.

Патикар: (Опет миропродавац проговори к жени) Видим јер ми потпуно дајеш цену за ово стакло мира, али чудим се што ти је то толико тешко зашто ми не именујеш тога голема твога милостника што си се скоро шњиме сјаранила? Мило ми га је сазнати; то ти право кажем да не могу ти дотле дати док ми га не укажеш који је! *(Чуди се човек врло штарад жена* неће *да каже и мучно му је зато.)* Колико је испитујем, а никако не може да се изда и да каже; дор ми зато срдце пуца.

Блудница: (Пак поче га жена заклињати и говорити) Дај, човече, дај, бојим се нећу га застати! Кад ћу га више наћи и видети не знам да своју жељу испуним! Убој се, рече, Бога човече и отпусти ме с лепом речу те ми облагчај души. Бога пречистога који је дозвао Аврама и сина му је прославио, такођер Јакова Израиљем га нарекао и патријархом га је учинио дванајст коленом Израиљевим, убој се човече Бога светога, који је у туги свету Ану молећи јој се послушао и дао јој је родити великога пророка Самоила. Убој се човече Бога, кош се скоро здесио у помоћ красној Сосани, те ју је избавио од лаживих стараца неправедного уморења каменитог боја! Северуј ми, млад јуначе, те ми дај стакло частнога избрата мириса како што сам знаш које је понајбоље! Ако би ти, о човече, прознао моје распаљено срдце, не би ме за толико ту коштунио ни ме задржавао, него и сам скоро би ме одатле одслао!

Патикар: (Опет јој патикар рече) На ину не може бити хоћу да знам за стакло куда га носиш. А послушај ме, о жено, да ти још нешто проговорим. Много ме ти заклињеш и дотужујеш ми с твојом хитњом да би ти дао царско миро а ја те пак много питах и врло те молих ко је тај такав, а ти не мож' се усудити да га искажеш. Еда је он од свију људи заир повећи на гласу господин? Или је полепши тако да му нејма на земљи друга, те си се толико ужегла за њим те и царско миро иштеш на дар му дати? Да није који род Давиду великому цару, или друга вишњем Богу, Аврама, које колено? Та кажи ми га ко је то, што тако чезнеш за њим да га се нагледаш и нагрлиш?

Блудница: (Ујазби се на то жена те му преко рече) А што је теби до тога, заир захтеваш и иштеш да се ја теби исповедам, те ме толико кушаш и нудиш ме да ти се искажем што год ми на срдцу лежи, каква ли сам ја? Та дошла сам куповати од тебе ако си поштен трговац, а не надговарати се и надпирати с тобом, зелен јуначе! Срам те буди човече од Бога ако се људски образа не стидиш; Откад камкам од тебе узалуд те с неком лакрдијом задржаваш ме, до шта мени није; друга је мени мисао! Смилокрви се, човече, и дај ми за новце што од тебе иштем, те ме већ пусти да отидем данас!

Патикар: (Мучно би за то патикару и рече јој) Да голема чуда те ни мужа од ината нећеш да би ти ко сазнао. А ја то од љубави те то налепо питам, а не за које зло или укор!

Беседник: Виде већ жена своју невољу што ју је снашло, започе све потанку исказивати му се: штарад иште и што ли хоће чинити с миром. Ваљало јој се чисто све пред њим исповедити што је год грешила, а то је тако Бог хтео да се понапре пред човеком исповеди а после од Бога проштење да пита… А Бог свуд назире и гледа где се што чини, говори ли се и без исповеди нејма покајања ни без световања. Ето смотрите християни прву исповед женску пред човеком и дату јој пак науку како би изашла она пред Христа и проштење за своје грехове примила. Лепо је светова и научи као и сад што су духовници, те све је са слатком и мазном речу миропродаџија на то доведе и примами да се она понапре исповеда, пак онда иде се пред образ Христов кајати и плакати се онога јој греха, канда је право знао о чем она ходи.

Блудница: (Кад је дотлен с речма наврди, узе жена исказивати се) Да знаш, рече, господару, од мене да нејма у овом вилајету позлочестије ни горе и поганије жене, колико сам ја моје тело преко врха скрнавила с блудом! И не то ми је задоста било што сам собом курвала се, него јоште многе туштене и поштене остале жене и господарице освем. свакојаких жентурина, на тај злочестлук навела сам, поганити младе момке и неосвестне људе. Пак ето сад и тако све помало мазул остасмо како тај велики учитељ поста у овој земљи Исус Назарјанин. Сами се људи и младеж одбише од нас. Та и ја грешница поскоро такну ми се нешто у срдце и мени, да се већ свега одстанем и кајем се. Како видех тога светога дивнога и великога мужа где се указао чудан и знаменит доктор, спаситељ људски, и таки ми се душа заигра за његовом красотом. Зашто сама својим очима сам видела његова дивна неизговорна голема чудеса и силу непребориму како врло с драга срдца грешнике свакојаке и злочесте невољнике наказне прихвата и састаје се шњима; ни од кога се не одбија, ни кога нечиста прогони од себе. И свију потпомаже својом кадрошћу, не срди се што много долазе му и насрћу многи и без времена к њему, и ништа му то досадно није. Видећи ја то, пронеразих се у срдцу те рекох у себи: да што ја чемерница овако злочесто се живим а не долазим к њему? Моји су грехови туштени, сва сам блатна, сва се сагњила, да што више оклевам, око шта ли се бавим, те не провиђам за своју душу? Другога таква времена никада више не могу пронаћи ни тога таква милокрвна доктора тиха и слаткоречљива. И мени се тако мни да је сам Бог по његовој властитој беседи - штогод рекне све се оно сточе, и с беседом исто свију вида и оздрављује а и грехове властито опрашта. Такво врло доби ево сад сам добила да одем пред њега, не ваља ми доцнити се о своме лечењу. О томе се сад паштим од својих ми послова дуг исправити, јерно ја пронашла сам праводоброга опроститеља, знам то да сам згрешила без прилике за укор, нит се могу иначе опрати ни са себе збрисати моју скрнавост, него ли то се уздам да к његовом многом милосрђу исто једна кишна капља указују се сви моји греси. То дурус знам да ако теке узмогу се к њему приближити, таки ћу чиста остати са свега ми грешнога злостављења, прогонећи му од мене сваку неваљалу натуру, ту телесну злу жељу и све ми опростити хоће што сам год с беседом и урадењем творила. Ето, младићу, већ све срдачно моје потајности пред тобом изригала сам, дај ми већ једну рукатку мира, доста сам те већ чекала и бавила се овде. Кад си ме на силу толико заустаљао,

што ћу ти; гледај и ти за другим послом а мене пусти да идем, а што си толико навалио те си слепачки прионуо да прознаш коме ја миро носим!

Патикар: (Разабра све те женске трагове патикар, рече опет к њој натраг) Постој још мало драга госпо, нешто ћу ти лепо изговорити за твоје хвајдисање да буде. Кад си ми се све исказала што си наумила и да ти се поспеши у томе! Голема си то љубазника не земљанога него небеснога ома на фришко придостала, којино само својом влашћу и с речу свију лечи и лепо оздрављује и по божаски с памећу људе просветљује и осветљује, те од својих му послова видело само славан је и похваљен. Врло ћеш то учинити, о жено, што си наумила. Свему људскому [роду] сад се нашло спасење големо, а теби самој, свим грешником кћерко, понајбоље и попрече. Од сад да будеш свим преподобним оцем сродница којигод су право веровали у светога Христа да ће доћи и родити се на овај свет, како сад видимо да је он исти међу нама. Него послушај ме што ти мало света оћу дати и с вољом лепо за поштење ти да прихватиш то што ти имам говорити, јерно и ти сама то добро знаш да су фарисеји људи поносљиви и врло лукави и свачем зазорни и мучно ћеш докопати се да улезеш пред њих унутра. Велика је та краста на њима што они свакога сасма проматрају и куде, а двообразни су собом. Ама Бог је велик, снажан и човекољубац и заблуђене тражи, зашле враћа, стојеће у мраку просветљује, својим милокрвством грехове прашта. Заштоно ако те исто смотре да хоћеш унутраући, знај таки ти испред тебе хоће запрети врата. Испсоваће те ешкиле и досадити, ама ти тврдо се држи ништа се не препадај ако те почну што ружити и отурати. Стисни своје срдце кано камен и обезсрами се. О свом курварском послу како те није било срам ни стид безпрестано поганећи се, тако сад јоште сврх тога колико више ваља ти се обружити и свега обнехатити да би исто своје спасење сусрела и достала. Слободни су сад овде и робови ишћушати те, вратари и слуге хоће те псовати и застаљати, ама ти ни за што не мари а понајбољма гледај еда би како потајем провукла се унутра, и хитро врло спуштено Христу се укажи. Кажи се расцвељено и сузно, кано што си и сама прво рекла пољубити стопе пречисте Христа Бога да ти благо буде и похваљена на гласу ћеш и допосле бити. Та чуо сам и сам да је он данас на ручку у прокаженаго Симона фарисеја дому. Иди већ с миром збогом, те слободно и радо уђи тамо, ома се докучи к њему и дар ће ти прихватити, а не стај пред врата да те не истурају пак напоље и више нећеш моћи улезти. Док те добро нису смотрели и познали која си ти, дотле на хитро уври се и примакни се за леђа му близу и нећеш се онде више никога бојати. Тако учини како ти велим и моли се и за ме Христу, а ово миро што ти дајем, право ти кажем да је царско то миро и прилично је за спаса Христа. Кад си ми право казала коме ћеш га на дар однети, ево ћу од мере и више присути.

Беседник: (И допуни јој стакло с миром) Лепо му захвали жена на миру и на световању. Радо и весела оде. Идући јој путем врло се мољаше Богу еда би тамо затекла отворена портанска и собна врата да би ома здесила [се] утрчати и пасти на ноге светом врачу, мислећи јој у себи да лежи ничке пред њим на земљи догод јој не опрости *грехова.*

Блудница: Да се *(рече)* усрдо помолим Господу Богу, који свачија дела, зла и добра и намеру сваку зна, пређе него ли се пред њега дође. Него да исто ја свесрдо идем к добром врачу видети ми га слаткога и милостива Исуса спаситеља људскога. *(И опет у себи то рече)* Мољу ти се Богу светому! Ето чујем, господине, да ти кано човек прости у Симонову дому за асталом седиш. А знаш добро тајну срдца мене худнице, и то знаш кроћшто сам ја узела стакло мира скупога, него дај ми то да би могла унутра преда теући и припасти к ногами божаставнога и пречистога ти тела, и ослободим се с гнусних мојих послова што сам јадна чинила. А знам те да си кадар драговољан и милостив; не захтеваш погубити грешника припадајући својевољно. Једампут сам те седећи видела на путу и таки сам ти веровала, благи Боже, да си свемоћан и ништа ти нејма немоћно, него ти ми подај спасење многомилостиви спаситељу мој свети и да би незабрањено тамо ушла где си ти;

II

Беседник: (То јој мислећи и у себи говорећи дође до Симоновога двора, гдено Христос бејаше. И затече сва отворена врата. Врло весело уђе и *стаде за леђ'ма Христу, близу се прикучи, дотаче му се до светих му ногу са свега јој срдца, прегну своју главу расцвељено сузећи и ноге му квасећи врло жалостиво а радо. Пак са својим расплетеним главним косами брисаше их. После узе оно стакло, разби га и посу му ноге миром ч руком размаза. Такво је то лепо миро било да сав онај дом много доби мирисан оста. Мажући јој ноге говораше:)*

Блудница: Ето, добри и милостиви владико, ти то сам један знаш зашто, кроћшто ли ја грешница покусила сам се бесрамно овде улезти и дрзнула сам ово учинити, да не споменеш ми мојих зала што сам насрнула приближити се к теби пречистому Богу, зактевајући ми пасти преда те. С којом натуром и митари, глобари и туђоизелице припадају до тебе - смотрих њино од тебе прихватање - смислих се да и мене нећеш одринути од себе. Прими, Боже, моје капље сузне, и моје насрнуће до тебе, Христе, не омрази; то моје безочје да ми буде за потешивање на мољењу ми, а миро на опроштење многога ми греха, моје расцвељено скрушено срдце на поуздање божије милости. Јоште од мога мала девојаштва начула сам ја то где се поговара да се хоће сам Бог од неке врло чисте и свете девојке на овај свет родити и захтевала сам ја то дознати те сам распитивала [код] књижевних људи како би то могло, било би стати се да би ником невиђен ни дознан дух телесним човеком био земљан којино је свему створитељ Бог нама именоват. Пак моја родбина казиваше ми да јест то право тако од светих пророка у писму предато, да ће се Бог са земљаним телом од чисте девице оденути и родити се на земљи. И како сам то за моје младости слушала где се о том спомињем, ето сад дочеках то доби и својим очима видим ту истину, Бога великога, света виђена, у нашем стасу спаса! Ама

како нешто мотрим да не види, нити те познаје са чиста срдца а ни очима овај домаћин, Симон, што те је данас зовнуо на част овде! Ама ја видим те, Бога правога, и нашега сконатора, који си сву твар словом саставио и ја сам једно јагње од твоје стоке, слове, заблуђено! Него ли обрати ме, владико, натраг у твоје стадо, ти један си добар и врли пастир, ти си велики превечни цар и прикупљаш разишле се војиштане до свога ти двора. Ти си велики орао и своје птице под своја крила сазивљеш; голубица остала сам пуста, човекољупче, уграбљена од зла јастреба, - отми ме из ноката му! Радује ми се душа и жаљиво чезне пречисти, за твојом дивотом - помилуј ме милокрвно, и две трновите распутице моје отреби и хавријеже бодљиво блудно и љуто сажежи! Меште мира добру реч твоју дај ми, моје душевне ране оми и избриши! Твоја кадрост мени на беседу с тобом отвори ми уста да ово изрекнем. Молим те да и ја узбудем налична другим прихваћеним од тебе грешником. Како си ме ти сам погубљену придобавио, немој ми ни мобе презирати, не одвраћај свога пречистога лица од мојих грозних суза; знам да што год хоћеш, свашто можеш упословати, ништа теби није усионо нити се што може отети!

Беседник: С права срдца мољаше се Христу ова жена, к саздавшему људска срдца њему једному. И место спраљена мира преузе живо миро којено никад не молушави ни сахне нити се грешнице миро сбарабарило с миром Христове беседе. Донесе она с милошћу скупо миро, а достаде драговољство Христово, - грехом својим измазање. И ето Бог и спаситељ свим, по њеној правици иштушти јој себи лек, прознани свима њено усрђе, и не неизвестито остави њено хођење. Како и она дивно понапре све своје злочесте послове проказа сама на себе, тако и спаситељ очивестно пред свима њу лепо оправди и проста је. *(Како што сам Бог вели кроз пророка)*

Доктор: Искажи, *рече,* ти човече, понапре своје грехове што си чинио и да се оправдаш, а без тога не опрости ти се никад, ако би што сам по себи чинио и мучио се својим телом…

Беседник: На то пак, фарисеји не могоше од зависти отрпити, него сашапташе се међу собом да укоре Христа зато што жена око њега превија се и перетише му. Мотрећи то домаћин Симон, врло му за муку би и намршти се. Зло стаде тешко у себи мислити и срамотно за Христа, шаптући му на страну и говорећи:

Симон: Та ја сам, рече, мнедио тобоже да је он неки пророк, и зато сам га поштено звао у свој дом на част по адету пророчаском којино свашто зна што је кад било и унапредак што ће бити и извршити се, где ли се што потајем чини свуда, а садања кано пророк доконава. А међер, ту ништа из тога нејма; ево сад право видесмо и сазнасмо да овај теке иста пред очима што види и чује оно и зна, ка и ми, који смо прости људи, а надаље више ништа ни бекнути. А која ли је ово жена! Да кад би он био прави пророк, то би знао која је то што му се дотиче, да је она неваљалица, једна светска курва!

Беседник: Ама господ наш Исус Христос, зидар људских срдаца, којино свачију потајну мисао испитује те зна и види свашто, - шути и ништа им за то не одговара узалуд до времена, указујући му своје безазленство и дуго стрпљивање, докле жена докона свој посао да би се не уплашила и поврглa би добру своју намеру: на зло није Христос плантит ни жустар био, него ли после и то лепо и тихо обличи му лукавство те му гласовито проговори:

Доктор: Чујеш, *рече,* ти Симоне, домаћине својој ти кући, хоћу да ти нешто речем. Послушај, де, ову приповетку, и тебе пак самога остаљам судца како ћеш пресудити ове моје речи што ћу ти их исказати.

Симон: (И он на то рече) Учитељу, кажи што имаш говорити.

Доктор: (Рече Исус) Бијаху неком господару дужна два сиромаха. Један бијаше му дужан педесет потура, а други сто, пак од обојице заимац заиска тај дуг да му плате. И они му се потужише да су врло сиромаси и не имаду откуд платити му. Виде их он сасма брижљиве; што да им чини кад нигде ништа не имаду - та и опрости обојици оно мало дуга.

Но сад кажи ми од оне двојице дужника који ће повећма миловати га и захвалити му? Што се теби свиди? - Онај коме је мање остављено, или коме је више?

Белешка о овој књизи

Ова књига настала је на основу архивских и других истраживања која је аутор вршио почетком шездесетих година с намером да објави један избор из списа Гаврила Стефановића Венцловића (око 1680-1749?). Готово једновремено с појавом тог избора под насловом: Гаврил Стефановић Венцловић, *Црни биво у срцу - легенде, беседе, песме* (Београд, "Просвета", 1966, стр. 544), аутор је у *Књижевности* (1965, бр. 4-12) у наставцима објавио један део своје тада написане студије о Венцловићу. Једна још краћа верзија те студије дата је као предговор поменутом зборнику Венцловићевих списа *(Црни биво у срцу,*Београд, 1966, стр. 7-80). Радећи и даље над Венцловићевим текстовима и личношћу, аутор је овог писца ставио у контекст токова *Историје српске књижевности барокног доба* (Београд, "Нолит", 1970), а студије о Венцловићу у међувремену су унапређене и прилозима других домаћих и страних слависта и историчара књижевности. Једно непознато писмо Венцловићево је објављено, нека питања из области упоредних истраживања су скинута с дневног реда, изнети су многи нови судови о овом доскора заборављеном писцу. Тако је у дефинитивну верзију монографије о Венцловићу, коју читалац сада добија на увид први пут у пуном обиму и на једном месту, аутор у међувремену уложио још труда, и уградио у њу споменута открића и резултате најновијих истраживања. С друге стране, аутор је први пут сада могао уз свој текст дати и научни апарат, што приликом објављивања у часопису и у наставцима није било подесно. Тако ће читалац, заинтересован да пође даље и шире се упути у појединости, наћи овде путоказ кроз литературу и, што је од посебног значаја када је реч о једном готово неиздатом писцу, индикације о Венцловићевим рукописима из којих су узимани наводи и који су служили као извор и подлога овој монографији.

Најзад, заинтересовани читалац наћи ће у прилозима (Т-УП) неколико досад неиздатих Венцловићевих текстова. Ту се, поред два досад непозната и непубликована Венцловићева рана записа на књигама, данас чуваним у Сент-Андреји, публикује први пут и осам Венцловићевих списа. Поред осталог, једна Венцловићева драма (изведена 1971. године, али још необјављена), неколико одломака из беседа, један прозни спис стилски веома карактеристичан и језички изванредан *(Повест о трговцу),*као и дужи фрагменат о иконокластичким распрама. Ови текстови су одабрани по посебним мерилима; то су, у ствари, аргументи за поједине судове изнете у овој књизи, и аутор их на овај начин даје на увид читаоцу.

М. П.

Фусноте

[1] Никола Радојчић, *О презимену и пореклу Гаврила Стефановића Венцловића, Гласник Историског друштва у Новом Саду,* Нови Сад, 1931, књ. IV, св. 2, стр. 514-316.

[2] *Ibid.* Гаврил сам објашњава своје презиме: на једној рукописној књизи оставља запис да је писана "трудом ... Гаврила Венцловића, сиреч Стефанова сина", што значи да је Гаврил презиме Венцловић сматрао изведеним од очевог имена Стефан, Архив САНУ, Инв. бр. 97/136. Могло би се можда претпоставити да је презиме Венцловић узео када се почео учити илуминисању рукописа, па му је овакво презиме могло добро доћи као ознака заната којим се бавио. Наиме, реч *вензел*(руски вензель) која се среће и као немачки превод чешког имена Вацлав, значи монограм, иницијал. Тако би презиме Венцловић означавало оно што се код наших калуђера преписивача називало у то време и раније *зачињавац црвеним,* тј. означавало писца иницијала, дакле илустратора рукописа. Узгред напомињем да Венцловићу овакав начин мишљења није био стран; он има превод латинске пословице nomen omen est, а често и сам кује имена која означавају занимање или, још пре, карактер личности која их носи. Сличних имена, уосталом. било је и иначе: у Бечу је 1794. године један портрет Ђорђа Бранковића резао Венцел Енгелман.

[3] Такав запис оставио је, како се мисли, Венцловић на црквеном зборнику XVI-XVII века, 1747. године; "Стефановић, бивши општи духовник родом (от) сирмиски стран", Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи,* Београд 1903, књ. II бр. 2942.

[4] О језику Венцловићеву видети: В. С. Јовановић, *Гаврило Стефановић Венцловић, Српски дијалектолошки зборник СКА,*1911, књ. II, са речником; Д. Ј. Поповић, коментар уз Девет *писама Гаврила Стефановића Венцловића, Зборник Матице*српске за *књижевност и језик,* Нови Сад, 1958, књ. IV-V. стр. 237; Меша Селимовић, *За и против Вука*, Нови Сад, 1967; П. Ивић, *Српски народ и његов језик,* Београд, 1971, 160-163.

[5] "Гаврил Рачанин саписа..." забележио је Венцловић у једној књизи 1735. године, Архив САНУ, Инв. бр. 96 (133).

[6] Упоредити: Пал Фојт, *Сентандреја,* Корвина (Будимпешта, б. г.) стр. 9-12, 14-15, 17-27, 30-31, као и: П. Драгић-Кијук, *Двапесника изван себе, Идеје,* 1971, 2, стр. 176-177, као и овде, прилог бр. 1.

[7] Др Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини,* Нови Сад, 1957, I, стр. 323.

[8] Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку,* Београд, 1923, стр. 161--162.

[9] Гаврило Витковић, *О књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића, Гласник Српског ученог друштва,* 1872, књ. XXXIV.

[10] Ђорђе Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду,* Нови Сад, 1957, књ. II, стр. 257.

[11] У свим наводима из Венцловића његов језик пренет је тачно онако како је записан у његовим књигама. Само је правопис савремен.

[12] Александар Младеновић, *Још једно писмо Гаврила Стефановића Венцловића, Зборник Матице српске за књижевност и језик,* Нови Сад, 1964, књ. XII, св. 1, стр. 134-136.

[13] Упоредити: Милорад Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век),* Београд, 1970, стр. 381-384, 386-387.

[14] Та *Служабна књига* налази се данас у фондовима московског музеја Румјанцова, М. бр. 401; писац ових редова фотокопирао ју је. Илустрована је, и једну репродукцију донео је уз књигу Гаврил Стефановић Венцловић, *Црни биво у срцу,*Београд, 1966, стр. 297.

[15] *Минеј за март-април* чува се данас у Сент-Андреји у збирци српске црквене општине под новом сигнатуром, СА 12. ркп. (Видети овде прилог I)

[16] Венцловићев *Минеј за август* чува се данас у Сент-Андреји у збирци српске црквене општине под новом сигнатуром СА 16. ркп. (Видети овде прилог I).

[17] Архив САНУ, Инв. бр. 77 (134)

[18] Овај термин ("Wanderprediger") на Венцловића примењује и dr. Rolf-Dieter Kluge, Zu einigen neueren Arbeiten ьber die serbische Literatur des 18. Jahrhunderts, Die Welt der Slaven, Wiesbaden, 1969, p. 386.

[19] Ристо Ковијанић, *О Гаврилу Стефановићу - Венцловићу,* Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, 1953, I, стр. 164-165.

[20] Венцловићеву преписку с владиком Димитријевићем објавили гу Д. Ј. Поповић (коментар) и Милица Богдановић *(Девет писама Гаврила Стефановића Венцловића, Зборник Матице српске за књижевност и језик.* Нови Сад, 1958, књ. IV-V, стр. 233-247). Писма нису сва датирана, али се може извести понеки закључак о томе кад су писана, и то смо учинили радећи на реконструисању Венцловићеве биографије. После прва два (датирана) писма, ред који је дат у издању Д. Поповића и М. Богдановић може се нешто изменити. По нашем мишљењу. писмо под бр. (V (из Ђура од 16. марта) писано је 1736. године и дошло би одмах иза прва два (датирана писма), дакле као хронолошки треће у сачуваном делу ове преписке. За њим, као четврто, следи писмо под бр. III (од 30. јуна из Ђура), писано можда исте, 1736. године. Писма V и VI остала би хронолошки на истом месту, као и писмо VII, које би могло бити из времена око 1739. године. Последња два писма, под бр. VIII и IX, изменила би места; оно под бр. IX било би хронолошки претпоследње, а оно под бр. VIII дошло би на крај преписке као девето писмо, писано у Коморану 3. септембра ваљда 1740, јер се Венцловић у њему жали да још није завршио рад на *Великопостнику,* а та књига је, као што је познато, довршена 1741. године.

[21] Гаврило Витковић је у *Гласнику Српског ученог друштва* 1887, књ. 67, стр. 369 и даље, објавио низ Венцловићевих беседа говорених у различитим приликама у Коморану 1739, 1740. и 1743. године. Све те беседе, сем Златоустовог *Слова на васкрсеније* из 1740. године, Венцловић је унео 1743. у своју књигу *Слова избрана* - Архив САНУ, Инв. бр. 101 (137): *Сказање на Сретење* 1739. од листа 525а; *Беседу на Божић* 1739. од листа 69а; ону из Григорија Назијанзина ("А нашто ми је за данас толико блебетати ...") од листа 78б; *Слово на рождаство Христово* ("Добри слушавци, кметови и кметски синови ...") од листа 168а; *Беседу на* Нову *годину* 1743. од листа 313б; *Четврту чест слова на рождество Христово* ("Добра браћо хришћани, без времена је сваки посао узалуд.") од листа 79б; слово прво из *Трубе* Барановичеве на рождаство од листа 148а; Слово*седмое на благовештеније* од листа 666а: беседу *На благовештење* из 1740. од листа 603а; другу беседу на благовештење 1740. од листа 610а.

[22] О Венцловићу и Верешу писао је недавно Angyal Endre, A keletkцzйpeurópai manierizmus problémái, Különlenyomat a Helikon, 1971, 3-1, pp. 437-146, особито стр. 437-438.

[23] Записе по Венцловићевим књигама и друге Венцловићевом руком забележене, публиковао је Љуб. Стојановић у два маха у *Каталогу рукописа и старих штампаних књига,* САН, Београд, 1901 и у збирци *Стари српски записи и натписи,* Београд, 1902 (I), 1903 (II), 1905 (III), бр. 2293, 2586, 2623, 2640, 2671, 2696, 2762, 2763, 2826, 2853, 2854, 2893, 2919, 2942. Видети и овде напомене бр. 15 и 16, и прилог бр. I.

[24] Писмо будимском владици Василију Димитријевићу од 16. марта (1736) из Ђура (др Душан Ј. Поповић - др Милица Богдановић, *Девет писама Гаврила Стефановића Венцловића, Зборник Матице српске за књижевност и језик,* Нови Сад, 1958, књ. IV и V, стр. 243, писмо бр. IV). Видети овде напомену бр. 20.

[25] Архив САНУ, Инв. бр. 97 (136).

[26] Видети: Владан С. Јовановић, *Гаврило Стефановић Венцловић, Дијалектолошки зборник СКА,* Београд, 1911, књ. II, стр. 107; и Ђорђе Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу* (Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1957, књ. II, стр. 264, нап. 176). Исти аутор у својој *Антологији старе српске књижевности* (XI-XVIII века), Београд, 1960, стр. 306, ставља да је Венцловић живео од краја XVII века до после 1746. године.

[27] Венцловићеви списи објављивани су у више наврата: Гаврило Витковић их је публиковао у *Гласнику Српског ученог друштва* 1872 (књ. 34) и 1887 (књ. 67). Стојан Новаковић је у *Примерима књижевности и језика* (Београд, 1904) објавио "Слово 8. св. Прокла о рабех и их владиках"; М. Павић је објавио један шири избор Венцловићевих текстова под насловом *Црнибиво у срцу,* Београд, 1966, стр. 1-80, 81-544 (приказ L. Constantini-ја у *Recerche slavistiche,* Roma, 1967, XV). Летимичан преглед новијих оцена о Венцловићу видети у: П. Драгић-Кијук, *Два песника изван себе, Идеје,* Београд, 1971, бр. 2, стр. 182-183.

[28] Архив САНУ, Инв. бр. 31 (140). Венцловићев *Црквени зборник* писан је између 1730. и 1740. године.

[29] Обе биографије у Венцловићевој преради на народни језик објавио је Гаврило Витковић у *Гласнику Српског ученог друштва,* 1872, књ. XXXIV. стр. 151, и даље; најпре *Пролог Максиму,* а затим Живот св, *Петке,* с додацима из Барановича о истој светици.

[30] Текст је унео Ђорђе Сп. Радојичић у своју *Антологију старе српске књижевности,* Београд, 1960, стр. 306.

[31] Архив САНУ, Инв. бр. 31 (140).

[32] Архив САНУ, Инв. бр. 96 (133).

[33] Навод је из књиге *Слова избрана,* Архив САНУ, Инв. бр. 101.

[34] Архив САНУ, Инв. бр. 100 (269), лист 207б.

[35] На овај начин, Венцловић свакако не би говорио о хришћанском светом ратнику Нестору.

[36] О Curtius-у видети: др М. Будимир, др М. Флашар, *Преглед римске књижевности,* Београд, 1963, стр. 531-533.

[37] Детаљ је веома популаран; Рафаел га је приказао у фресци на зидовима ватиканских одаја.

[38] Архив САНУ, Инв. бр. 101 (137).

[39] Ова беседа (Архив САНУ, Инв. бр. 101/137) објављена је делимично у *Књижевности,* Београд, 1965, бр. 5, стр. 347-348.

[40] Архив САНУ, Инв. бр. 98 (272)

[41] Козма "песанописац" је по свој прилици Козма Мајумски (упоредити: Димитрије Богдановић, *Црквено песништво,* предговор уз књигу Ханс Георг Бек, Путеви *византијске књижевности,* Београд, 1967, стр. 15).

[42] О проблемима портрета у старој српској књижевности са освртом на ликовни аспект питања видети: Ђорђе Трифуновић, Портрет у *српској средњовековној књижевности,* Крушевац, 1971, нарочито стр. 21-22.

[43] Око ове важне полемике коју је Венцловић пратио, видети: Ђ. Сп. Радојичић. *Стара српска књижевност у средњем Подунављу, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду,* Нови Сад, 1957, књ. II, стр. 264; као и Г. Острогорски,*Светогорски исихасти и њихови противници,* Сабрана дела Г. Острогорског, Београд, 1970, књ. V, стр. 203-223.

[44] Овај Леонтије биће по свој прилици Леонтије епископ Неапоља на Кипру, који је саставио у VII веку једну дугу и исцрпну одбрану икона од Јевреја (упореди: Георгије Острогорски, О *веровањима и схватањима Византинаца,* Сабрана дела, Београд, 1970, књига V, стр. 89 и 370). Било би занимљиво упоредити Леонтијев спис са верзијом која је дошла до Венцловића и коју је Венцловић пренео (видети Венцловићеву веома дугу беседу о иконокластичким сукобима у *Великопостнику,* 1741, Архив САНУ, Инв. бр. 97 [136] на народном језику). Видети овде прилог бр. II, *Иконоборачка јерес.*

[45] О српском беседништву Венцловићевог времена и о Гавриловом односу према њему упоредити: М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба,* Београд, 1970, стр. 295-302 (трећи део: *Српско барокно беседништво)*

[46] Што се тиче Венцловићевог знања пољског језика (Скерлић. је чак претпостављао да би он могао бити пољског порекла, што је у литератури одбачено), у његовој лексици се несумњиво наилази на трагове тог језика: "швaнeћи", "неошвањено", "жбанке". Он наводи пословице које су у том погледу карактеристичне: "Што пан проси, то седлак муси", "Ја пан, ти пан". У*Великопостнику* (1741) пише: "Просто вам ово нашим србским језиком, а не по књишки скривено, ни по лешки, пољачки ли шљапам…" Он, уосталом, помиње Пољаке међу посетиоцима православних цркава у местима на средњем Дунаву.

[47] Италијански слависта Lionello Costantini утврдио је да се Венцловић приликом преношења (транскрипције) одломка из Баронија, у Скаргиној преради служио верзијом која је "у директној вези са руском традицијом, а не у директној вези с пољским текстом (L. Costantini, Gli Annali del Baronio-Skarga quale fonte di Gavrilo Stefanović Venclović, Ricerche Slavistiche, Roma, 1968-1969, vol. XVI, pp. 163-190; у додатку је објављена Венцловићева транскрипција Баронија).

[48] Радослав М. Грујић, *Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације,* Споменик СКА, Београд, 1914, [-II, стр. 116; видети и; М. Павић, *Нав. дело,* стр. 70-71.

[49] О улози Баронија као иконографског приручника, посебно је писао Дејан Медаковић у више наврата раније и сада у књизи*Путеви српског барока,* Београд, 1971.

[50] Архив САНУ, Инв. бр. 98 (272). Текст је објављен у књизи Гаврил Стефановић Венцловић, *Црни биво у срцу,* Београд, 1966, стр. 200.

[51] Literatura rosyjska, Uklad I redakcija ogólna Mariana Jakóbca, Warszawa, 1970, t. I, s. 162.

[52] О проблемима руског барока видети: Dmitry Cizevsky, *Outline of Comparative Slavic Literatures*, Boston, 1952, pp. 67-69, као и преглед литературе о овом питању и полемике око употребе овог термина и његове примене на руску књижевност XVII века, у делу: Literatura rosyjska, Uklad I redakcija ogylna Mariana Jakybca, Warszawa, 1970, t. I, s. 163-167, Московски *Сборник ответовна вопросы* по *литературоведению* АН СССР, поставио је ово питање на јавну стручну дискусију још 1958, и у њој су учествовали И. Н. Голенишчев - Кутузов, Ј. Храбак, П. Н. Берков, И. П. Јеремин, Ј. Мишианик, А. А. Морозов, К. Трејмер.

[53] Др Дејан Медаковић се задржао, на пример, на вези Венцловићевих илустрованих рукописа са старом штампаном књигом (Д. Медаковић, *Српска минијатура XVIII века, Путеви српског барока,* Београд, 1971, 196 -199; Д. Медаковић, *Један прилог проучавању српско-руских штампарских веза,* Зборник Музеја примењене уметности, Београд, 1967, бр. 11**,** стр. 49). М. Јовановић нашао је извор једној Венцловићевој илустрацији у руском псалтиру из 1697. године *(Руско-српске уметничке везе у XVIII веку,* Зборник Филозофског факултета, Београд, 1963, књ. VII-1, стр. 389 и сл. 1 и 2). Много више пажње посвећено му је, међутим, у упоредним истраживањима, и историчари ликовних уметности позивају се све чешће у последње време на Венцловића у својим радовима (Миодраг Коларић, *Основни проблеми српског барока, Зборник* за *ликовне уметности,* Нови Сад, б. г., бр. 3, стр. 273; Радмила Михаиловић, *Бођани и Библија Пискатора,* отисак из *Зборника Филозофског факултета,*Београд, 1967, књ. IX - 1, стр. 281-288; Р. Михаиловић, О *кончетистичким основама слике природе у српској уметности XVIIIвека,* Зборник за ликовне уметности, Нови Сад, б. г., бр. 4, стр. 207-209; Р. Михаиловић, *Иконостас XVIII века и циклус Христових страдања,* Посебни отисак из Зборника Светозара Радојчића, Београд, 1969, стр. 225; Д. Медаковић, *Минијатуре параклиса из Дечана, Путеви српског барока,* Београд, 1971, стр. 104).

[54] Већи број Венцловићевих иницијала, заглавља и минијатура репродуковао је писац ових редова у књизи Гаврил Стефановић Венцловић. *Црни биво у срцу,* Београд, 1966. Ту су, поред осталих, и Венцловићеви портрети Немање (стр. 295), св. Саве (476) и кнеза Лазара (стр. 300); две репродукције Венцловићевих илуминација у боји донете су у књизи Милорад

Павић, *Историја српске књижевности барокног доба.* Београд, 1970, стр. 6 (и на омоту књиге) и стр. 257 ("Благовести"). Црно-белих репродукција има на стр. 85, 101, (118), 123, 233, 289, 299, 459. Пет Венцловићевих минијатура репродуковано је и у књизи: Д. Медаковић, Путеви *српског барока,* Београд, 1971, сл. 127-131. Видети овде прилог II, где су репродуковани ликови св. Петке и Стефана Дечанског.

[55] Гаврило Витковић, О *књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића Венцловића, Гласник Српског ученог друштва,*1872, књ. XXXIV.

[56] Архив САНУ, Инв. бр. 100 (269).

[57] О овом утицају и о "бројним књигама које је преписивао и украшавао Гаврило Стефановић Венцловић, служећи се графичким позајмицама из Вуковићевих књига, као и онима преузетим из црквене књижевности штампане у Кијево-печерској лаври" писао је др Дејан Медаковић (у *Библиотекару,* Београд, 1958, бр. 4; у *Зборнику Музеја примењене уметности,*Београд, 1967, бр. 11, и у књизи Путеви *српског барока,* Београд, 1971, 198-199).

[58] Архив САНУ, Инв. бр. 94 (271). О Св. Софији је писао и гроф Ђорђе Бранковић у својим неиздатим *Хроникама* (од новије литературе упоредити: Бранка Павић-Баста. *Преглед споменика старе српске уметности у Хроникама Ђорђа Бранковића, Књижевност,* Београд, 1971, бр. 6, стр. 596). Било би занимљиво упоредити Венцловићев и Бранковићев текст, који млађем писцу по свему није био познат.

[59] Архив САНУ, Инв. бр. 97 (136).

60 О карактеролошким мотивима сликања портрета у старој српској књижевности и о њеним посебностима у односу на иконографска упутства, као и о византијским утицајима, видети: Ђорђе Трифуновић, *Портрет* у *српској средњовековној књижевности,* Крушевац, 1971, стр. 11-23, нарочито.

[61] Архив САНУ, Инв. бр. 100 (269).

[62] Архив САНУ, Инв. бр. 98 (272).

[63] Занимљиво би било упоредити ове Венцловићеве текстове са старим сликарским приручницима руским и грчким, можда са *Ерминијом* (1701-1733) Дионисија Фурноаграфиота (видети: Ђ. Трифуновић, *Нав, дело,* стр. 50).

[64] Архив САНУ, Инв. бр. 84 (270). Видети овде прилог II.

[65] Георгије Острогорски, *Студије из историје борбе око икона у Византији* (Сабрана дела Г. Острогорског, Београд, 1970, књ. V, стр. 52).

[66] О положају српског народа у Подунављу и српских пограничних јединица на аустро-турској граници видети: др Јован Радонић", *Војводина од велике сеобе (16901, до сабора у Крушедолу (1708),* Војводина, Нови Сад (1940), II, стр. 1-47; Д. Ј. Поповић, *Војна Граница,* Војводина, Нови Сад (1940), II, стр. 269-349, као и др Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини,* Нови Сад, 1959, II, где поред осталог има више помена о Венцловићу (стр. 409, 418, 433).

[67] Архив САНУ, Инв. бр. 100 (269).

[68] Архив САНУ, Инв. бр. 98 (272).

[69] Архив САНУ, Инв. бр. 101 (137).

[70] Архив САНУ, Инв. бр. 98 (272).

[71] Архив САНУ, Инв. бр. 97 (136).

[72] Архив САНУ, Инв. бр. 84 (270).

[73] Архив САНУ, Инв. бр. 100 (269).

[74] Архив САНУ, Инв. бр. 98 (272).

[75] Архив САНУ, Инв. бр. 99 (139).

[76] Архив САНУ, Инв. бр. 101 (137).

[77] Архив САНУ, Инв. бр. 99 (139).

[78] Архив САНУ, Инв. бр. 98 (272).

[79] Архив САНУ, Инв. бр, 99 (139).

[80] Упоредити: Милорад Павић, *Историја српске књижевности барокног доба,* Београд, 1970, стр. 233-238.

[81] Архив САНУ, Инв. бр. 100 (269).

[82] Архив САНУ, Инв. бр. 101 (137).

[83] Архив САНУ, Инв. бр. 98 (272).

[84] Ефекат оваквих проповеди Венцловићевих и других био је знатнији ко што би се могло претпоставити, јер је сасвим слично резоновање, изражено готово истим речима као код Венцловића, забележио Вук Караџић уз годину 1314. Монах овчарско-кабларских манастира Никифор, познат по томе што је обновио манастире Преображеније и Сретеније, према Вуковом запису, овако се одлучио на тај корак: "... станем мислити, шта ћу чинити с овликим новцима? Да идем на Јерусалим, и да дам новце, да се њима поправљају и красе цркве и манастири по туђим земљама; нећу! боље и(-х) је на таково што у нашој земљи употребити" (Вук Караџић, Сабрана дела, књига VIII, *Даница,* Београд, 1969, стр. 48).

[85] Архив САНУ, Инв. бр. 94 (271). Занимљиво је да Венцловић у књизи *Пентикости,* Архив САНУ, Инв. бр. 98 (272), има један сличан дијалог између свештеника и родитеља умрлог детета; очигледно да су различити критеријуми довели до исте, дијалошке обраде; у првом (овде наведеном случају), Венцловић је схватио опасност одрођавања која вреба трговце на њиховим путовањима; у другом случају, Венцловић је покушавао да пружи утеху у једној тешкој ситуацији. Оба случаја, међутим, учинила су му се важна, па је покушао да формулише образац реаговања свештеника у важним моментима. Отуда дијалошки облик у којем се предвиђају реаговања друге стране. То с Венцловићевим позориштем очигледно није имало никакве везе. Његов рустични театар настао је из сасвим других побуда.

[86] Архив САНУ, Инв. бр. 84 (270)

[87] Архив САНУ, Инв. бр. 100 (269)

[88] Архив САНУ, Инв. бр. 84 (270)

[89] Архив САНУ, Инв. бр. 84 (270)

[90] Архив САНУ, Инв. бр. 100 (269)

[91] Архив САНУ, Инв. бр. 94 (271)

[92] Архив САНУ, Инв. бр. 94 (271). Избор из Венцловићевих беседа шајкашима, начињен са жељом да се читаоцу пруже они текстови из Венцловићевог обимног беседничког дела који дају портрет његове пастве, публикован је у књизи Гаврил Стефановић Венцловић, *Црни биво у срцу.* Београд. 1966, стр. 301-358.

[93] *Служабна књига* налази се данас у Москви, у фондовима музеја Румјанцова, М. бр. 401.

[94] Венцловићевом руком преписани *Минеј за март-април* налази се данас у Сент-Андреји, у збирци српске црквене општине под новом сигнатуром СА 12, ркп.; *Минеј за август* налази се у истој збирци под новом сигнатуром СА 16, ркп. Писцу ових редова љубазно је скренуо пажњу на ова два Венцловићева рукописа др Гергије Хувжик из Сент-Андреје. На првом се налази и један дужи, досад непознат Венцловићев запис (видети овде прилог I).

[95] *Часови и богородичник* налазе се у Архиву САНУ. Инв. бр. 78 (1.32); *Разглаголник* у Архиву САНУ. Инв. бр. 95 (135);*Пресађеница* у Архиву САНУ. Инв. бр. 96 (133); *Молитве, акатисти* у Архиву САНУ, Инв. бр. 77 (134); *Каноник* у Архиву САНУ, Инв. бр. 71 (138) и *Црквени зборник* у Архиву САНУ, Инв. бр. 31 (140).

[96] Две књиге Барановичевих проповеди *Мач духовни* у Венцловићевој верзији налазе се у Архиву САНУ. Инв. бр. 92 (267) и 93 (268). Трећа се (према информацији В. Јовановића у *Дијалектолошком зборнику,* 1911, књ. II, стр. 116-116) налазила у збирци Карловачке патријаршијске библиотеке.

[97] *Поученија и слова разлика* налазе се у Архиву САНУ, Инв. бр. 94 (271); *Житија, слова и поуке* у Архиву САНУ, Инв. бр. 84 (270); *Великопостник* у Архиву САНУ, Инв. бр. 97 (136); *Пентикости* у Архиву САНУ, Инв. бр. 98 (272); *Слова избрана* у Архиву САНУ, Инв. бр. 101 (137) и *Поученије избраное* у две књиге такође у Архиву САНУ, Инв. бр. 99 (139) и 100 (269).

[98] Гаврило Витковић је у *Гласнику Српског ученог друштва* (бр. 34 и 67) објављивао Венцловићеве беседе; од њих су неке, како изгледа, биле сачуване и до њега допрле у засебним преписима, који, опет, до нас вису стигли. Видети овде напомену бр. 21.

[99] Писма Венцловићева, која вису писана на народном језику, објављена су у *Зборнику Матице српске за књижевност и језик* (књ. IV и V; и књ. XII, 1).

[100] Термин *барокни енциклопедизам* који је употребљен овде и у наслову овог одељка има своју традицију (видети: Милорад Павић, Историја *српске књижевности барокног доба,* Београд, 1970, стр. 295-302;

"Схоластички претпросветитељски рационализам и барокни енциклопедизам српских писаца", као и стр. 504, напомену бр. 287).

[101] У тим, лексикографским склоностима Венцловићевим има и веома суптилних детаља; има случајева када нам је Венцловићев текст помогао да разјаснимо детаље лексике Вука Караџића која није објашњена и регистрована у Вуковом*Рјечнику* (упоредити: Сабрана дела Вука Караџића, Београд, 1969, књига осма, *Даница,* стр. 678-679. коментар).

[102] О *претпросветитељском добу* и његовом утицају видети: Никола Радојчић. *Српски историчар Јован* Рајић, Београд, 1952, стр. 131-132; М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба,* Београд, 1970, стр. 296. и даље, као и стр. 504, напомену бр. 287.

[103] Архив САНУ, Инв. бр. 94 (271)

[104] Архив САНУ, Инв. бр. 97 (136)

[105] На наведеном месту.

[106] Овде је термин "рационализам" употребљен у једном веома широком значењу, у оном које данас том појму дају неки философи, схватајући га обухватнијим и ширим појмом од појма просвећености (упоредити: М. Ђурић, *Порекло и критика Просветитељства, Књижевност,* 1970, 2, стр. 107).

[107] Иако на старом српском књижевном језику (српскословенском), ова анегдота унета је у једну од Венцловићевих књига писаних на народном језику, у зборник *Житија, слова и поуке,* Архив САНУ, Инв. бр, 84 (270). У наводу, језик је осавремењен.

[108] Архив САНУ, Инв. бр. 98 (272)

[109] *На наведеном месту*

[110] Архив САНУ, Инв. бр. 100 (269)

[111] *На наведеном месту*

[112] Архив САНУ, Инв. бр. 98 (272)

[113] Архив САНУ, Инв. бр. 100 (269)

[114] Архив САНУ, Инв. бр. 101 (137), лист 257а

[115] Један обратан утицај беседа Венцловића, Рајића и других проповедника XVIII века на усмену поезију претпостављао је с разлогом Светозар Матић *(Проклета Инђија, Зборник Матице српске за књижевност и језик,* Нови Сад, 1954, П, стр. 192-193).

[116] О Текелијином интересовању за пословице видети: Лазар Чурчић, *Сведочења Саве Текелије о пословицама у Срба, Зборник Матице српске за књижевност и језик,* Нови Сад, 1963, књ. XI, стр. 43-60.

[117] Збирка Венцловићевих изрека и пословица коју је аутор овог рада исписао из Венцловићевих рукописа, објављена је у књизи: Гаврил Стефановић Венцловић, *Црни биво у срцу,* Београд, 1966, стр. 359-102 (Видети овде прилог III).

[118] Збирку пословица и изрека исписану из Венцловићевих рукописа, писац ових редова ставио је на располагање проф. Мирославу Пантићу, приређивачу Вукове збирке пословица у Сабраним делима Вука Караџића. О односу Вукових и Венцловићевих пословица видети то издање (Сабрана дела Вука Караџића, Београд, 1965, књига девета, *Српске народне пословице,* Напомене и објашњења, стр. 391-569).

[119] Архив САНУ, Инв. бр. 94 (271)

[120] Др Милорад Павић, *Забавник Вука Караџића,* Београд, 1969, стр. 554, напомена бр. 39, III (Посебни отисак из Сабраних дела Вука Караџића, књига осма, *Даница,* Београд, 1969, стр. 535-635).

[121] Архив САНУ, Инв. бр. 97 (136) и 92 (267)

[122] Архив САНУ, Инв. бр. 92 (267)

[123] Архив САНУ, Инв. бр. 84 (270)

[124] Архив САНУ, Инв. бр. 93 (268)

[125] Упоредити чланак Александра Младеновића *Слово - Ђ пре Ђука,* Зборник за филологију и лингвистику, Матица српска, Нови Сад, 1963, VI, стр. 159-162 (Видети овде и прилог III).

[126] О начину како су Венцловићеви текстови приређени за штампу и како је његов нови правопис том приликом третиран, видети: напомену приређивача у књизи *Црни биво у срцу,* Београд, 1966, стр. 531-533.

[127] О односу Венцловићеве и Вукове реформе видети подробније:

Милорад Павић, *Забавник Вука Караџића,* Београд, 1969, стр. 554-556. (Посебан отисак из *Сабраних дела Вука Караџића,*Београд, 1969, књига осма.)

[128] О концепцији *Духовног регламента* и његовом утицају на српски рационализам видети: Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века,* Београд, 1952, стр. 16-20.

Стојан Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога,* Београд, 1904, стр. 180.

[130] *Гласник Српског ученог друштва,* Београд, 1887, књ. *67,* стр. 271.

[131] Архив САНУ, Инв. бр. 84 (270). Видети овде прилог IV *(Књижевни спор у Цариграду).*

[132] О овом периоду руске књижевности и везама с пољском, видети:

Literatura rosyjska, Warszawa, том I, стр. 128-170.

[133] *Тихомир Остојић,* Доситеј Обрадовић у Хопову, *Нови Сад, 1907.*

[134] Архив САНУ, Инв. бр. 101 (137). Видети овде прилог IV *(Из Гросерове књиге о планетама).*

[135] Прича о "алциону" у овом Венцловићевом тексту, у ствари је одјек античког грчког мита о љубавницима Алкиони и Кеику које су богови казнили тако што су их претворили у водомаре ("халкион"). Према том миту, водомари полажу јаја у гнездо које граде на морским таласима, а бог Ајол седам дана забрањује својим ветровима да дувају како их не би узнемирили и потопили. Мит о Алкиони и Кеику јавља се у низу текстова: код Аполодора, схолијаста уз Аристофанове *Птице,* схолијаста уз Хомерову *Илијаду,* код Плинија, Хигина, Овидија, Лукијана, Плутарха (упоредити: Роберт Гревс, *Грчки митови,* Београд, 1969, стр. 138-139). Мотив са ждралом налази се у *Физиологу,* али до Венцловића је, као што се види, дошао с друге стране, из барокних кончетистичких беседа украјинске омилитике XVII века. Занимљиво је да су Л. Мирковић и Д. Медаковић. писали о пореклу оваквог мотива код сликара Бачевића (упоредити: Д. Медаковић, *Путеви српског барока,* Београд, 1971, стр. 137-140).

[136] О Венцловићевом кончетизму видети литературу: М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба,* Београд, 1970, стр. 504, напомена бр. 281.

[137] Васко Попа, Поноћно *сунце,* Београд, 1962, стр. 190.

[138] Божо Вукадиновић, *Интерпретације,* Београд, 1971, стр. 65-67 (оглед *Душа и небо).*

[139] Р. Михаиловић, О *кончетистичким основама слике природе V српској уметности XVIII века, Зборник за ликовне уметности,* Нови Сад, б. г., бр. 4, стр. 207-208 (посебан отисак). О заједничком пореклу неких амблема ликовне уметности и Венцловићевих беседа, видети: Р. Михаиловић, *Симболичне представе банатских иконостаса* XVIII *века.* Отисак из *Зборника Филозофског факултета,* Београд, 1970, књ. XI, том I, стр. 301-508.

[140] Архив САНУ, Инв. бр. 99 (139)

[141] Жарко Видовић, *О византијској философији,* Поводом једне значајне књиге *(La Philosophie Byzantine*, par Basile Tatakis, Presses Universitaires de France, 1959; и одељак истог аутора у Галимаровој Historie de la philosophie, *Књижевност,* Београд, 1971, бр. стр. 488.

[142] р_ Острогорски, *Светогорски исихасти* и *њихови противници,* Сабрана дела Г. Острогорског, књига V, Београд, 1970, стр. 203-223.

[143] Светозар Матић, Прилог *проучавању извора Луче микрокозма,* Зборник радова САНУ, Институт за проучавање књижевности, Београд, 1952, бр. 2, стр. 220.

[144] О мотивима светлосне мистике код Његоша, који нису без интереса и за генезу неких схватања Венцловића, видети: М. Флашар, *Аница Савић Ребац и изучавање генезе "Луче микрокозма", Књижевност,* Београд, 1968, бр. 9, стр. 194-223. Упоредити и: Ж. Видовић, *Нав. дело,* стр. 492.

[145] О византијској философији видети: Basile Tatakis*(La Philosophie Byzantine*, Paris, 1959: B. *La Philosophie grecque patristique et byzantine,* у : Histore de la Philosophie, Encyclopйdie de la Pléïade, Paris, I, 1969, pp. 936-1005; од посебног значаја за тему ове студије, видети стр. 951, 953, 964, 965, 970-993, 998, 1000.

[146] Видети прилог V. Сличан мотив има и српска народна песма Бог *ником дужан не остаје.*

[147] Роберт Гревс, *Грчки митови,* Београд, 1969, стр. 378, 4, 82-83.

[148] Архив САНУ, Инв. бр. 84 (270); текст је објављен у *Гласнику Српског ученог друштва,* 1872, књ. XXXIV.

[149] Архив САНУ, Инв. бр. 94 (271); текст је објављен у *Гласнику Српског ученог друштва,* 1872, књ. XXXIV.

[150] О овоме предмету видети напомену бр. 139

[151] Архив САНУ, Инв. бр. 100 (269)

[152] Архив САНУ, Инв. бр. 97 (136)

[153] Архив САНУ, Инв. бр. 97 (136); видети овде прилог VI, где је текст о *Триоду* објављен.

[154] Архив САНУ, Инв. бр. 97 (136)

[155] О овом покрету у српској књижевности и тежњи да се створи књижевност писана народним језиком крајем XVII и почетком XVIII века, видети подробније: М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба,* Београд, 1970, стр. 31. и даље.

[156] Меша Селимовић, За и против Вука, Нови Сад, 1967.

[157] Rolf-Dieter Kluge, Zu einigen neueren Arbeiten über die serbische Literatur des 18. Jahrhunderts, Die Welt der Slaven, Wiesbaden, 1969, XIV, 4, S. 384 (Sonderdruck).

[158] Меша Селимовић, *Нав. дело,* стр. 185.

[159] О мењању "асимилационе моћи" српског језика видети: М. Павић**,** *Историја српске књижевности барокног доба,*Београд, 1970, стр. 38.

[160] Архив САНУ, Инв. бр. 97 (136)

[161] рукопис тих дијалога из 1740. године писавих у Ђуру није до нас дошао, али је објављен у прошлом веку *(Гласник Српског ученог друштва,* 1887, књ. 67).

[162] Архив САНУ, Инв. бр. 101 (137). Текст целе Венцловићеве благовештенске драме објављен је у књизи: Гаврил Стефановић Венцловић, *Црни биво у срцу,* Београд, 1966, стр. 407-441.

[163] Архив САНУ, Инв. бр. 97 (136)

[164] Венцловићеву благовештенску драму извело је Савремено позориште у Београду под насловом *Удворење арханђела Гаврила девојци Марији,* 28. фебруара 1971, у режији Уроша Гловацког (видети прилог бр. VII). Један фрагмент из истог дела*(Епилог на земљи)* изведен је 8. новембра 1971. у Српском народном позоришту у Новом Саду, у оквиру руковети одломака из српске драмске књижевности XVIII и XIX века коју је под насловом *Јавленија и позорја* режирао др Браниvoj Ђорђевић.

[165] О ораторијуму у српској драмској књижевности видети: М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба,*Београд, 1970, стр. 246-254.

[166] Архив САНУ, Инв. бр. 97 (136). Драма се у овој књизи, у прилогу VII, објављује први пут у целости.

[167] М. Павић, *Нав. дело, стe.* 250-253. 33 Гаврил Стефановић Венцловић

[168] Под насловом *Блудница, патикар и велики доктор,* ова драма Венцловићева била је играна у Савременом позоришту у Београду 28. фебруара 1971. као други део представе *Удворење арханђела Гаврила девојци Марији* (видети овде напомену бр. 164 и прилог бр. VII).

[169] Rolf-Dieter Kluge, Zu einigen neueren Arbeiten über die serbische Literatur des 18. Jahrhunderts, Die Welt der Slaven, Wiesbaden, 1969, XIV, 4, S. 384.

[170] Jean-Marie Valentin, Sur quelques prologues de drames jésuites allemands aux XVIe et XVIIe siècles, Dramaturgie et société, Paris, 1968, II, pp. 471-478.

[171] Архив САНУ, Инв. бр. 101 (137)

[172] М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба,* Београд, 1970, стр. 85-124.

[173] Др М. Будимир, др М. Флашар, *Преглед римске књижевности,* Београд, 1963, стр. 616.

[174] *Сборник ответов на вопросы по литературоведению,* Москва. 1958 (Была ли так называемая "литература барокко" в славянских странах? стр. 90).

[175] Д. Д. Благой, *История русской литературы XVIII века,* Москва, 1945, стр. 35.

[176] *Димитрије Кантакузин,* Београд, 1963, стр. 48, приредио Ђорђе Трифуновић.

[177] Др Винко Витезица, *Преглед светске књижевности,* Београд, 1928, стр. 25.

[178] *Годишњица Николе Чупића,* Београд, 1884, стр. 91.

[179] О почецима српског силабичког песништва видети: М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба,* Београд, 1970, поглавље под насловом "Нови видици затварају старе, или поезија силабичког стиха…" (стр. 125-188).

[180] Архив САНУ, Инв. бр. 31 (140)

[181] Архив САНУ, Инв. бр. 77 (134)

[182] Архив САНУ, Инв. бр. 31 (140), лист 408.

[183] Упоредити најновије издање *Србљака,* Београд, СКЗ, 1970, где је у пракси (књиге 1-3) и у теоријском разматрању Ђорђа Трифуновића (књ. 4, *Стара српска црквена поезија,* стр. 51-64) примењена и образлагана подела црквене поезије на колоне и њено графичко презентирање у ритамским редовима.

[184] Тим начином служио се и писац ове студије публикујући Венцловићево песништво у зборнику Црни биво у *срцу,* Београд, 1966, стр. 81-171. У напомени приређивача уз овај зборник (стр. 531-533) дати су и принципи по којима је вршено публиковање Венцловићевог текста уопште. Ти принципи су примењени и приликом цитирања Венцловићевих текстова у овој студији. То су у најкраћим цртама ови: Венцловићев језик је чуван у потпуности, текст је фонетизован или. једноставније, дат је онако како би Венцловићев текст био *читан,* а не онако како је записан, дакле текст је пренет савременом азбуком. Стихови су дељени у ритамске редове, уједначена је употреба гласа *х,* бројеви су дати цифрама, а не словним ознакама, како је у оригиналу, итд.

[185] *Архив САНУ, Инв. бр. 98 (272)*

[186] Радмила Михаиловић, *Иконостас XVIII века и циклус Христових страдања* (посебан отисак из Зборника Светозара Радојчића, Београд, 1969, стр. 225), даје паралелу овог Венцловићевог текста с низом других сличних плачева у италијанској и француској књижевности, и скреће пажњу да "моменат оплакивања под крстом срећемо и у византијским црквеним. песмама драмске структуре..."

[187] Један покушај упоређења Венцловићеве поезије с њеним библијским изворима дат је у чланку: П. Драгић-Кијук, *Два песника изван себе, Идеје,* Београд, 1971, бр. 2, стр. 183, у напомени.

[188] М. Селимовић, *За и против Вука,* Нови Сад, 1967.

[189] О генези те оријентације код Илића видети: Милорад Павић, *Војислав Илић и европско песништво,* Нови Сад, 1971. Она води у стране књижевности, до Хајнеа, Бајрона и руских песника XIX века, и не надовезује се на старију српску поезију.

[190] Миодраг Павловић, *Антологија српског песништва,* Београд, 1964, стр. 37, 288-289. Песму је унео и Младен Лесковац у своју Анто*логију старије српске поезије,* Нови Сад - Београд, 1964, стр. 255.

[191] Меша Селимовић, *За и против Вука,* Нови Сад, 1967.

[192] *Ibid.*

[193] Видети: Г. Витковића, у *Гласнику Српског ученог друштва.* Београд, 1872, књ. 34, и Владана С. Јовановића у*Дијалектолошком зборнику СКА,* Београд, 1911, књ. II.

[194] Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела,* Београд, 1961, књ. 3, стр. 171-175.

[195] Roland Barthes, Sade, Fourier, Loyola, Paris, 1971, p. 7.

[196] Ернст Куртиус, *Есеји,* Сарајево, 1964, "Оглед о Вергилију", стр. 6.